

A. J. P. Taylor

UZROCI DRUGOG SVJETSKOG RATA

S engleskoga preveo

OMER LAKOMICA

ZNANJE 1994

Naslov izvornika

The Origins of the Second World War

With a New Introduction /1963/

by

A. J. P. Taylor

Hamish Hamilton, London, 1983

Recenzenti

OMER LAKOMICA

DRAGO ROKSANDIĆ

DUŠAN BIBER

Sadržaj

Primisli	7
1. Zaboravljeni problem	27
2. Nasljeđe prvog svjetskog rata	39
3. Poslijeratno desetljeće	63
4. Kraj Versaillesa	86
5. Kriza oko Etiopije i kraj Locarna	115
6. Poluoružani mir 1936-38	132
7. Anschluss: kraj Austrije	164
8. Kriza oko Čehoslovačke	185
9. Šestomjesečni mir	225
10. Rat živaca	256
11. Rat zbog Danzinga	292
<i>Bibliografija</i>	329
<i>Kazalo</i>	336

Primisli

Ovu knjigu napisao sam da bih zadovoljio svoju povjesničarsku znatiželju; odnosno, riječima jednog uspješnijeg povjesničara, da bih »shvatio što se dogodilo, i zašto se dogodilo«. Često se povjesničaru ne sviđa ono što se dogodilo, ili želi da se dogodilo drukčije. Ali tu on ništa ne može. Mora iznijeti istinu onakvu kako je vidi, ne mareći hoće li time izazvati zaprepaštenje ili potvrditi već ustaljena mišljenja. Možda sam ja to shvatio odveć bezazleno. Valjda sam morao upozoriti čitaoca da povijesti ne pristupam kao sudac; i da, kad govorim o moralnosti, mislim na moralna shvaćanja onoga doba o kojem pišem. Ja ne donosim neke svoje moralne sudove. Prema tome, kad pišem kako »Versajski mir od sama početka nije bio moralno pravovaljan«, mislim samo reći da ga Nijemci nisu smatrali »poštenim« rješenjem i da su se s njima slagali mnogi, rekao bih većina ljudi u savezničkim zemljama. Tko sam ja da bih rekao kako je bio »moralan« ili »nemoralan« u apstraktnom smislu? Sa čijeg gledišta – da li Nijemaca, Saveznika, neutralaca, boljševika? Od tvoraca toga mira jedni su ga smatrali moralnim, drugi potrebnim, a treći i nemoralnim i nepotrebnim. U ovu treću vrstu spadaju Smuts, Lloyd George, britanska Laburistička stranka i mnogi Amerikanci. Te moralne dvojbe kasnije će olakšati rušenje tog mirovnog rješenja. Nadalje, ja sam za Minhenski sporazum napisao: »To je bio trijumf najboljih i najprosvjećenijih umova u britanskom životu, trijumf onih koji su se zalagali za ravnopravnost među narodima, trijumf onih koji su hrabro osuđivali bezdušnost i kratkovidnost Versaillesa.« Možda sam tu morao dodati: »(ovdje cerek)« u stilu Arte-

musa Warda.¹ Ali, nisam se baš posve šalio. Godinama su najupućeniji i najsavjesniji analitičari međunarodnih odnosa isticali kako u Evropi neće biti mira sve dok i Nijemci ne dobiju ono pravo na samoodređenje koje je dano drugima. I ma kolika mu neugodna bila forma, München je djelomice bio rezultat njihovih analiza, i do njega bi došlo mnogo teže da se nije osjećalo kako su Hitlerovi zahtjevi donekle opravdani. Čak i nakon izbijanja drugog svjetskog rata jedan je profesor s oksfordskog koledža All Souls upitao predsjednika Beneša ne misli li da je Čehoslovačka mogla biti jača da je imala, recimo, milijun i pol Nijemaca manje? Toliko je dugo još živio duh politike »pomirljivosti«. A zapravo tu nije bilo srednjeg puta: ili Čehoslovačka sa tri i pol milijuna Nijemaca ili bez i jednoga. To su shvatili i sami Česi kad su nakon drugog svjetskog rata istjerali Nijemce. Nije bilo na meni da opravdam ili osuđujem Hitlerove zahtjeve, nego samo da objasnim zašto su imali tako široku podršku.

Žao mi je ako sam ovime razočarao prostodušne Nijemce koji su mislili da je moja knjiga svojevrsna »obrana« Hitlera. Ali nemam nikakva razumijevanja za one u mojoj zemlji koji su mi prigovorili da su moju knjigu oduševljeno, pa makar i pogrešno, dočekale bivše Hitlerove pristaše. Mislim da je sramotno služiti se takvim argumentom protiv jednog historiografskog djela. Povjesničar nema što prezati, pa čak i da njegovo djelo ide na ruku neprijateljima Njezina Veličanstva (što nije slučaj s mojom knjigom) ili neprijateljima cijeloga čovječanstva. Što se mene tiče, ja bih dapače registrirao svaku činjenicu koja bi govorila u prilog britanskoj vladi – da sam je našao (opet cerek). Nisam ja kriv što je, prema postojećim podacima, austrijsku krizu izazvao Schuschnigg, a ne Hitler; nisam ja kriv što je, prema postojećim podacima, kolo u komadanju Čehoslovačke povelala britanska vlada, a ne Hitler; nisam ja kriv što je britanska vlada 1939. stvorila kod Hitlera dojam kako joj je više stalo da Poljake prisili na ustupke nego da Nje-

1 Pseudonim američkog humorista Charlesa Farrara Brownea (1834-1867) koji je napisao mnoge skečeve tobože kao djela neukog putujućeg komedijanta. – *Prev.*

mačkoj pruži otpor. Ako ti momenti govore u prilog Hitleru, krivnja je na dosadašnjim mitovima što su ih povjesničari nekritički ponavljali. A ti mitovi imaju dug život. Bojim se da se neki i meni potkrao. Na primjer, do posljednjeg trena sam i ja prihvaćao uvjerenje da je Hitler pozvao Hachu u Berlin; tek kad je knjiga bila u špaltama, ponovno sam prekopao dokumentaciju i otkrio kako je Hacha tražio da dođe u Berlin, a ne obratno. Zacijelo su mi neki drugi mitovi promakli.

Dokrajčiti te mitove ne znači braniti Hitlera. Time se čini usluga povijesnoj istini i moju bi knjigu valjalo kritizirati jedino s te osnove, a ne zbog političko – moralnih pouka koje su ljudi htjeli izvući iz nje. Ova knjiga nije nikakav doprinos »revizionizmu«, osim u onom sporednijem smislu što govori da se Hitler služio drukčijim metodama od onih koje mu se obično pripisuju. U pitanju tko je kriv za rat a tko nije, nikad nisam vidio neki smisao. U svijetu suverenih država, svaka se od njih trudi da štiti vlastite interese kako najbolje zna i umije, pa je u najboljem slučaju možemo kritizirati za greške, a ne za zločine. Bismarck je, kao i obično, imao pravo kad je o austrijsko – pruskom ratu 1866. rekao: »Oponirajući našim zahtjevima, Austrija nije griješila ništa više od nas što smo ih postavili«. Kao običan građanin, svu tu borbu za veličinu i dominaciju smatram idiotskom; i volio bih da moja zemlja ne sudjeluje u tome. Kao povjesničar, shvaćam da će sile biti sile. Moja knjiga ima zapravo malo veze s Hitlerom. Po mome mišljenju, temeljno pitanje tiče se Velike Britanije i Francuske. One su pobijedile u prvom svjetskom ratu. U njihovim je rukama bila odluka. Bilo je potpuno jasno da će Njemačka nastojati da opet postane velika sila; a nakon 1933. bilo je jasno da će njezina dominacija biti osebujne barbarske naravi. Zašto joj se pobjednice nisu oduprle? Ima svakakvih odgovora: strah; sljepilo; moralne dvojbe; možda želja da se njemačka sila skrene na Sovjetsku Rusiju? No, kakav god bio odgovor, to pitanje čini mi se bitnim i oko njega se moj tekst vrti, iako, naravno, i oko onog drugog pitanja – zašto su na kraju ipak pružile otpor?

Dalje, neki su kritičari digli na Hitlera kuku i motiku,

prišivajući mu isključivu odgovornost za rat ili nešto tome slično. Stoga ću malo bolje razmotriti Hitlerovu ulogu, iako ne u polemičkom duhu. Ne želim nikakvu pobjedu, nego samo da stvari postavimo na svoje mjesto. Mislim da postoje dvije verzije o Hitleru. Prema jednom gledištu, on je želio veliki rat radi samoga rata. Zacijelo je također razmišljao o rezultatima takva rata: Njemačka – najjača sila na svijetu, a on – svjetski osvajač po uzoru na Aleksandra Velikoga ili Napoleona. Uglavnom, želio je rat radi općeg uništenja ljudi i društava koje će rat izazvati. Bio je manijak, nihilist, drugi Atila. Drugo gledište daje mu racionalnije i u određenom smislu konstruktivnije crte. Po tom gledištu, Hitler je imao osebujan, koherentan i dugoročan plan kojeg se držao nepokolebljivo dosljedno. Radi tog plana se borio za vlast, a u skladu s njim je oblikovao svu svoju vanjsku politiku. Naime, želio je Njemačkoj stvoriti veliko kolonijalno carstvo u Istočnoj Evropi, tako što će pobijediti Sovjetsku Rusiju, pa istrijebiti sve njeno pučanstvo i prazan teritorij naseliti Nijemcima. Taj Reich od stotinu ili dvije stotine milijuna Nijemaca potrajao bi tisuću godina. Uzgred budi rečeno, čudim se što pobornici toga gledišta nisu pljeskali mojoj knjizi. Jer, ako je Hitler planirao rat najširih razmjera protiv Sovjetske Rusije, onda je njegov rat sa zapadnim silama bila pogreška. Tu očito ima nečega što ja nisam razumio.

Sad, logično je da je Hitler podosta razmišljao o onome što radi, manje-više kao što akademski analitičari nastoje unijeti kakvu-takvu suvislost u djela suvremenih državnika. Možda bi se svijet spasio od mase nevolja samo da se Hitler mogao uposliti u nekoj njemačkoj varijanti Chatham Housea, gdje bi mogao neškodljivo umovati do kraja života. Međutim, Hitler se našao u svijetu akcije; a tu je on, po mome mišljenju, kudikamo više iskoristio događaje nego što je slijedio nekakav točno određen, koherentan plan. Priča o njegovu dolasku na vlast u Njemačkoj čini mi se znakovitom za njegovo kasnije ponašanje u međunarodnim poslovima. On je ustrajno objavljivao kako kani osvojiti vlast i kako će onda izvršiti neka grandiozna djela. Mnogi ljudi su mu vjerovali. Pomno razrađena urota kojom

se Hitler domogao vlasti, bila je prvi mit koji se stvorio o njemu, a i prvi koji će biti razoren. Nije bilo nikakve dugoročne urote; i nije bilo nikakva osvajanja vlasti. Hitler nije imao pojma kako će doći na vlast; samo je bio uvjeren da će doći, i točka. Papen i još nekoliko konzervativaca doveli su Hitlera na vlast spletkom, uvjereni da ga drže u šaci. A on je iskoristio njihovu spletku, opet ne znajući kako će im se oteti iz šaka, samo uvjeren da nekako hoće. Ta »revizija« ne »brani« Hitlera, ali diskreditira Papena i njegove ortake. To je samo revizija radi revizije, odnosno, bolje rečeno, radi povijesne istine.

Došavši na vlast, Hitler opet nije imao pojma kako će Njemačku izvući iz ekonomske krize, samo je bio odlučan da to učini. Oporavak je velikim dijelom bio prirodan, zbog općeg poboljšanja prilika u svijetu, koje je već bilo počelo još prije nego što je Hitler stekao vlast. Hitler osobno dao je dva doprinosa. Prvi je bio antisemitizam. Prema mom shvaćanju, antisemitizam mu je bio jedino dosljedno i istinsko uvjerenje još od početnih dana u Münchenu do posljednjih sati u Bunkeru. U civiliziranoj zemlji, s njim Hitler ne bi imao podrške, a kamoli vlasti. U ekonomskom smislu bio je irelevantan, dapače štetan. Drugi je Hitlerov doprinos bio što je potaknuo javne radove cestogradnjom i građevinarstvom. Prema jedinoj knjizi u kojoj se promatraju zbivanja, a ne samo ponavlja što su Hitler i drugi govorili da se zbiva,¹ njemački je oporavak bio izazvan povratkom osobne potrošnje i neratnih tipova investicija na razine prosperiteta 1928. i 1929. godine. Naoružanje nije imalo mnogo veze s tim. Sve do proljeća 1936. »naoružanje je bilo uglavnom mit«.² Hitler faktički nije proveo nikakve pripremljene ekonomske planove. Uhvatio se onoga što mu je prvo naišlo.

Istu poentu ilustrira priča o paležu Reichstaga. Mit je općepoznat. Nacistima je bio potreban izgovor kako bi mogli uvesti izvanredne zakone o političkoj diktaturi, pa su

1 Burton H. Klein, *Germany's Economic Preparations for War* (1959). Gospodin Klein je ekonomski stručnjak u korporaciji RAND

2 Klein, str. 16-17.

zapalili Reichstag da bi im to poslužilo kao povod. Palež je možda organizirao Goebbels, a možda i Göring; možda ni sam Hitler nije bio unaprijed upoznat s tim planom. Kako bilo da bilo, to su učinili sami nacisti. Sad je Fritz Tobias razbio taj mit, po mom sudu, za sva vremena.¹ Nacisti nisu imali nikakve veze s požarom Reichstaga. To je sve sam izveo mladi Nizozemac van der Lubbe, točno kako je i tvrdio. Hitler i ostali nacistički šefovi bili su time zatečeni. Oni su zbilja vjerovali da je riječ o djelu komunista, a izvanredne zakone uveli su jer su zbilja vjerovali da im prijete komunistički ustanak. Zna se da je postojao već pripremljen popis onih koje valja uhititi. Ali nisu ga sastavili nacisti. Sastavio ga je Göringov prethodnik, socijaldemokrat Severing. Ni tu nema nikakve »obrane« Hitlera, samo revizija njegovih metoda. On je očekivao da mu se ukaže neka prilika – i ona mu se ukazala. Naravno, ni komunisti nisu imali nikakve veze s paležom Reichstaga. Ali je Hitler mislio da jesu. A komunističku opasnost bio je sposoban iskoristiti tako djelotvorno uglavnom zato što je sam vjerovao u nju. Tu također nalazimo analogiju s Hitlerovim kasnijim držanjem u međunarodnim odnosima. Dok su druge zemlje mislile da on priprema vojnu agresiju na njih, Hitler je bio jednako uvjeren da ga te zemlje kane spriječiti u restauraciji Njemačke kao samostalne velesile. To uvjerenje nije bilo baš posve neosnovano. Bilo kako bilo, britanska i francuska vlada često su kritizirane što nisu pravodobno krenule u preventivni rat.

Meni se čini da u tome i leži ključ problema je li Hitler smišljeno išao na rat. On nije toliko išao na rat koliko je očekivao da će ga biti, osim ako ga on ne izbjegne nekom domišljatom smicalicom kao što je kod kuće izbjegao građanski rat. Tko zlo misli, lako ga prišiva drugima; a Hitler je od drugih očekivao ono što bi sâm učinio na njihovu mjestu. Engleska i Francuska su mu bile »mržnjom zatrovane suparnice«, Sovjetska je Rusija snovala da sruši evropsku civilizaciju (čime su se, doduše, često sami boljševici hvalili), Roosevelt je nakanio uništiti Evropu. Dabome,

1 Fritz Tobias, *Reichstagbrand* (1962).

Hitler je svojim generalima naredio neka se pripremaju za rat. Ali to je učinila i britanska vlada, a uostalom, i svaka druga. Posao general-štabova i jest priprema za rat. Direktive koje primaju od svojih vlada upućuju za koji se eventualni konkretni rat valja pripremiti, a nisu nikakav dokaz da je odgovarajuća vlada odlučila ratovati. Sve britanske direktive od 1935. nadalje bile su uperene isključivo protiv Njemačke, dok se Hitler samo brinuo kako da ojača Njemačku. Prema tome, ako bismo o političkim nakanama (krivo) sudili po vojnim planovima, onda bi se prije reklo da je britanska vlada htjela rat s Njemačkom nego obratno. Ali, naravno, djelovanje svoje vlade skloni smo tumačiti na širokogrudan način koji drugima uskraćujemo. Ljudi smatraju Hitlera zlikovcem i onda nalaze dokaze njegove opakosti i u onome što nikada ne bi vrijedilo za druge. Zašto imaju ta dvostruka mjerila? Samo zato što polaze od Hitlerove opakosti kao premise.

Opasno je iz vojnih planova izvoditi zaključke o političkim namjerama. Tako su, na primjer, iz anglo-francuskih vojnih razgovora prije 1914. neki povjesničari zaključili da britanska vlada želi rat s Njemačkom. Drugi i, po mome sudu, mudriji povjesničari osporili su mogućnost takva zaključka. Prigovorili su da su planovi bili mjere opreza, a ne »nacrti za agresiju«. A Hitlerove direktive se pak često tumače kao ovo drugo. Iznijet ću jedan eklatantan primjer. Keitel je 30. studenoga 1938. poslao von Ribbentropu nacrt za talijansko-njemačke vojne razgovore koji je bio pripremio na Hitlerov nalog. Točka 3. glasila je: »Vojno-političke osnove za pregovore. Rat Njemačke i Italije protiv Francuske i Britanije, s ciljem da se najprije izbaci iz stroja Francuska.«¹ Jedan ozbiljan kritičar ustvrdio je da to predstavlja jasan dokaz Hitlerovih intencija i, prema tome, ruši cijelu moju tezu. A o čemu su na svom sastanku mogli razgovarati njemački i talijanski generali doli o ratu protiv Francuske i Britanije? To je bio jedini rat u koji je Italija mogla biti umiješana. U to isto vrijeme su britanski

1 Keitel Ribbentropu, 30. studenoga 1938, *Njemačka vanjska politika*, serija D, iv, br. 411.

i francuski generali raspravljali o ratu protiv Njemačke i Italije. Ali to se ne uzima kao argument protiv njih, a kamoli protiv njihovih vlada. Poučan je nastavak priče o Keitelovu nacrtu. Vojne razgovore zahtijevali su Talijani, a ne Nijemci. Nacrt je pripremljen i – nikom ništa. Kad je Hitler zauzeo Prag, 15. ožujka 1939, od razgovora još nije bilo ni traga. Talijani su se zabrinuli. Onda je 22. ožujka Hitler naredio: »Vojno-političke osnove ... moraju se za sada *odgoditi*.«¹ Konačno su razgovori održani 4. travnja. Keitel je zapisao: »Razgovori su započeli pomalo naglo zbog pritiska Talijana.«² A pokazalo se da Talijani nisu zahtijevali razgovore zato što bi im se htjelo ratovati, nego zato da istaknu kako bi oni mogli biti spremni za rat najranije tek 1942; i njemački predstavnici su se složili s njima. Prema tome, ta čudesna direktiva samo dokazuje (ako uopće što dokazuje) da u ono vrijeme Hitler nije bio zainteresiran za rat protiv Francuske i Velike Britanije, a Italija nije bila zainteresirana ni za kakav rat. Ili možda pokazuje kako se povjesničari ne bi smjeli hvatati za konkretnu odredbu u jednom dokumentu a da ne pročitaju ostalo?

Naravno, u očima Britanaca, njihova je vlada samo željela smiriti stvari a Hitler ih je htio uzburkati. No, Nijemcima *status quo* nije značio mir, nego ugovor o ropstvu. Sve ovisi s koje se strane gleda. Pobjedničke sile nastojale su sačuvati plodove svoje pobjede uz neke preinake, ali su to činile bezuspješno. Pobjeđena je sila htjela anulirati svoj poraz. Ova težnja, da li »agresivna« ili ne, nije bila nikakva Hitlerova specifičnost. Dijelili su je svi njemački političari, i socijal-demokrati koji su 1918. zaključili rat i Stresemann. Nitko nije točno definirao što treba da znači anuliranje poraza u prvom svjetskom ratu, pa ni sam Hitler. Tu je spadao povratak ranije izgubljenih teritorija, ponovno stjecanje one prevlasti u Srednjoj Evropi koju je Njemačkoj još prije pružao savez s Austro-Ugarskom i, naravno, ukidanje svih ograničenja njemačkog naoružanja.

1 Keitelova direktiva, 22. ožujka 1939, *Njemačka vanjska politika*, serija D, vi, Dodatak I.

2 Keitelov izvještaj, 4. travnja 1939, *Njemačka vanjska politika*, serija D, vi, Dodatak III.

A konkretno kako – to nije bilo važno. Svi su Nijemci, uključujući i Hitlera, računali da će Njemačka postati dominantna sila u Evropi čim anulira svoj poraz, svejedno da li do toga došlo ratom ili na drugi način; tu su pretpostavku općenito dijelili i u drugim zemljama. Dvije ideje – »oslobodjenja« i »dominacije« – slile su se u jednu. Nisu se mogle odijeliti. Bile su samo dva različita imena za istu stvar; samo izbor imena odlučuje da li je Hitler bio vođa borbe za nacionalna prava ili potencijalni osvajač Evrope.

Jedan njemački autor¹ nedavno je kritizirao Hitlera što je uopće želio Njemačkoj vratiti status velesile. Prvi svjetski rat, tvrdi taj autor, pokazao je da Njemačka ne može biti samostalna sila u svjetskim razmjerima, te je Hitler bio lud što je to uopće pokušao. To je obična trivijalnost. Prvi svjetski rat potresao je sve njime obuhvaćene velesile, osim Sjedinjenih Država, koje praktički i nisu u njemu sudjelovale; valjda su sve one bile lude što su težile da opet postanu velesile? Totalni rat vjerojatno nadmašuje snage svake velesile. Sada čak i same pripreme za takav rat prijete propašću velesili koja ih se laća. A ni to nije novo. U osamnaestom stoljeću je Fridrik Veliki doveo Prusku na rub propasti u nastojanju da od nje stvori velesilu. Napoleonovi ratovi srušili su Francusku s njezina pijedestala u Evropi te više nikada nije vratila svoju nekadašnju veličinu. U tome i jest neka čudna a neizbježna dilema. Svrha je statusa velesile da ona bude sposobna voditi veliki rat, a jedini put da ostane velesila jest da ga uopće ne vodi, ili da ga vodi u ograničenim razmjerima. U tome je i ležala tajna veličine Velike Britanije sve dotle dok se držala pomorskog ratovanja i nije nastojala postati vojna sila po kontinentalnom uzoru. Da bi to shvatio, Hitleru nisu bile potrebne lekcije nekog povjesničara. Nesposobnost Njemačke da vodi dugotrajan rat bila mu je stalan refren, kao i opasnost koja bi zaprijetila Njemačkoj kad bi se ostale velesile udružile protiv nje. S takvim shvaćanjem Hitler je bio razboritiji od njemačkih generala, koji su zamišljali kako bi sve išlo kao po loju kad bi samo uspjeli Njemačkoj vratiti položaj što ga je imala prije Ludendorffove ofenzive u ožujku 1918.

1 Wolfgang Sauer u *Die nationalsozialistische Machtergreifung* (1960).

Međutim, Hitler nije izvukao pouku da je za Njemačku glupo biti velesila. On je problemu mislio doskočiti domišljatošću, manje-više kako su to Britanci nekoć radili. I dok su se oni oslanjali na pomorsku snagu, on se oslonio na lukavštinu. Nije on želio rat, a opći rat još najmanje. Želio je plodove totalne pobjede bez totalnog rata; i zahvaljujući gluposti drugih, samo što ih nije pobrao. Ostale sile mislile su da su suočene s izborom između totalnog rata i kapitulacije. Najprije su izabrale kapitulaciju, a zatim su se odlučile za totalni rat – na Hitlerovu konačnu propast.

Ovo nije nagađanje. Dokazano je izvan svake sumnje podacima o njemačkom naoružanju prije drugog svjetskog rata, pa i u toku njega. To bi bilo već odavno jasno da ljudi nisu bili zaslijepljeni dvjema zabludama. Prije rata slušali su što Hitler govori, umjesto da gledaju što čini. Nakon rata htjeli su mu prikvačiti krivnju za sve što se dogodilo, bez obzira na dokaze. To je, na primjer, ilustrirano gotovo univerzalnim uvjerenjem da je Hitler započeo sveopćim bombardiranjem civilnog pučanstva, dok su ga naprotiv započeli dirigenti britanske strategije, čime su se neki pošteniji među njima i sami hvalili. Uostalom, želi li se tko njima služiti, tu su podaci koje je nepristrano analizirao Burton Klein. Već sam spomenuo njegov zaključak za Hitlerove prve tri godine: do proljeća 1936. njemačko je naoružanje bilo uglavnom mit. To ne znači samo da s naoružanjem u preliminarnim fazama nije bilo rasta proizvodnje, kako to obično biva. Ni u preliminarne faze nije uloženo mnogo. Hitler je i strane države i njemački narod varao upravo na suprotan način nego što se obično pretpostavlja. Na primjer, on je, ili bolje reći Göring, objavio: »Topovi prije maslaca.« A zapravo je postavio maslac ispred topova. Iz knjige gospodina Kleina navest ću nasumce neke podatke. Po Churchill, 1936. su iz dva različita izvora troškovi njemačkog naoružanja procijenjeni na godišnju kvotu od 12 milijardi maraka.¹ A stvarna je kvota bila nepunih 5 milijardi. Sam je Hitler ustvrdio kako je nacistička vlada do izbijanja rata potrošila na naoružanje 90 milijardi maraka. A zapravo cjelokupni troškovi njemačke

¹ Churchill, *The Second World War*, i, 226.

države u razdoblju od 1933. do 1938. nisu bili mnogo veći od te svote, za rat ili nerat. Za šest fiskalnih godina, zaključno sa 31. ožujka 1939, troškovi naoružanja iznosili su 40 milijardi maraka, a do izbijanja rata popeli su se na oko 50 milijardi.¹

Gospodin Klein razmatra zašto je njemačko naoružanje bilo tako ograničena obujma. Kao prvo, Hitler se bojao da će mu popularnost opasti ako opadne njemački životni standard. Naoružanje je u najgorem slučaju samo donekle usporilo porast standarda. Pa i s tim je Nijemcima bilo bolje nego ikada. Zatim, nacistički je sustav bio nedjelotvoran, korumpiran i zbrkan. Što je još važnije, Hitler nije htio povećati poreze a uz to se užasavao inflacije. Čak ni zbacivanje Schachta nije istinski poremetilo financijska ograničenja, iako mu je to bila svrha. A što je najvažnije, Hitler se nije opsežno pripremao za rat zato što njegova »konceptija ratovanja nije to ni iziskivala«. »Problem životnog prostora Njemačke htio je radije riješiti korak po korak – nizom malih ratova.«² Do tog istog zaključka došao sam i ja, neovisno o analizi političke dokumentacije, premda naslućujem da je Hitler namjeravao dobiti što želi i bez ikakva rata. Slažem se da on u svom duhu nije jasno lučio što je politička lukavština a što je mali rat, kao primjerice napad na Poljsku. Ali ono što mu se često pripisuje – veliki rat – nije planirao.

A priprema za veliki rat, ali samo na riječima, bila je bitna sastavnica Hitlerove političke strategije; i oni koji su zbog toga dizali uzbunu, kao Churchill, i nesvjesno su mu išli na ruku. To je bio nov izum i svakoga je prevario. Dotle su države zataškavale koliko troše na naoružanje, kako to većinom i danas rade, koji put zato da bi zavarale vlastiti narod, a koji put zato da bi zavarale potencijalnog neprijatelja. Tako su 1909, na primjer, mnogi Britanci optužili njemačku vladu da potajno, bez odobrenja Reichstaga, ubrzava izgradnju ratne mornarice. Optužba je vjerojatno bila neistinita. Ali, ostavila je u trajno nasljeđe sumnju da će to Nijemci opet učiniti; ta je sumnja bila pojačana či-

1 Klein, 17.

2 Klein, 26.

njenicom da su sve njemačke vlade od 1919. nadalje nastojale izbjegavati dosljednu primjenu razoružanja nametnuta Versajskim ugovorom, iako bez neke velike koristi. Tu sumnju je Hitler još potpirio i iskoristio. Za to imamo vrlo dobru ilustraciju. Baldwin je 28. studenog 1934. osporio točnost Churchillove izjave da se Njemačka u zračnim snagama izjednačila s Velikom Britanijom. Baldwinovi podaci bili su točni, a Churchillovi, dobiveni od profesora Lindemanna, pogrešni. Onda su 24. ožujka 1935. Sir John Simon i Anthony Eden posjetili Hitlera, koji im je rekao kako su njemačke zračne snage već jednake britanskima, ako nisu i jače. Odmah su mu povjerovali, i otada mu nisu prestali vjerovati. Baldwina su diskreditirali. Nastala je panika. Zar je bilo moguće da jedan državnik preuveličava svoje naoružanje, umjesto da ga taji? Ipak, Hitler je upravo to učinio.

Njemačko je naoružanje bilo uglavnom mit sve do proljeća 1936. godine. Onda je Hitler u taj mit unio nešto stvarnosti. Bio je uglavnom motiviran strahom od Crvene armije, ali naravno i time što su se Velika Britanija i Francuska također počele ponovo naoružavati. Hitler se zapravo utrkiavao s drugima, i nije bio mnogo brži. U listopadu 1936. rekao je Göringu neka u roku od četiri godine pripremi njemačku vojsku i njemačku privredu za rat, ali nije postavio nikakve potanje zahtjeve. Godine 1938 – 39, posljednje godine mira, Njemačka je na naoružanje potrošila oko 15 posto svog nacionalnog brutto proizvoda. Britanski je postotak bio gotovo u dlaku isti. Njemačka je zapravo nakon Münchena smanjila potrošnju za naoružanje i ostala na toj nižoj razini, tako da je britanska proizvodnja aviona, na primjer, do 1940. znatno nadmašila njemačku. Kad je 1939. izbio rat, Njemačka je imala 1450 suvremenih lovačkih aviona i 800 bombardera, a Velika Britanija i Francuska imale su 950 lovačkih aviona i 1300 bombardera. Nijemci su imali 3500 tenkova, a Britanci i Francuzi 3850.¹ U oba ta slučaja, saveznička obavještajna služba procijenila je njemačke snage dvostruko većima nego što su bile, pa i više od toga. Kao i obično, mislilo se

1 Klein, 17.

da je Hitler isplanirao i pripremio se za veliki rat. A zapravo nije.

Može se prigovoriti da su ti brojevi irelevantni. Jer, bez obzira koliko njemačka vojna sila bila manjkava na papiru, kad je došlo do odmjeravanja snaga, Hitler je dobio rat protiv dvije evropske velesile. Ali to znači, suprotno Maitlandovoj preporuci, suditi prema onome što se dogodilo, a ne prema onome što se očekivalo da će se dogoditi. Hitler jest pobijedio, ali je pobijedio zbog zablude – zablude koja je bila i njegova. Naravno da su Nijemci bili uvjereni da mogu poraziti Poljsku, samo neka ih na zapadu ostave na miru. Tu se Hitlerova politička procjena da Francuska neće ništa poduzeti pokazala ispravnijom od bojazni njemačkih generala. Ali, kad je 10. svibnja 1940. provalio u Belgiju i Nizozemsku, Hitler nije imao pojma da će Francusku izbaciti iz rata. To je bio obrambeni potez: osigurati Ruhr od savezničke invazije. Osvajanje Francuske bila je nepredviđena premija. Pa ni nakon toga se Hitler nije pripremio za veliki rat. Zamišljao je da Sovjetsku Rusiju može poraziti bez nekog jačeg napora, kao što je porazio Francusku. Njemačka proizvodnja oružja nije se smanjila samo tijekom zime 1940 – 41, nego se još više smanjila u jesen 1941, kad je već bio počeo rat sa Sovjetskom Rusijom. U njoj nije bilo nikakvih posebnih promjena ni nakon prvog neuspjeha u Rusiji, pa čak ni nakon staljingradske katastrofe. Njemačka je zadržala »ratnu privredu nalik na mirnodopsku«. Tek su britanski bombarderski napadi na njemačke gradove natjerali Hitlera i Nijemce da rat shvate ozbiljno. Njemačka ratna proizvodnja dosegla je kulminaciju kad i savezničko bombardiranje – u srpnju 1944. Čak i u ožujku 1945. Njemačka je proizvodila znatno više ratnog materijala nego kad je napala Rusiju 1941. Tajna Hitlerova uspjeha je od početka do kraja bila u domišljatosti, a ne u vojnoj snazi. Kad je vojna snaga postala presudna, on je bio gotov – kao što je oduvijek i znao da će biti.

Stoga mislim da s pravom smatram političke kalkulacije važnijima od puke snage u razdoblju prije rata. U ljeto 1936. bilo je neke promjene težišta. Tada su sve sile, a ne samo Hitler, počele ozbiljnije uzimati u obzir rat i ratne

pripreme. Pogriješio sam što nisam jasnije istaknuo tu promjenu 1936. i možda što sam preuveličao promjene u jesen 1937. To pokazuje kako je čovjeku teško otresti se mitova, čak i kad se trudi. Mene je prevario Hossbachov memorandum. Iako sam sumnjao da je toliko važan koliko ga ocjenjuje većina analitičara, mislio sam da ipak mora imati neku važnost kad svaki autor toliko maše njime. Pogriješio sam, a imali su pravo kritičari koji su uprli prstom u 1936. godinu, iako se čini da nisu bili svjesni kako na taj način diskreditiraju Hossbachov memorandum. Bit će bolje da taj »službeni zapis«, kako ga je nazvao jedan povjesničar, diskreditiram još malo više. Argumenti su formalne naravi i mogu se čitaocu općenito činiti beznačajnim. Međutim, znanstvenici obično s pravom pridaju važnost takvim formalnostima. U suvremenoj praksi, da bi dokument bio službeni zapis, potrebno je troje: prvo, da je tu zapisničar što pravi zabilješke koje će poslije srediti i uredno prepisati; zatim se njegov zapis mora predložiti sudionicima sastanka radi ispravki i autorizacije; i, konačno, zapis se mora propisno arhivirati. Međutim, glede sastanka od 5. studenoga 1937. ničega od toga nije bilo; samo to da je Hossbach bio nazočan. I on nije pravio nikakve zabilješke. Pet dana kasnije, on je po pamćenju napisao prikaz sastanka. Taj svoj rukopis dvaput je ponudio na uvid Hitleru, koji je odgovorio da nema vremena da ga čita. Čudan je takav nemaran odnos prema nečemu što bi navodno trebala biti »njegova posljednja volja i oporuka«. Možda je Blomberg pogledao rukopis? Ostali nisu ni znali da postoji. Jedini dokaz njegove autentičnosti bio je potpis samoga Hossbacha. Da, rukopis je vidio još jedan čovjek: Beck, šef generalštaba, od svih njemačkih generala onaj koji je s najvećom skepsom gledao na Hitlerove ideje. On je 12. studenoga 1937. napisao odgovor na Hitlerove argumente; taj će odgovor poslije biti prezentiran kao početak njemačkog »otpora«. Čak se natuknulo i da je Hossbach napisao memorandum kako bi izazvao taj odgovor.

To su mudrovanja. U ono doba nitko nije pridavao važnosti tom sastanku. Hossbach je ubrzo nakon toga otišao iz Hitlerova štaba. Njegov rukopis odložen je u arhiv,

uz neke druge svaštice, i zaboravljen. Onda je 1943. jedan njemački časnik, grof Kirkbach, pregledao arhiv i rukopis prepisao za potrebe Odjela vojne povijesti. Nakon rata Amerikanci su našli Kirkbachov prijepis pa su ga opet prepisali za potrebe sudskog postupka u Nürnbergu. I Hossbach i Kirkbach ocijenili su da je taj američki prijepis kraći od izvornika.¹ Konkretno, prema Kirkbachu, u izvorniku su bile Neurathove, Blombergove i Fritscheve opaske na Hitlerovu argumentaciju – opaske koje su sad ispale. Možda Amerikanci jesu »redigirali« dokument; a možda je Kirkbach, poput ostalih Nijemaca, nastojao svaliti svu krivnju na Hitlera. Što je točno bilo, ne možemo znati. Nestali su i Hossbachov izvornik i Kirkbachov prijepis. Preostao je samo možda skraćeni, možda »redigirani« prijepis prijepisa neautoriziranog prikaza. U njemu su teme o kojima je Hitler govorio u svojim javnim besjedama: potreba za *Lebensraumom* i njegovo uvjerenje da će se druge zemlje protiviti restauraciji Njemačke kao nezavisne velesile. Osim želje za povećanjem naoružanja, u njemu nema nikakvih direktiva za akciju. Pa ni u Nürnbergu Hossbachov memorandum nije predočen zato da bi se dokazala Hitlerova krivnja za rat. To se uzimalo kao samo po sebi razumljivo. Dokument je u svojoj konačnoj prepariranoj verziji bio samo »dokaz« da su nürnberški optuženici – Göring, Raeder i Neurath – ondje sjedili i odobravali Hitlerove agresivne planove. A moralo se pretpostaviti da su planovi bili agresivni kako bi se dokazala krivnja optuženih. Oni koji vjeruju u dokaze na političkim suđenjima neka izvole i dalje citirati Hossbachov memorandum. No, morali bi

1 Za Hossbachov prikaz vidi: pismena izjava u *Međunarodnom vojnom sudu*, xiii, 228, te, s varijacijama, u Hossbach, *Von der militärischen Verantwortlichkeit in der Zeit vor dem zweitem Weltkrieg* (1948), 28. Za Kirkbachov prijepis i daljnje sumnje: G. Meinck, *Hitler und die deutsche Aufrüstung 1933-37* (1956), 236. Beckov protumemorandum u W. Foerster, *Ein General kämpft gegen den Krieg* (1949), 62. Početak otpora: Hans Rothfels, *Die Deutsche Opposition gegen Hitler* (1951), 71. U Nürnbergu su Blomberg, Göring i Neurath svjedočili protiv autentičnosti memoranduma. Njihovo se svjedočenje općenito smatra bezvrijednim, odnosno vrijednim samo u onoj mjeri u kojoj tereti Hitlera.

također upozoriti svoje čitaoce (što, na primjer, priređivači *Dokumenata o njemačkoj vanjskoj politici* ne čine) da memorandum ne samo što nije nikakav »službeni zapis«, nego je zapravo vrlo vruć kesten.

Hossbachov memorandum nije jedini navodni nacrt Hitlerovih namjera. Dapače, sudeći po tvrdnjama nekih povjesničara, mora da je Hitler neprekidno proizvodio takve nacрте – nedvojbeno potaknut svojom ambicijom da bude arhitekt (još jedan cerek). Ti povjesničari čak potcjenjuju Hitlerovu produktivnost. Oni skaču ravno s *Mein Kampfa* na Hossbachov memorandum a zatim na *Table Talk* za vrijeme rata u Rusiji.¹ A Hitler je zapravo proizvodio po jedan nacrt svaki put kad bi održao kakav govor; drukčije i nije znao misliti. Ti nacrti očito nisu bili obavijeni nikakvim velom tajne ni u *Mein Kampf*u, koji se nakon Hitlerova dolaska na vlast prodavao u milijunima primjerala, niti u govorima što ih je držao masama. Stoga neka se nitko ne ponosi svojom oštroumnošću što je pogodio Hitlerove nakane. Isto tako, zna se da je *Lebensraum* bio stalan sastojak u tim Hitlerovim nacrtima. Sama ideja nije bila izvorno Hitlerova. Bila je onodobna otrcana krilatica. Tako se, na primjer, *Volk ohne Raum* Hansa Grimma, koji je objavljen 1928, prodavao mnogo bolje od *Mein Kampfa*. Što se toga tiče, u Njemačkoj su za vrijeme prvog svjetskog rata kolali svakakvi planovi o osvajanju novih teritorija. Obično se mislilo da su to planovi šačice ludih teoretičara ili ekstremističkih organizacija. Sad znamo nešto više. Jedan njemački profesor je 1961. objavio rezultate svojih istraživanja njemačkih ratnih ciljeva.² To su bili pravi »agresivni nacrti«, ili, kako ih je profesor nazvao, »težnja za svjetskom vlašću«: kontrola nad Belgijom, aneksija fran-

1 Sad se mogu zabavljati i s Hitlerovom drugom, ili, kako su je u engleskom izdanju nazvali, njegovom tajnom knjigom, koju je napisao 1928. a tek je nedavno prvi put objavljena. Ali u njoj, naravno, nema ničega tajnoga. To je prežvakavanje govora što ih je tada održavao. A nije objavljena samo zato što nije bila vrijedna objavljivanja. Tajnost je tipična za onu romantičarsku maštovitost s kojom se tretira sve što ima veze s Hitlerom.

2 Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht* (1961)

cuskih željeznih rudnika, osvajanje Ukrajine, štaviše, čišćenje Poljske i Ukrajine od njihova pučanstva i naseljavanje Nijemaca. Ti planovi nisu bili tek djelo njemačkog Generalštaba. Odobravalo ih je njemačko Ministarstvo vanjskih poslova, kao i »dobri Nijemac« Bethmann-Hollweg. Hitler ne samo što nije nadmašio svoje časne prethodnike, nego je zapravo bio skromniji od njih tražeći *Lebensraum* samo na Istoku i odričući se, u *Mein Kampf*, osvajanja na Zapadu. Hitler je samo ponavljao uobičajeno klepetanje desničarskih krugova. Suprotno drugim demagozima koji su težili za vlašću kako bi proveli ljevičarsku politiku, Hitler je ljevičarskim metodama ovladao masama da bi ih izručio desnici. I zato ga je desnica prihvatila.

No, da li je *Lebensraum* bila Hitlerova jedina ideja ili zbilja ona koja je vladala njegovim duhom? Sudeći prema *Mein Kampf*, on je bio opsjednut antisemitizmom koji obuhvaća veći dio knjige. *Lebensraum*u je posvećeno samo sedam od sedam stotina stranica. I onda i poslije, *Lebensraum* je ubačen kao neka konačna racionalizacija, nekakva »sreća od onoga svijeta« kojom se opravdava ono što je Hitler navodno smjerao. Možda je sva razlika između mene i onih koji vjeruju u Hitlerov trajan plan o *Lebensraum*u u shvaćanju smisla riječi. Prema mom shvaćanju, »plan« je nešto što je potanko pripremljeno i razrađeno. A njima je »plan« valjda neka pobožna, odnosno, u ovom slučaju, nepobožna želja. U mom smislu te riječi, Hitler nije nikad imao plan za *Lebensraum*. Nije bilo nikakvih analiza potencijala na teritorijima koje bi trebalo osvojiti, pa čak ni definiranje što bi ti teritoriji imali postati. Nije bilo nikakva okupljanja stručnjaka koji će realizirati te »planove«, nikakva anketiranja Nijemaca koji bi se mogli preseliti, a kamoli nekakva popisivanja. Kad su osvojeni veliki dijelovi Sovjetske Rusije, administratori okupiranih teritorija vrtili su se ukруг, u pomanjkanju direktiva hoće li tamošnje pučanstvo istrijebiti ili ga eksploatirati, hoće li ga tretirati kao prijatelje ili kao neprijatelje.

Hitler je zacijelo smatrao da će Njemačka po svojoj prilici dobiti teritorije u Istočnoj Evropi kad opet postane velesila. To je dijelom bio rezultat njegove vjere u *Lebens-*

raum, ali je tu bilo i praktičnijih razloga. Da li pogrešno ili ne, on je dugo mislio da će biti lakše pobijediti Sovjetsku Rusiju nego zapadne sile. Dapače, upola je vjerovao da bi boljševizam mogao propasti i bez rata, što su vjerovali i mnogi zapadni državnici. Onda bi on mogao dobiti što hoće bez ikakvih napora. Štaviše, *Lebensraum* se lako mogao predstaviti kao nekakva antiboljševička kampanja, za što bi se pridobili oni ljudi u zapadnim zemljama koji su u Hitleru gledali zaštitnika zapadne civilizacije. Međutim, u tome on nije bio krut. Kad su mu usput naišli drugi teritorijalni dobici, nije ih se odrekao. Nakon pobjede nad Francuskom, anektirao je oblast Elzas i Lotaringiju, unatoč ranijim svečanim izjavama da to neće učiniti, a uz to je kao pride uzeo industrijska područja Belgije i sjeveroistočne Francuske, upravo kao što je prije njega kanio učiniti Bethmann. U manje-više maglovitim uvjetima za sklapanje mira s Velikom Britanijom što ih je zacrtao u ljeto 1940, uključio je garancije Britanskom Imperiju, ali je kanio tražiti da Irak, a možda i Egipat, budu njemačke interesne sfere. I tako, bez obzira na svoje teorije, u praksi se nije držao logičnog obrasca *statusa quo* na Zapadu a stečevina na Istoku. Apstraktni mislilac pokazao se i kao bezobzirno prodoran državnik koji ne razmatra unaprijed što će i kako učiniti.

Stigao je dokle jest zato što drugi nisu znali što bi s njim. I tu želim shvatiti »pomirljivce«, ne želim ih opravdati ni osuditi. Čorav je to posao kad povjesničari otpišu pomirljivce kao glupane ili kukavice. To su bili ljudi suočeni s realnim problemima, koji su se u okolnostima svoga vremena trudili kako su najbolje znali. Shvatili su da se jedna samostalna i moćna Njemačka mora nekako uklopiti u Evropu. Kasnija iskustva pokazuju da su imali pravo. U svakom slučaju, mi se još uvijek vrtimo oko njemačkog problema. Može li iole razuman čovjek pretpostaviti, na primjer, da su druge zemlje mogle 1933. intervenirati oružanom silom kako bi zbacile Hitlera, kad je on došao na vlast ustavnim putem i kad je očito uživao podršku velike većine njemačkog naroda? A da su ga 1936. intervencijom istjerali iz Porajnja, ne bi li to bio najbolji način da u

Njemačkoj postane još omiljeniji? Hitlera su na vlast doveli Nijemci i samo su ga oni mogli s nje skinuti. Nadalje, »pomirljivci« su se bojali da bi za porazom Njemačke slijedila ruska dominacija nad velikim dijelom Evrope. Kasniji događaji pokazali su da su i u tome imali pravo. Zato, pravo da osuđuju »pomirljivce« imaju samo oni koji su željeli da Sovjetska Rusija preuzme mjesto Njemačke; a ja ne mogu shvatiti zašto je većina onih koji osuđuju »pomirljivce« sad jednako ogorčena zbog neizbježnog rezultata njihova neuspjeha.

Nije točno ni da su »pomirljivci« bili uzak krug kojem se tada široko oponiralo. Kad bi se sudilo po sadašnjim tvrdnjama, reklo bi se da su praktički svi konzervativci bili za snažan otpor Njemačkoj u savezu sa Sovjetskom Rusijom, i da je cijela Laburistička stranka odlučno zahtijevala masovno naoružanje. Naprotiv, malo je ideja bilo tako popularnih kao pomirljivost. Minhenski sporazum pozdravili su svi listovi u našoj zemlji osim *Reynolds' Newsa*. Mit je ipak tako moćan da i sad jedva vjerujem ovome što i sâm pišem. Logično je da su »pomirljivci« mislili najprije na svoju zemlju, kako to državnici uglavnom i rade i zbog čega ih obično hvale. Ali su oni mislili i na druge. Sumnjali su da će narodima Istočne Evrope najbolje pomoći ratom. Britansko držanje u rujnu 1939. bilo je nedvojbeno junačko, ali je to bilo junaštvo uglavnom preko tuđih leđa. Za šest godina rata britanski je narod relativno malo propatio. Poljaci su pak u ratu doživjeli katastrofu, a nakon njega nisu opet stekli samostalnost. Čehoslovačku su 1938. izdali, a Poljsku su 1939. spasavali. U ratu je izgubilo život nepunih sto tisuća Čeha, a Poljaka je pobijeno šest i pol milijuna. Pa što je bilo bolje – biti izdani Čeh ili spašeni Poljak? Meni je drago što je Njemačka poražena i Hitler uništen. Ipak, uvažavam činjenicu da su drugi platili cijenu za to i skidam kapu poštenju onih koji su tu cijenu smatrali previsokom.

To su kontroverzije o kojima bi sad, trebalo raspravljati s povijesnog aspekta. Bilo bi lako izvući zaključak o krivnji pomirljivaca. Možda sam za to izgubio interes jer sam to često već činio onda kad oni što su sad ogorčeni na mene nisu bili, koliko me pamćenje služi, aktivni na javnoj

tribini. Mene više zanima da otkrijem zašto se ono što sam želio nije ostvarilo, nego da ponavljam stare denuncijacije. Ako ću osuditi nečije greške, najradije ću osuditi vlastite. Uostalom, pa i nije dužnost povjesničara da kaže što je i kako valjalo učiniti. Njegova je jedina dužnost da otkrije što se učinilo, i zašto. Malo će se toga otkriti budemo li i dalje Hitlera krivili za sve što se dogodilo. On je unio snažan dinamički element, ali je to bilo gorivo za već postojeći stroj. On je bio dijelom čedo Versaillesa, a dijelom čedo općih ideja suvremene Evrope. Najviše od svega bio je čedo njemačke povijesti i njemačke sadašnjice. Bez podrške i suradnje njemačkog naroda, bio bi nitko i ništa. Danas kanda vlada uvjerenje kako je Hitler sve sam radio, pa čak i bez ičije pomoći vozio vlakove i punio plinske komore. Nije bilo tako. Hitler je bio rezonator njemačkog naroda. Tisuće, stotine tisuća Nijemaca su bez pitanja i grižnje savjesti izvršavale njegove kobne naredbe. Kao vrhovni gospodar Njemačke, Hitler snosi najveću odgovornost za neizmjerne silna zlodjela: za uništenje njemačke demokracije, za koncentracione logore i, što je najgore, za istrebljivanje naroda u drugom svjetskom ratu. Izdavao je, a Nijemci provodili, takve zločinačke naredbe kojima nema premca u povijesti civilizacije. Ali, drugi je par rukava njegova vanjska politika. Težio je da od Njemačke napravi dominantnu silu u Evropi, a možda, u daljoj perspektivi, i u svijetu. I druge sile težile su za sličnim ciljevima, pa i sada teže. I druge sile tretiraju manje zemlje kao svoje satelite. I druge sile posežu za oružjem u obrani svojih vitalnih interesa. Što se tiče međunarodnih odnosa, kod Hitlera je sve bilo u redu, osim što je bio Nijemac.

ZABORAVLJENI PROBLEM

Prošlo je više od dvadeset godina otkako je počeo drugi svjetski rat, a petnaest kako se završio. Oni koji su ga proživjeli, još ga osjećaju kao sastavni dio svog neposrednog iskustva. Onda jednog dana odjednom shvate da je i drugi svjetski rat, poput onoga koji mu je prethodio, prešao u povijest. Sveučilišnom nastavniku to sine u onom trenu kad mora sam sebe podsjetiti da mu studenti još nisu bili ni rođeni kad je rat počeo, a čak mu ni njegov kraj ne pamte. Njima je drugi svjetski rat isto tako dalek kao što je njemu bio burski rat; eventualno su od svojih roditelja čuli kakve anegdote iz drugog svjetskog rata, ali će najvjerojatnije učiti o njemu iz knjiga, ako ga uopće budu učili. Velike su ličnosti nestale s pozornice. Hitler, Mussolini, Staljin i Roosevelt su mrtvi; Churchill se povukao; samo je de Gaulle još jednom u kolu. Drugi svjetski rat prestao je biti »današnjica« i postao je »jučerašnjica«. To pred povjesničara postavlja nove zahtjeve. Suvremena povijest, u strogom smislu te riječi, bilježi zbivanja dok su još svježa, sudeći o njima s trenutnog aspekta i pretpostavljajući čitaoca s gotovim razumijevanjem. Imajući pred očima sjajan primjer Sir Winstona Churchilla, nitko neće potcijeniti takva djela. Ali, dođe vrijeme kad se povjesničar može odmaknuti i događaje što su nekad bili suvremeni preispitati s istom objektivnošću s kojom će, recimo, pisati o borbi za investituru, ili o engleskom građanskom ratu. Može to bar pokušati.

Povjesničari su to i pokušali nakon prvog svjetskog rata, ali s drukčijim težištem. Za sam rat bilo je relativno

malo interesa. Na raspravu oko visoke strategije između »zapadnjaka« i »istočnjaka« gledalo se kao na privatni rat između Lloyda Georgea i generala, što su akademski povjesničari zaobilazili. Službena britanska vojna povijest – i sama polemičan prilog tom privatnom ratu – sastavljala se toliko sporo da je završena tek 1948. godine. S izuzetkom Ministarstva naoružanja, nije se pokušala pisati civilna povijest rata. Teško da je itko istražio pokušaje sklapanja kompromisnog mira. Nitko nije ispitao razvoj ratnih ciljeva. Morali smo čekati gotovo do današnjih dana na iscrpnu analizu takve presudne teme kao što je politika Woodrowa Wilsona. Velika tema koja je zasjenila sve ostale i monopolizirala interes povjesničara bila je: kako je došlo do rata? Svaka je velesila, osim Italije, objavila opsežna otkrića iz svojih diplomatskih arhiva. Savjesni je povjesničar gledao kako mu se police pune knjigama na svjetskim jezicima i žalio što ne može i druge čitati. Neki francuski, njemački i ruski časopisi posvetili su se isključivo toj temi. Neki su povjesničari stekli glas kao autoriteti o uzrocima prvog svjetskog rata: Gooch u Engleskoj, Fay i Schmitt u Sjedinjenim Državama, Renouvin i Camille Bloch u Francuskoj, Thimme, Brandenburg i von Wegerer u Njemačkoj, Pribran u Austriji, Pokrovski u Rusiji – da spomenemo samo neke.

Od tih autora jedni su se koncentrirali na događaje u srpnju 1914, a drugi su posegnuli u prošlost do marokanske krize 1905. ili do Bismarckove diplomacije. Ali u jednome su se svi slagali: da je to tema koja posve apsorbira suvremenog povjesničara. Sveučilišni su kolegiji naglo završavali s kolovozom 1914, što je kod nekih i sad slučaj. Studenti su to odobravali. Oni su htjeli slušati o Vilimu II i Poincaréu, o Greyu i Izvoljskome. Njima je Krugerov brzoglav bio važniji od Passchendaelea, sporazum u Björköu važniji od ugovora u St. Jean de Maurienneu. Izbijanje rata bio je onaj veliki događaj koji je oblikovao sadašnjicu. A što se poslije dogodilo, bijaše samo konfuzan slijed neizbježnih posljedica, bez ikakve pouke i značenja za sadašnjicu. Ako smo razumjeli zašto je rat počeo, onda moramo znati kako smo dospjeli ovamo gdje jesmo – i, naravno, znati kako da više ne dospijemo.

S drugim svjetskim ratom dogodilo se gotovo suprotno. Glavna tema interesa, kako čitaocu tako i autoru, bijaše sam rat. Ne samo kampanje, premda su one opisane bezbroj puta. Istražena je i ratna politika, osobito odnosi između Saveznika. Bilo bi teško nabrojiti djela o francuskom primirju 1940. ili o sastancima Velike trojice u Teheranu i Jalti. Pod »poljskim pitanjem« u vezi s drugim svjetskim ratom podrazumijeva se spor između Sovjetske Rusije i zapadnih sila, kojim je rat završio, a ne njemački zahtjevi prema Poljskoj, kojima je rat započeo. Uzroci rata pobuđuju relativno slabo zanimanje. Uglavnom vlada mišljenje da se mogu pojaviti kakvi novi detalji, ali da se više nema što otkriti što bi bilo od opće važnosti. Sve odgovore već znamo, a za postavljanje još nekih pitanja nema potrebe. Svi vodeći autori kod kojih ćemo potražiti prikaze uzroka drugog svjetskog rata – Namier, Wheeler-Bennett i Wisemann na engleskome, Baumont na francuskome – objavili su svoja djela ubrzo nakon završetka rata; i svi su izrazili mišljenja koja su imali još dok je rat trajao, pa čak i prije nego što je počeo. Dvadeset godina nakon izbijanja prvog svjetskog rata, malo bi tko prihvatio bez korekcija objašnjenja koja su za nj dana u kolovozu 1914. A dvadeset i više godina nakon izbijanja drugog svjetskog rata, gotovo svatko prihvaća objašnjenja koja su za nj dana u rujnu 1939.

Naravno, postoji mogućnost da se zbilja nema više što otkriti. Možda za drugi svjetski rat, suprotno gotovo svakom drugom velikom događaju u povijesti, postoji jednostavno i konačno objašnjenje koje je svojedobno bilo svakome očito i koje neće nikad promijeniti nikakve nove informacije ili istraživanja. Ipak, ne bi se reklo da će za sto godina povjesničari gledati na te događaje onako kao što se gledalo 1939; a današnji povjesničar morao bi se radije truditi da anticipira sudove budućnosti nego da ponavlja sudove iz prošlosti. Ipak, ima praktičnih razloga zbog kojih su povjesničari zanemarili tu temu. Svaki povjesničar nastoji biti znanstvenički hladan i nepristran, te bira temu i donosi sudove ne obazirući se na svoj ambijent. Ali, kao ljudsko biće što živi u određenoj zajednici, makar i podsvjesno reagira na potrebe svoga vremena. Na primjer, veliki

profesor Tout, čije je djelo preobrazilo izučavanje sred-njovjekovne povijesti u našoj zemlji, nedvojbeno je prebacio svoje težište s politike na upravu isključivo s razloga znanstvene apstrakcije. Ipak, nije bez veze s tom promjenom što povjesničar dvadesetog stoljeća odgaja potencijalne državne funkcionere, dok je povjesničar devetnaestog stoljeća odgajao političare. Isto tako, i autori što su pisali o prvom i drugom svjetskom ratu bili su prisiljeni da razmotre kakve još probleme sadašnjica postavlja i kakve odgovore traži. Nitko neće pisati knjigu koja neće zanimati druge, a po-najmanje knjigu koja ni njega samog ne zanima.

Prvi svjetski rat je, što se vojne strane tiče, kanda postavljao malo problema. Većina ljudi, osobito u savez-ničkim zemljama, gledala je na rat kao na uzajamno mlaće-nje umnogome nalik na one šakačke borbe u devetnaestom stoljeću što su trajale sve dok se jedan od suparnika ne bi srušio od umora. Tek kad se ljudima duh izoštrio doživ-ljajem drugog svjetskog rata, stalo se ozbiljno raspravljati je li se prvi rat mogao zaključiti ranije nekom višom stra-tegijom ili višom politikom. Osim toga, nakon prvog svjet-skog rata općenito se smatralo da ga više nikad neće biti; stoga se činilo da sadašnjica nema što naučiti izučavanjem minuloga rata. S druge strane, kad je rat završio, onaj veliki problem koji je bio uzrok rata ostao je i dalje u središtu međunarodnih odnosa. Taj veliki problem bila je Nje-mačka. Saveznici su mogli tvrditi da je rat izazvala Nje-mačka svojom agresijom, a Nijemci su mogli odgovarati da su ga izazvali Saveznici svojim odbijanjem da Njemačkoj dodijele mjesto velesile koje joj je s pravom pripadalo. U oba slučaja, u sporu je bio položaj Njemačke. Osim Nje-mačke, bilo je u svijetu i drugih problema, od Sovjetske Rusije do Dalekog istoka. Ipak, moglo se s pravom pretpo-staviti da su oni savladivi i da će svijet živjeti u miru samo da se njemački narod pomiri sa svojim bivšim neprijate-ljima. Stoga je izučavanje uzroka rata bilo od prijeke i praktične važnosti. Kad bi se ljudi u savezničkim zemljama mogli uvjeriti u lažnost »ratne krivnje« Njemačke, oni bi ublažili kaznene odredbe Versajskog ugovora i prihvatili njemački narod kao žrtvu, njima identičnu, jedne prirodne

katakлизме. Odnosno, kad bi se Nijemci mogli uvjeriti u njihovu krivnju za rat, oni bi vjerojatno prihvatili mirovni ugovor kao pravedan. U praksi je »revizionizam« krenuo samo prvim putem. Britanski i američki povjesničari, a donekle i francuski, upeli su se iz sve snage da dokažu kako su savezničke vlade bile poprilično krivlje, a njemačka vlada nedužnija nego što su pretpostavljali mirotvorci iz 1919. godine. Malo je njemačkih povjesničara pokušalo dokazati suprotno. To je posve prirodno. I najobjektivnijeg povjesničara povući će zov rodoljublja ako mu je domovina bila u ratu poražena a nakon toga ponižena. S druge strane, prije izbijanja rata u svakoj je savezničkoj zemlji vanjska politika bila predmet spora. I sad su kritičari Greya u Engleskoj, Poincaréa u Francuskoj i Woodrowa Wilsona u Sjedinjenim Državama – a da i ne govorimo o ruskim boljševicima koji su napadali carsku vladu – istupili kao učeni pobornici »revizionističkog« nazora. Što je u tim sporovima, na međunarodnom i domaćem planu, bilo pravo a što krivo, više nije važno. Dovoljno je da je to potpirilo žar interesa koji je ljude naveo da istraže uzroke prvog svjetskog rata.

Za uzroke drugog svjetskog rata toga žara nije bilo. Na međunarodnom planu, Njemačka je, kao velesila, prestala biti središnji problem u međunarodnim odnosima gotovo još prije nego što je rat završio. Njezino mjesto preuzela je Sovjetska Rusija. Ljude su zanimala pogreške počinjene u dodirima sa Sovjetskom Rusijom u toku rata, a ne one počinjene u dodirima s Njemačkom prije početka rata. Štaviše, kako su i Saveznici i Sovjetska Rusija bili nakanili da od odgovarajućih dijelova Njemačke stvore svoje saveznike, to im je bilo u računu da se o ratu što manje govori. Nijemci su tom previdu sekundirali. Oni su nakon prvog svjetskog rata zahtijevali da se i dalje tretiraju kao velesila. Nakon drugog svjetskog rata prvi su ukazali na to da Evropa više ne određuje svjetska zbivanja – s neizrečenom implikacijom da Njemačka više nikad ne može izazvati neki veliki rat, pa je stoga mogu pustiti neka ide svojim putem, bez ikakva miješanja sa strane ili kontrole. I na domaćem planu bilo je uglavnom isto tako. Prije rata

je u savezničkim zemljama bilo žestokih prijepora – zapravo kudikamo žešćih od bilo kojih prije 1914. Ali, protivnici su u toku rata izgledili svoje nesuglasice, a poslije su većinom željeli da ih zaborave. Bivši zagovornici »pomirljivosti« mogli su s još većim opravdanjem obnoviti svoju staru politiku, a bivši zagovornici nepopustljivosti su pred nuždom otpora Sovjetskoj Rusiji odustali od svojih starih strepnji od Njemačke.

Uzroci drugog svjetskog rata nisu bili osobito zanimljivi ljudima koji su već proučavali uzroke trećega. Tema bi još uvijek mogla biti uzbudljiva da su ostala još kakva veća područja dvojbi i upitnosti. Međutim, postojalo je objašnjenje koje je kanda svakoga zadovoljavalo i iscrpljivalo svaki prijepor. To objašnjenje bio je Hitler. On je planirao drugi svjetski rat. On ga je sâm izazvao. To objašnjenje očito je zadovoljavalo »otpornike« od Churchilla do Namiera. Pružali su otpor za sve vrijeme, pružali su ga još prije nego što je rat izbio. I sad su mogli kazati: »Pa što smo vam govorili? Od prvog trena nije bilo alternative otporu Hitleru.« To objašnjenje je također zadovoljavalo »pomirljivce«. Mogli su tvrditi kako je pomirljivost bila mudra politika i kako je mogla i uspjeti, da nije bilo nepredvidljive činjenice što se Njemačka našla u vlasti jednog ludaka. Što je najvažnije, to objašnjenje je zadovoljavalo i Nijemce, osim šačice najzadrtijih nacista. Nakon prvog svjetskog rata Nijemci su pokušali svaliti krivnju sa sebe na Saveznike, ili stvar prikazati tako kao da i nema nečije krivnje. Sad je bilo jednostavnije krivnju svaliti s Nijemaca na Hitlera. On je bio, na svu sreću, mrtav. Neka je Hitler i nanio veliku štetu Njemačkoj dok je bio živ, ali je to nadoknadio svojom konačnom žrtvom u Bunkeru. Ni najgora posmrtna krivnja nije mu mogla naškoditi. Odgovornost za sve – drugi svjetski rat, koncentracione logore, plinske komore – mogla se svaliti na njegova pokorna leđa. S Hitlerom kao krivcem, svaki se Nijemac mogao proglasiti nedužnim; i Nijemci, bivši najgorljiviji protivnici ratne krivnje, sad su postali njeni najodlučniji zagovornici. Neki Nijemci uspjeli su Hitlerovoj opakosti dati neobično praktičan i naopak aspekt. Kako je on očito bio monstrum zla, valjalo mu se rezolutno

oduprijeti. Prema tome, ako je nakon Hitlerove osude trebalo još koga kudit, to su bili Francuzi koji ga nisu istjerali iz Porajnja 1936. godine, ili Chamberlain koji je pred njim ustuknuo u rujnu 1938.

Svi su se zadovoljno složili oko uzroka drugog svjetskog rata. Čemu onda nekakav »revizionizam«? Nekoliko se neutralaca oglasilo tračkom dvojbe, napose iz Irske. Ali sudjelovanje u hladnom ratu protiv Sovjetske Rusije obično je ušutkalo čak i one koji su u ratu protiv Njemačke bili neutralni; na drugoj strani su se po sličnoj logici ponijeli i sovjetski povjesničari. Jedna struja upornih revizionista ostaje u Sjedinjenim Državama – ostaci boraca iz doba nakon prvog svjetskog rata koji svoju vlast jednako smatraju podmuklijom od bilo koje druge. Njihovi radovi, sa znanstvenog gledišta, ne predstavljaju ništa posebno. Uz to, taj revizionizam uglavnom se bavi ratom s Japanom, iz valjana razloga. Hitler je objavio rat Sjedinjenim Državama, a ne obratno; a teško je i vidjeti kako bi inače Roosevelt uopće uspio uvući svoju zemlju u evropski rat, da to Hitler nije uslužno učinio za njega. Pa i što se tiče Japana, nema mnogo prostora za prijepor. Tu je svaka raspra izgubila svoj žar. Naime, nekada se postavljalo praktično pitanje: hoće li Sjedinjene Države surađivati s Japanom ili s Kinom? A sad su to pitanje riješili događaji, na veliku nepriliku američkoj politici. Opće je mišljenje da je Japan jedini pouzdan prijatelj Amerike na Dalekom istoku; stoga se rat koji se vodio protiv njega sada čini nečijom greškom – valjda zacijelo japanskom.

Ova razmatranja današnjih političkih odnosa omogućuju nam da objasnimo zašto uzroci drugog svjetskog rata nisu predmet oštra prijepora. Ipak, samo njima ne može se objasniti gotovo opće slaganje koje vlada među povjesničarima. Čak se i »najangažiraniji« učenjaci ne mogu odreći znanstvenih mjerila, a mnogi učenjaci nisu intenzivno angažirani. Da je dokumentacija bila dovoljno proturječna, učenjaci bi odmah stali osporavati popularno mišljenje, ma koliko bilo široko prihvaćeno. To se nije dogodilo, i to iz dva naoko protuslovna razloga: što dokumentacije ima istodobno i previše i premalo. Dokumenta-

cija koje ima previše jest ona što je skupljena za suđenje ratnim zločincima u Nürnbergu. Iako ti beskrajni svesci dokumenata djeluju imponirajuće, oni su za historiografski rad opasan materijal. Skupljeni su, na brzinu i gotovo nasumce, kao osnova za pravnu argumentaciju. A povjesničar ne postupa tako. Pravnik želi argumentirati spor, a povjesničar želi shvatiti određenu situaciju. Dokazi koji su pravnicima uvjerljivi, nas često ne zadovoljavaju; pravnicima se naše metode pak čine neobično nepreciznima. Ipak, sad i pravnike mora gristi sumnja glede dokaznog materijala u Nürnbergu. Dokumente se probiralo ne samo tako da bi se dokazala ratna krivnja onih kojima se sudi, nego i tako da bi se prikrila krivnja tužiteljskih sila. Da je i jedna od četiri sile koje su formirale nürnberški sud sama vodila stvar, blatom bi se razbacala šire. Zapadne bi sile potegnule nacističko-sovjetski pakt, a Sovjetska Rusija uzvratila bi Minhenskim sporazumom i nekim još mutnijim transakcijama. S obzirom na to da je to bio sud četiriju sila, jedini mogući kurs bio je da se unaprijed pode od isključive krivnje Njemačke. Presuda je prethodila sudenju, a dokumenti su predloženi kako bi se potvrdila već donesena odluka. Dakako da su dokumenti bili autentični. Ali su i »nabijeni«, a one koje se na njih oslanja bit će gotovo nemoguće izbjeći tom njihovu naboju.

Potražimo li, međutim, kakvu dokumentaciju sabranu na neki objektivniji i znanstveniji način, vidjet ćemo koliko smo siromašniji od svojih prethodnika koji su proučavali uzroke prvog svjetskog rata. Otprilike za generaciju nakon prvog svjetskog rata, sve su velike sile, osim Italije, iz svoje diplomatske dokumentacije gotovo u potpunosti rasvijetlile neposrednu predratnu krizu. Uz to, objavile su opsežne serije dokumenata koji su, što s većim što s manjim intenzitetom, sezali daleko u prošlost: austrougarski dokumenti do 1908, britanski do 1898, njemački i francuski do 1871, a i ruske su publikacije bile opsežne iako isprekidane. Bilo je nekih očitih praznina. Mogli smo se žaliti na pomanjkanje talijanskih dokumenata, što se sada ispravlja. Mogli smo se žaliti i na pomanjkanje srpskih dokumenata, kojih još uvijek nema. U objavljenim zbirkama možda je

bilo nekih namjernih propusta, a nema savjesna povjesničara koji će biti zadovoljan sve dok i sam ne prekopa arhive. Unatoč svemu tome, mogla se, općenito, proučavati diplomatska aktivnost pet od šest velesila u dotle neviđenim potankostima i razmjerima. Taj materijal ni dosad nije u potpunosti analiziran. Kako ga obrađujemo, tako otkrivamo nove teme koje valja ispitati, nove interpretacije koje valja postaviti.

Suprotno tome, situacija s obradi pristupnom dokumentacijom iz godina prije 1939. zaista je žalosna. Austro-Ugarska je bila nestala iz reda evropskih velesila. Od ostalih pet, tri nisu donedavno dale ni retka ni rečenice materijala iz svojih arhiva. Talijani su počeli ispravljati taj propust: objavili su svoje dokumente od 22. svibnja 1939. do izbijanja rata, a s vremenom će sve nadmašiti jer će sa svojim publikacijama zaći natrag sve do 1861. godine. Francuzi i Rusi nisu iz svojih arhiva ničim rasvijetlili svoju politiku. Francuzi imaju određeno opravdanje. Oni su, na uzbunu o njemačkom proboju kod Sedana, 16. svibnja 1940, spalili većinu svoje dokumentacije za razdoblje od 1933. do 1939. Sad je s mukom reproduciraju iz svojih inozemnih predstavništava. Razlozi sovjetske šutnje su, kao i sve ostalo u sovjetskoj politici, stvar nagađanja. Krije li sovjetska vlast neku posebnu sramotu? Preza li od toga da svoje postupke, ma koliko daleki bili, izloži općem ispitivanju? Da li možda i nema dokumentacije, jer je Komesarijat za vanjske poslove bio i odveć nesposoban da bi je slagao? Ili je iz mnogih minulih raspri oko povijesnih tema sovjetska vlast izvukla pouku kako se neko stajalište može čvrsto zastupati jedino tako da se nikad ne predoči nikakav dokaz u njegovu obranu? Kakvi god bili razlozi šutnji tih triju velesila, rezultat je toga da za kontinuiranu kroniku diplomatskih transakcija između dva svjetska rata možemo crpsti samo iz njemačkih i britanskih dokumenata. Otuda možda i varav dojam da su međunarodni odnosi između dva rata bili zapravo anglo-njemački dijalog.

Pa i u tim okvirima materijal je nedostatniji od onoga za razdoblje prije 1914. godine. Saveznici su 1945. zaplije-

nili njemačke arhive i najprije namjeravali objaviti cijelu zbirku od 1918. do 1945. godine. Poslije je taj plan, navodno zbog velikih troškova, smanjen na razdoblje od Hitlerova dolaska na vlast 1933. Ali, ni taj plan nije kompletiran jer još postoji velika praznina od 1935. do 1937. godine. Sad su arhivi vraćeni njemačkoj vladi u Bonnu, što bi moglo opet usporiti stvar. Uz to, saveznički priređivači su, u svojoj savjesnosti, iz prve ruke prihvaćali nirnberško stajalište o ratnoj krivnji. Da bi stvar bila još teža, njemačko Ministarstvo vanjskih poslova, o čijem je arhivu riječ, često je tvrdilo da radi protiv Hitlera, a ne u njegovu korist, pa stoga nikad ne možemo biti sigurni da li određeni dokument predstavlja ozbiljnu transakciju ili je bio sastavljen kao dokaz o nedužnosti svoga autora. Britanske će publikacije na kraju obuhvatiti cijelo razdoblje od potpisivanja Versajskog mira do izbijanja rata 1939. godine. Ali, to je spor proces. Za sada praktički nemamo ništa iz dvadesetih godina, a druga nam praznina zjapi od sredine 1934. do ožujka 1938. godine. Publikacije su ograničene na britansku politiku u akciji. One nam ne otkrivaju njezine motive, kao što se pokušalo učiniti s dokumentacijom iz razdoblja prije prvog svjetskog rata. Malo je zapisnika koji otkrivaju proces rasprave u samom Foreign Officeu, a nema nikakvih zabilješki o ministarskim vijećanjima, iako je notorno da su premijer i kabinet bili važniji, a Foreign Office nevažniji, nego u ranijem razdoblju.

Također smo mnogo siromašniji u pogledu neslužbene dokumentacije. Oni koji su vodili prvi svjetski rat većinom su nakon rata stigli opširno pisati što u pohvalu što u obranu. U drugom svjetskom ratu, međutim, neki su prvaci umrli još za rata, neki su ubijeni na kraju, bilo sa suđenjem ili bez njega, a neki su pak bili preponosni ili preoprezni da bi pisali. Zapanjit će nas razlika ako pogledamo koliko je nakon svakog od dva svjetska rata objavljeno važnih djela iz pera onih koji su bili na najvažnijim položajima kad je rat izbio. Evo popisa za prvi svjetski rat:

Velika Britanija: predsjednik vlade
                          ministar vanjskih poslova

Francuska:	predsjednik predsjednik vlade, koji je ujedno bio i ministar vanjskih poslova
Rusija:	ministar vanjskih poslova
Italija:	predsjednik vlade
Njemačka:	kancelar ministar vanjskih poslova
A popis za drugi svjetski rat glasi:	
Francuska:	ministar vanjskih poslova

Talijanski ministar vanjskih poslova, koga su strijeljali, ostavio je svoj dnevnik. Njemački ministar vanjskih poslova je, čekajući vješanje, napisao nekakvu fragmentarnu obranu. Imamo nešto malo korespondencije britanskog premijera i nekoliko autobiografskih stranica britanskog ministra vanjskih poslova. Od trojice diktatora – Hitlera, Mussolinija i Staljina – kao i od sovjetskog ministra vanjskih poslova, nemamo ni retka, ni riječi. Moramo se zadovoljiti pričama sekundarnih ličnosti – tumača, činovnika ministarstava vanjskih poslova, novinara, ljudi koji su često znali malo više od javnosti uopće.

Ipak, koliko god materijala imali, povjesničarima nije nikad dovoljno. Sumnjam da ćemo mnogo dobiti ako počekamo još deset ili petnaest godina; a mogli bismo mnogo izgubiti. Dotle bi malobrojni preživjeli članovi ljudskog društva mogli odustati od čitanja knjiga, a kamoli od pisanja. Stoga sam pokušao ispričati priču onako kako bi se mogla činiti nekom budućem povjesničaru prema obradbi dokumenata. Rezultat bi mogao pokazati koliko toga povjesničari propuštaju ili krivo shvaćaju. Svejedno, povijest moramo i dalje pisati. Poput svoga imaginarnog nasljednika, često sam morao priznati neznanje. Također sam vidio da me dokumentacija, razmotrena s distance, često gura na zaključke drukčije od onih koje su ljudi (uključujući i mene) svojedobno donijeli. To nije na mene djelovalo ni ovako ni onako. Meni je važno shvatiti što se dogodilo, a ne opravdati ili osuditi. Bio sam protivnik pomirljivosti od dana kad je Hitler došao na vlast, a u sličnim bih okolnostima zacijelo opet bio. Ali, kad se piše povijest,

to uopće nije važno. U retrospekciji, mnogi su bili krivi, ali nitko nije bio nedužan. Cilj je političke djelatnosti da se osiguraju mir i blagostanje, a u tome je svaki državnik zatajio, bez obzira na razloge. Ovo je priča bez heroja, a možda čak i bez hulja.

NASLJEDE PRVOG SVJETSKOG RATA

Drugi svjetski rat bio je velikim dijelom repriza prvoga. Bilo je očitih razlika. Italija je sad ratovala na suprotnoj strani, iako će je opet promijeniti prije završetka. Rat koji je počeo u rujnu 1939. vodio se u Evropi i Sjevernoj Africi; preklapat će se vremenski, iako ne prostorno, s ratom na Dalekom istoku što je počeo u prosincu 1941. Ta dva rata bit će odjelita, premda je dalekoistočni rat izazvao silne nevolje Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama. Njemačka i Japan neće udružiti snage; jedina će sinkroničnost biti to što će japanski napad na Pearl Harbour potaknuti Hitlera da, vrlo pogrešno, objavi rat Sjedinjenim Državama. Inače se evropski rat i njegovi uzroci mogu tretirati kao priča za sebe kojoj Daleki istok daje tek povremene upadice sa strane. U drugom svjetskom ratu su se otprilike isti evropski saveznici borili s otprilike istim neprijateljima kao i u prvom ratu. Iako je ratna sreća ovaj put žešće mijenjala stranu, rat se završio uglavnom na isti način – porazom Njemačke. Ali veza između ta dva rata seže dublje. Njemačka se u drugom ratu posebice borila za to da preokrene odluku prvoga i poništi aranžman koji joj je slijedio. A njeni su se protivnici borili, premda ne tako svjesno, da obrane taj aranžman; to su i postigli – na vlastito iznenađenje. Dok se rat vodio, bilo je svakakvog utopističkog planiranja, ali je na kraju praktički svaka granica u Evropi i na Bliskom istoku restaurirana bez ikakvih promjena, s izuzetkom – doduše krupnim izuzetkom – Poljske i Baltika. Ispustimo li to područje sjeveroistočne Evrope, jedina ozbiljna promjena na karti između kanala La Manche i Indijskog oceana

bila je prijelaz Istre od Italije u Jugoslaviju. Prvi svjetski rat uništio je stara carstva i stvorio nove države. Drugi svjetski rat nije stvorio nikakve nove države, a dokinuo je samo Estoniju, Latviju i Litvu. Kad bismo postavili inače vulgarno pitanje: »Zbog čega se vodio rat?« – za prvi bi rat odgovor bio: »Da bi se odlučilo kako će se Evropa preurediti«, ali bi za drugi bio samo: »Da bi se odlučilo hoće li ta preuređena Evropa opstati.« Prvi rat objašnjava drugi, pa ga je faktički i izazvao, utoliko ukoliko jedan događaj izaziva drugi.

Iako je rezultat prvog svjetskog rata bio prekrajanje Evrope, to mu nipošto nije bio izvorni uzrok, pa ni svjesni cilj. Rat je imao određene neposredne uzroke u kojima se ljudi sad manje-više slažu. Ubojstvo nadvojvode Franje Ferdinanda izazvalo je Austro-Ugarsku da objavi rat Srbiji; ruska mobilizacija za podršku Srbiji izazvala je Njemačku da objavi rat Rusiji i njezinoj saveznicu Francuskoj; njemačko nepoštivanje neutralnosti Belgije izazvalo je Veliku Britaniju da objavi rat Njemačkoj. Iza svega toga leže dublji uzroci o kojima se mišljenja povjesničara i danas razilaze. Neki ističu konflikt između Germana i Slavena u Istočnoj Evropi, drugi to nazivaju »ratom za tursku baštinu«. Neki krive imperijalističko suparništvo izvan Evrope, drugi pak poremećaj ravnoteže sila na evropskom kontinentu. Istaknuti su i neki uži predmeti spora: njemački izazov britanskoj supremaciji na moru; želja Francuske da vrati oblast Elzas i Lotaringiju; težnja Rusije da ovlada Carigradom i Tjesnacima. Samo takvo obilje objašnjenja govori da ni jedno od njih nije samo za sebe ono pravo. Prvi svjetski rat vodio se zbog svih tih razloga – i zbog ni jednog od njih. U svakom slučaju, to je ono što su sve konfrontirane sile otkrile kad su se našle u njemu. Kakve god planove, nakane i težnje imale prije rata, sile su se jednostavno borile za pobjedu, da bi riješile pitanje Alicina Dunda Bumba: »Tko će kome biti gospodar?« Zaraćene strane nastojale su – vojnim rječnikom onog doba – »neprijatelju nametnuti svoju volju«, bez ikakve jasne predodžbe što će ta volja biti. Objema je stranama bilo teško definirati svoje ratne ciljeve. Kad su Nijemci izložili svoje mirovne uvjete, kao Rusiji

1917. i, ne tako određeno, zapadnim silama, jedina im je briga bila da pojačaju svoj strateški položaj za idući rat; iako bi idući rat zapravo bio nepotreban kad bi Njemačka dobila prvi. U tom pogledu je Saveznicima na neki način bilo lakše: mogli su jednostavno zatražiti od Nijemaca da se odreknu plodova svojih prvih pobjeda. Međutim, oni su s vremenom, uz američku asistenciju ili na američki poticaj, formulirali niz idealističkih ratnih ciljeva. To zacijelo nisu bili ciljevi s kojima su Saveznici otpočeli rat; štaviše, nisu bili ni ciljevi za koje su se uglavnom sada borili. Idealistički je program niknuo više iz uvjerenja da bi rat takvih razmjera i s tolikim žrtvama morao imati nekakav uzvišen, plemenit ishod. Ideali su bili nusproizvod, glosa na osnovnu borbu, iako neće biti bez utjecaja na kasnija zbivanja. U biti, kao ratni cilj ostala je pobjeda. Daljnju će politiku odrediti pobjeda. Zataji li u tome, pobjeda će u svakom slučaju odrediti ishod. I jest ga odredila. Drugi svjetski rat potekao je iz pobjeda u prvom ratu i iz načina kako su te pobjede iskorištene?

U prvom svjetskom ratu bile su dvije presudne pobjede, iako je doduše prvu zasjenila druga. U studenome 1918. Njemačku su zapadne sile definitivno porazile na zapadnoj fronti, ali je Njemačka prije toga definitivno porazila Rusiju na Istoku, što će duboko utjecati na sliku međuratnog razdoblja. Prije 1914. postojala je ravnoteža u kojoj su nasuprot francusko-ruskom savezu stajale Centralne sile. Iako je Velika Britanija bila Trojnim sporazumom labavo povezana s Francuskom i Rusijom, malo je tko pretpostavljao da bi njezina snaga mogla biti bitna za prevagu. Rat, kad je počeo, bio je kontinentalni rat što se vodio na dvije fronte; svaka je kontinentalna sila uputila na bojište milijune ljudi, a Britanci jedva stotinjak tisuća. Posebno se Francuzima ruska suradnja činila vitalnom potrebom, a britanska podrška dobro došlim dodatkom. S nastavkom rata, sve se to promijenilo. Britanci su također stvorili masovnu armiju i uputili milijune ljudi na zapadnu frontu. To je bilo popraćeno perspektivom novih milijuna ljudi kad su 1917. Sjedinjene Države ušle u rat. No jačanje zapadne fronte došlo je prekasno da bi spasilo Rusiju. Dvije

revolucije 1917, združene s vojnom katastrofom, izbacile su je iz rata. U ožujku 1918. novi su boljševički vlastodršci sklopili kapitulantski mir u Brest-Litovsku. Kasniji poraz na zapadnoj fronti prisilit će Njemačku da napusti sve što je tada dobila. Širi ishod nije se mogao poništiti. Rusija je ispala iz Evrope i za neko vrijeme prestala postojati kao velesila. Evropska se konstelacija duboko promijenila – i to u korist Njemačke. Dok je prije na svojoj istočnoj granici imala velesilu, sad je tu bila nekakva »ničija zemlja« malih država iza kojih je ležala tama nepoznanice. Godinama nakon 1918. nitko nije mogao reći ima li Rusija ikakve moći, a ako je ima, kako će je upotrijebiti.

Na kraju 1918. to se nije činilo osobito važnim. Tada je bilo važno to što je Njemačka poražena i bez ruske pomoći, i što je poražena uglavnom – ako ne i isključivo – na zapadnoj fronti. Pobjeda na tom uskom, zbijenom prostoru odredila je sudbinu cijele Evrope, ako ne i cijelog svijeta. Taj neočekivani ishod dao je Evropi drukčiji karakter nego što ga je imala prije 1914. Tada su velesile bile Francuska, Njemačka, Italija, Austro-Ugarska i Rusija, s tek upola uključenom Velikom Britanijom. Središte Evrope bio je Berlin. A sad su velesile bile Francuska, Njemačka i Velika Britanija – s Italijom pridruženom iz kurtoazije i Sjedinjenim Državama u prijašnjoj britanskoj perifernoj poziciji. Središte te nove Evrope ležalo je na Rajni, odnosno, moglo bi se čak reći, u Ženevi. Rusija se više nije smatrala velesilom, a Habsburška monarhija je prestala postojati. »Evropa« kao politički pojam fizički se pomaknula na zapad. Godinama će ljudi od 1918. nadalje – zapravo sve do proljeća 1939. – misliti da oblikovanje svijeta leži u rukama onih što su prije bile »zapadne sile«.

Iako su 1918. i Rusija i Njemačka bile poražene, rezultati tih dvaju poraza bili su različiti. Rusija je nestala s vidika – pobjedničke sile ignorirale su njezinu revolucionarnu vlast i samo njezino postojanje. Njemačka je međutim ostala jedinstvena i od pobjednika priznata. Odluka koja će u krajnjoj liniji dovesti do drugog svjetskog rata pala je, iz najviših i najzdravijih pobuda, nekoliko dana prije završetka prvog svjetskog rata. To je bila odluka da se

njemačkoj vladi odobri primirje. Odluka je donesena prvenstveno iz vojnih razloga. Njemačka je vojska bila potučena na bojnopolju. Ona se povlačila, ali nije bila ni razbijena ni uništena. Britanske i francuske vojske, iako pobjedničke, također su bile gotovo iscrpljene. Izvana je bilo teško prosuditi razmjere njemačkog sloma. Jedino se Pershing, vrhovni zapovjednik američkih snaga, uopće nije bojao nove kampanje. Snage su mu bile svježije, gotovo netaknute. Njemu bi bilo drago da udari put Berlina. Uz toga je motivirala činjenica da bi 1919. Amerikanci snosili najveći teret, a onda bi i Saveznicima mogli diktirati gotovo isto kao i Nijemcima, onako kako to nisu mogli 1918. Evropskim silama je i to bio razlog da rat okončaju brzo, ako je to ikako moguće.

Amerikanci nisu imali nikakvih određenih ratnih ciljeva, nikakvih konkretnih teritorijalnih zahtjeva. Paradoksalno je to, ali i zbog toga im nije bilo osobito stalo do primirja. Htjeli su samo »bezuvjetnu kapitulaciju« Njemačke i bili spremni nastaviti borbu sve dok je ne postignu. I Saveznici su htjeli poraz Njemačke, ali su imali i neke druge, prijeke i praktične želje. I Velika Britanija i Francuska željele su osloboditi Belgiju; Francuzi su htjeli osloboditi sjeveroistočnu Francusku; Britanci su htjeli eliminirati njemačku flotu. Sve se to moglo polučiti primirjem. Kako bi onda te dvije vlade mogle svojim ratom izmorenim narodima opravdati nastavljanje krvoprolića? Pa i ako to izuzmemo, primirje koje je nudila njemačka vlada omogućavalo je Saveznicima ostvarenje njihovih širih ciljeva. Oni su za sve vrijeme isticali kako ne žele uništenje Njemačke, kako se bore da bi Nijemcima dokazali besmislenost agresivnog rata. Sad je taj dokaz bio tu. I Saveznicima i njemačkim vojnim šefovima bilo je jasno da je Njemačka poražena; tek će se poslije pokazati da to nije bilo tako jasno njemačkom narodu. U listopadu 1918. prije bi se reklo da je i njemački narod dao svoj doprinos okončanju rata. Saveznici općenito tvrdili su, iako ne baš tako jednodušno, da se bore protiv njemačkog cara i njegovih vojnih savjetnika, a ne protiv njemačkog naroda. Sad je Njemačka postala ustavna monarhija, a još prije nego što će se primirje

sklopiti, i republika. Njemačka je vlada bila demokratska; priznala je poraz; bila je spremna da se odrekne svih njemačkih osvajanja; i prihvatila je kao osnovu za budući mir idealističke principe koje je predsjednik Wilson postavio u Četrnaest točaka – principe koje su i Saveznici, makar preko volje, prihvatili, uz dvije rezerve. Tako je sve govorilo u prilog primirju, malo što protiv njega.

Primirje je bilo nešto više od prekida vatre. Njegovi su uvjeti pažljivo formulirani kako bi se Njemačkoj onemogućilo da obnovi rat. Nijemci su morali predati goleme količine ratnog materijala; povući svoje snage iza Rajne i izručiti svoju flotu koja će biti internirana. Saveznici su okupirali lijevu obalu Rajne i mostobrane na drugoj strani. Ti uvjeti postigli su svoj cilj: u lipnju 1919, kad su Nijemci raspravljali hoće li potpisati mirovni ugovor, njihova je Vrhovna komanda morala priznati, koliko god nerado, da je obnova rata nemoguća. Ali primirje je imalo i drugu stranu: ono je Nijemce obvezalo privremeno, a Saveznike za budućnost. Saveznicima je bilo stalo da njemačka država prizna poraz, i stoga je primirje zaključeno s predstavnicima njemačke vlade, a ne s vojnom delegacijom. Nijemci su propisno priznali poraz, a zauzvrat su Saveznici – i to gotovo nesvjesno – priznali njemačku vladu. Poslije će poduzetni Francuzi pokušati prokrijumčariti »separatizam« na stražnja vrata, a pretenciozni povjesničari lamentirat će da Bismarckova tvorevina nije razgrađena. Bit će to uzalud. Što se tiče prvog svjetskog rata, primirje je riješilo pitanje njemačkog jedinstva. Habsburška monarhija i Otomansko Carstvo su nestali, a Njemački se Reich sačuvao. Štaviše, ne samo da su Saveznici priznali Njemački Reich, nego im je sad njegov daljnji opstanak postao bitan za očuvanje primirja. Saveznici su se, bez ikakve svjesne namjere, pretvorili u saveznike Reicha protiv svega što mu je prijetilo uništenjem – protiv narodnog nezadovoljstva, protiv separatizma, protiv boljševizma.

To je dalje provedeno i mirovnim ugovorom, opet bez ikakva htijenja. Ugovor je sadržavao mnoge oštre klauzule – ili se bar tako činilo većini Nijemaca. Nijemci su na nj pristali nerado i teška srca, nakon duge rasprave ne bi li im

bilo bolje da ga ne potpišu. Pristanak je dan zbog slabosti njemačke vojske, iscrpljenosti njemačkog naroda i pritiska savezničke blokade, a ne iz uvjerenja da su uvjeti pravedni ili makar snošljivi. Ipak, njemačka je vlada prihvatila mirovni ugovor; a tim činom stekla je vrijedan adut. Ugovor je bio zacrtan kao garancija protiv eventualne nove njemačke agresije, ali je mogao funkcionirati samo uz suradnju njemačke vlade. Njemačka se morala razoružati, ali će to obaviti njemačka vlast – dok će Saveznici samo dati Kontrolnu komisiju koja će nadgledati provedbu razoružanja. Njemačka je morala platiti reparacije, ali će opet njemačka vlada prikupiti i isplatiti novac, a Saveznici će ga samo primiti. Čak je i vojna okupacija Porajnja ovisila o njemačkoj suradnji. Civilna je uprava ostala u njemačkim rukama, te ako bi Nijemci odbili suradnju, nastala bi zbrka, za koji slučaj mirovni ugovor nije predviđao nikakve mjere. U neposrednoj situaciji 1919. godine mirovni se ugovor činio ponižavajućim i osvetničkim; bio je to *diktat* ili ropski ugovor kako su ga Nijemci nazvali. U duljoj perspektivi, najvažnija je značajka ugovora bila što je zaključen s jedinstvenom Njemačkom. Njemačka je imala samo da ishodi modifikaciju ugovora ili da ga kompletno porekne, pa će opet uskrsnuti u istoj ili gotovo istoj svojoj snazi od 1914. godine.

To je bio presudan, koban ishod primirja i mirovnog ugovora. Prvi svjetski rat ostavio je »njemački problem« neriješenim, dapače, na kraju ga je još više zaoštio. Taj problem nije bio ni u njemačkoj agresivnosti, ni u militarizmu, niti pak u zloćudnosti njemačkih vlastodržaca. Ti momenti, ako su i postojali, samo su komplicirali problem; ili su ga možda činili manje opasnim jer su izazivali moralni otpor u drugim zemljama. Bitni je problem bio političke, a ne moralne naravi. Ma koliko Njemačka eventualno postala demokratska i miroljubiva, svejedno bi ostala kudikamo najjača sila evropskog kontinenta; s nestankom Rusije, još više nego prije. Bila je najveća po pučanstvu – 65 milijuna prema 40 milijuna koliko je imala Francuska, jedina druga zbiljska sila. Njemačka je nadmoć bila još veća u ekonomskom potencijalu, ugljenu i čeliku što su u suvremeno doba

zajednički tvorili moć. Trenutno, 1919. godine, Njemačka je bila u nokautu; neposredan problem bila je slabost Njemačke. Ali, s nekoliko godina »normalna« života, opet bi se nametnuo problem njemačke snage. Još gore, stara ravnoteža sila koja je donekle obuzdavala Njemačku bila je propala. Rusija se povukla a Austro-Ugarska je nestala. Ostale su samo Francuska i Italija, obje slabije u ljudskom, a još više u ekonomskom potencijalu, i obje iscrpljene ratom. Kad bi sve išlo svojim tokom, na stari, »slobodni« način, ništa ne bi moglo spriječiti Nijemce da zasjene Evropu, pa makar to i ne kanili.

»Njemački problem« nije bio nipošto ignoriran 1919. godine. Istina, bilo je nekih koji su poricali njegovo postojanje. To su bili oni ljudi – neznatna manjina u svakoj zemlji – koji su se bili usprotivili ratu kao nepotrebnom, oni koji su opasnost od Njemačke oduvijek smatrali fiktivnom. Čak i među onima koji su rat podržali i energično ga vodili, našlo se takvih koji su mislili da je sad Njemačka za jedno dugo razdoblje oslabljena. Britanskom se državniku može oprostiti što je pomislio da je njegovim mukama došao kraj sad kad je njemačka mornarica potonula na dno mora. Njemačkoj je prijetila revolucija, raspinjali je socijalni nemiri, a cijeli je svijet, osim revolucionara, smatrao da takvi potresi uništavaju snagu jedne zemlje. Osim toga, ljudi odrasli u svijetu stabilne privrede s kraja devetnaestog stoljeća zamišljali su da se bez uravnoteženog budžeta i zlatne valute jedna zemlja ne može razvijati. Za takav ispit je pred Njemačkom stajao dug put, pa se činilo važnijim, za svačije zdravlje, da joj se pomogne, a ne odmogne. Čak ni najveći paničari među Francuzima nisu tvrdili da im tog istog momenta prijeti nova njemačka invazija. Opasnost je ležala u nekoj hipotetičnoj budućnosti, a tko bi mogao reći što će budućnost donijeti? Nakon svakog velikog rata šušalo se da je to samo primirje i da će poražena država opet udariti. Ali to bi se rijetko kad dogodilo, ili pak s mlakim učinkom. Tako je, na primjer, Francuska čekala više od četrdeset godina da ustane protiv aranzmana od 1815, pa i onda bez ikakvih strašnih posljedica. Ljudi koji su tako razmišljali imali su povijest na svojoj strani, a ipak su krivo računali.

Na obnovu Njemačke moralo se čekati, ali je ona bila brza i snažna.

Postojanje njemačkog problema poricalo se na još jedan način. Snaga Njemačke mogla se i priznati, ali se tome moglo dodati kako ona i nije važna. Njemačka će opet ojačati, opet će se svrstati među velesile. Međutim, Nijemci su naučili da svoje ciljeve ne pokušavaju ostvariti ratom. Budu li svojom ekonomskom snagom i političkim ugledom dominirali nad manjim evropskim državama, to neće biti ni najmanje opasno, dapače, to valja pozdraviti. Veliki je rat stvorio širom Evrope nove nezavisne nacionalne države; začudo, sad su to žalili mnogi idealisti koji su nekoć bili pobornici nacionalizma. Te nacionalne države smatrale su se reakcionarnim, militarističkim i ekonomski zaostalima. Što ih prije Njemačka okupi, to bolje za sve zainteresirane strane. Ovo mišljenje je prvi iznio J. M. Keynes, napredni ekonomist iz Cambridgea, a ni sam Lloyd George nije mu bio posve protivan. Nije bilo bitno spriječiti Njemačkoj obnovu, nego osigurati da ona teče miroljubivim putem. Valja poduzeti mjere opreza protiv njemačkih tegoba, a ne protiv njemačke agresivnosti.

Ipak, 1919. godine to gledište još nije bilo izbilo na površinu. Mirovni je ugovor velikim dijelom bio prilagođen želji da se neutralizira opasnost od Njemačke. A to se najmanje može reći za teritorijalne odredbe. One su formulirane prema načelima prirodnog prava, kako je tada protumačeno. Njemačka gubi samo ona područja na koja po nacionalnoj osnovi nema prava. Čak ni sami Nijemci nisu prigovarali što gube Elzas i Lotaringiju i sjeverni Schleswig – to jest, bar nisu otvoreno prigovarali. Jesu se žalili na gubitak teritorija u korist Poljske, ali je taj gubitak bio neizbježan čim je priznata poljska država; Saveznici su inače prema Poljskoj bili velikodušni i taj teritorij je ona dobila na temelju svojih pretjeranih nacionalnih pretenzija, a ne iz strateških obzira. U jednoj je točki Lloyd George pobijedio u korist Njemačke, protiv vlastitih saveznika. Francuzi i Amerikanci su predlagali da Danzig, grad nastanjen Nijemcima ali nadasve važan za poljsku privredu, pripadne Poljskoj. Lloyd George je ustrajao na zahtjevu da

Danzig bude slobodan grad kojim će upravljati visoki komesar imenovan od Lige naroda. Na takav je neobičan način, zapravo Njemačkoj u korist, stvorena nepravda koja će naoko izazvati drugi svjetski rat. S nacionalnim načelom kosila se i jedna teritorijalna odredba negativne naravi donesena iz sigurnosnih razloga. Austriji, krunjaku Habsburške monarhije a zemlji njemačkoga govora, zabranjeno je da se ujedini s Njemačkom bez odobrenja Lige naroda. To je bila nepravda za većinu Austrijanaca, uključujući i njemačkoga kaplara Hitlera, koji je tada još bio austrijski građanin. Većini Nijemaca Reicha nije to bila nepravda. Oni su bili odrasli u Bismarckovoj Njemačkoj te su Austriju smatrali stranom zemljom i nisu ni najmanje željeli svojim nedaćama dometnuti i njezine. Isti slučaj bio je i u pogledu Nijemaca u drugim zemljama – Čehoslovačkoj, Madžarskoj, Rumunjskoj. Njima je bilo teško što su postali građani tuđih nacionalnih država, ali su Nijemci Reicha o njima malo znali i još manje marili.

Jedna je druga teritorijalna odredba izvorno bila strogo strateške naravi. Riječ je o savezničkoj okupaciji Porajnja. Britanci i Amerikanci predložili su je kao privremenu sigurnosnu mjeru, s tim da bi trebala potrajati samo petnaest godina. Francuzi su htjeli da bude trajna, a kad to nisu uspjeli dobiti mirovnim ugovorom, ponadali su se da to svejedno postignu tako što će evakuaciju uvjetovati isplatom reparacija od strane Njemačke. Reparacije će u idućih nekoliko godina biti dominantan problem, to teže rješiv što će to zapravo biti dva, a ubrzo i tri problema. Naoko, pitanje reparacija poteklo je iz razumnog zahtjeva da Nijemci plate štetu koju su izazvali. No, želeći ostati na Rajni, Francuzi su otezali svaki dogovor. Da bi zbrka bila veća, s tim se prepleo problem ratnih dugova između Saveznika. Kad su Sjedinjene Države pozvale Britance da namire svoj dug, ovi su 1922. objavili da će od svojih saveznika tražiti samo koliko im treba da podmire svoju obvezu Amerikancima. Britanski saveznici su sa svoje strane predložili da svoj dug Velikoj Britaniji plate onim što će dobiti od Njemačke na ime reparacija. Tako je, neprimjetno, konačna odluka ostala na Nijemcima. Oni su potpisali mirovni ugovor, oni su

prihvatili određenu obvezu i samo je oni mogu ispuniti. Mogli su, dakle, pristati da plate reparacije i tako će u svijetu zavladatai mir; Porajnje će biti evakuirano, a pitanje ratnih dugova izgubit će svoju oštrinu. Inače, mogli su odbiti da plate, ili pozvati se na nemogućnost da to učine. Onda bi se pred Saveznike postavilo pitanje: kakvom garancijom raspolažu osim potpisa njemačke vlade?

Isto se pitanje postavilo i s njemačkim razoružanjem. Razoružanje je zatraženo samo radi sigurnosti i ništa više, unatoč dodatnom obrazloženju da je ono određeno kako bi se i drugima omogućilo da se razoružaju. A njemačko razoružanje moglo je funkcionirati samo kad bi Nijemci to htjeli. A ako neće? I tu su se Saveznici suočili s problemom prisile. Nijemci su bili u neizmjernej prednosti što su mogli potkopati sustav sigurnosti uperen protiv njih jednostavno tako što neće učiniti ništa: neće platiti reparacije i neće se razoružati. Mogli su se ponašati onako kako se normalno ponaša svaka neovisna država. Da bi se sustav sigurnosti održao, Saveznici bi morali uložiti svjesne napore, pribjeći »umjetnim« sredstvima. A to se kosilo sa zdravim razumom čovječanstva. Rat se vodio zato da bi se riješila određena pitanja. A čemu je to koristilo ako sad mora doći do novih saveza, do većeg naoružanja, do još zapletenijih međunarodnih odnosa nego prije početka rata? Na to pitanje nije bilo lako odgovoriti; neuspjeh da se na nj odgovori utro je put drugom svjetskom ratu.

Versajski mir od sama početka nije bio moralno pravovaljan. Nije se nametao tako reći sam po sebi, nego se morao nametnuti. To je što se tiče Nijemaca bilo sasvim jasno. Nijedan Nijemac nije prihvaćao mirovni ugovor kao poštenu nagodbu među jednakima, »bez pobjednika i pobijedenih«. Svaki je Nijemac smatrao da se dijela tog ugovora valja osloboditi u svakom slučaju, čim bude zgodno. Razilazili su se samo u ocjeni trenutka: neki su ga htjeli odbaciti odmah, a drugi (možda većina) htjeli su to prepustiti nekoj budućoj generaciji. Njemački potpis sam po sebi nije imao nikakve težine ni obvezatnosti. I u drugim zemljama se mirovni ugovor nije mnogo cijenio. Ljudi su 1919. postojano težili da u svom djelu budu bolji od bečkih

mirotvoraca sto godina ranije; a Bečki kongres najgore se osuđivao zato što je htio budućnosti fiksirati »sustav«. Svoje velike pobjede u devetnaestom stoljeću liberali su postigli u borbi protiv tog »ugovornog sustava«, pa kako mogu ljudi liberalna duha braniti novi ugovorni sustav, novu krutost? Neki su se liberali sad zalagali za »sustav«, ali posve drukčiji od sigurnosti mirovnog ugovora. Pošto su se najprije borili za opću nacionalnu nezavisnost, sad su se najednom prometnuli u zagovornike jednog dominantnog svjetskog reda, reda Lige naroda. U tom redu nije bilo mjesta podjeli na bivše neprijatelje i bivše saveznike; svi će se udružiti u sustav koji osigurava i nameće mir. Sam predsjednik Wilson, koji je više nego itko pridonio sastavljanju nacrtâ mirovnog ugovora, pristao je na odredbe uperene protiv Njemačke isključivo iz uvjerenja da će ih Liga naroda – kad se jednom stvori – ili ukinuti ili učiniti suvišnima.

Bez obzira na te moralne prigovore, i praktički je bilo teško silom nametnuti poštivanje mirovnog ugovora. Saveznici su mogli prijetiti, ali je svaka nova prijetnja imala slabiji efekt i manju težinu od prethodne. Lakše je bilo prijetiti nastavljanjem rata u listopadu 1918. nego prijetiti njegovom obnovom u lipnju 1919. Pa je lakše bilo prijetiti njegovom obnovom u lipnju 1919. nego u lipnju 1920; lakše i tada nego 1923; na koncu je praktički bilo uopće nemoguće prijetiti obnovom rata. Ljudi su bili sve manje skloni da napuste svoje domove kako bi se borili u ratu za koji su im bili rekli da su ga već dobili; porezni obveznici bili su sve manje skloni da plaćaju za nov rat dok još stenju pod teretom cijene minuloga. Osim toga, sa svakom prijetnjom postavljalo se pitanje: ako nije vrijedilo nastaviti rat da bi se postigla »bezuvjatna kapitulacija«, zar ima smisla obnoviti rat radi jednog manjeg cilja? Moglo se uzeti »pozitivne zaloge«, okupirati Ruhr ili druga njemačka industrijska područja. Ali što bi se time dobilo? Samo nov potpis njemačke vlade, kojeg će se ona držati ili se neće držati kao i prije. Prije ili kasnije, okupacione snage morat će se povući, a onda će situacija biti ista kao i prije: odluka će ostati u njemačkim rukama.

Osim obnove rata i okupacije njemačkog teritorija, bilo je i drugih mjera prisile. To su bile ekonomske mjere – nekakav oblik blokade za koju se smatralo da je bila presudna za njemački poraz. Blokada je natjerala njemačku vladu da u lipnju 1919. prihvati mirovni ugovor. Kad je već jednom ukinuta, nije se mogla obnoviti u njenoj ratnoj strogosti, pa makar samo iz straha da ne bude i odveć djelotvorna. Jer, ako se Njemačka strovali u ekonomski kaos i vlast joj se raspadne, tko će onda izvršavati uvjete ugovora? Pregovori između Njemačke i Saveznika postali su natjecanje u ucjenjivanju, senzacionalne epizode u gangsterskom filmu. Saveznici, ili neki od njih, prijetili su Njemačkoj da će je zadaviti nasmrtno; a Nijemci su prijetili da će umrijeti. Ni jedni ni drugi nisu se usudili da u svojim prijetnjama idu do kraja. Onda su prijetnje počele slabjeti, a njihovo mjesto preuzelo je nagovaranje. Saveznici su Njemačkoj ponudili da će joj vratiti položaj u svijetu koji joj s pravom pripada ako ona ispuni njihove zahtjeve, a Nijemci su odgovorili da mira u svijetu neće biti sve dok se ti zahtjevi ne smanje. Osim u boljševičkim krugovima, vladalo je gotovo univerzalno mišljenje da za čovječanstvo jedina sigurna budućnost leži u povratku na liberalni ekonomski sustav slobodnog svjetskog tržišta, koji je napušten – privremeno, kako se mislilo – za vrijeme rata. Ponuda da Njemačku ponovo prime na to svjetsko tržište, bila je Saveznicima dragocjeni adut u cjenkanju. Ali su taj adut imali i Nijemci, jer se bez njih svijetu ne bi mogla vratiti stabilnost. Tako je Saveznike njihova vlastita politika navela da Njemačku tretiraju kao sebi ravnopravnu; stoga su se opet našli pred starim, nesavladivim problemom. Postavi li se Njemačka na ravnu nogu s ostalima, bit će najjača sila u Evropi; a poduzmu li se protiv nje posebne mjere opreza, onda neće biti tretirana kao ravnopravna.

Saveznici su zapravo željeli ugovorni sustav uperen protiv Njemačke koji će Nijemci dragovoljno prihvatiti. Pravo je čudo kako je to uopće itko smatrao mogućim; ali, to je bio trenutak u povijesti kad su u međunarodnim odnosima apstrakcije imale veliku snagu. Stare monarhije držale su do ugovora samo ako su njima stjecale prava;

nikad se nisu mnogo osvrtao na ugovore koji nameću obveze. Novo je stajalište odgovaralo »svetosti ugovora« koja je fundamentalan element građanske civilizacije. Kraljevi i aristokrati ne plaćaju svoje dugove, a malokad drže riječ. Kapitalistički sustav bi se raspao kad njegovi operativci ne bi bez diskusije poštivali svoj i najježniji znak slaganja. Od Nijemaca se očekivalo da se drže te iste etike. Bilo je i praktičnijih razloga za oslanjanje na ugovore, a najpraktičniji je bio taj što nije bilo druge. U tome i leži velika suprotnost između razdoblja nakon prvog svjetskog rata i ranijih epoha slične naravi. Evropski problem izuzetne nadmoći jedne velesile nad ostalima nije bio nipošto nov. Naprotiv, u posljednjih četrinast godina stalno se iznova postavljao. I ljudi se nisu oslanjali na ugovorne odredbe ili na obećanja jačega da se neće koristiti svojom snagom. Slabije, miroljubivije države gotovo su nesvjesno gravitirale jedna drugoj. Stvarale su saveze i zajednice koje bi agresora porazile ili zastrašile. Tako je bilo protiv Španjolske u šesnaestom stoljeću, zatim protiv burbonske Francuske u sedamnaestom stoljeću, pa protiv Napoleona u devetnaestom stoljeću. Na koncu konca, tako je bilo i u prvom svjetskom ratu.

Taj stari, iskušani sistem nije funkcionirao nakon 1919. godine. Velika se koalicija razila. Jedan razlog tome bio je visoko principijelan. Pobjednici su se bili ponijeli u skladu s teorijom ravnoteže sila, ali su se sad toga stidjeli. Mnogi su ljudi vjerovali da je rat skrivila upravo teorija ravnoteže sila i da bi ga njena daljnja primjena mogla opet izazvati. Na praktičnijoj razini, ravnoteža sila činila se suvišnom. Saveznici su pretrpjeli silan strah, ali su također postigli silnu pobjedu. Lako su zapali u iluziju da će tako i ostati. Onima koji su jednom dobili rat, teško je zamisliti da bi ga drugi put mogli izgubiti. Svaka se od pobjedničkih sila osjećala slobodna da vodi vlastitu politiku, da se drži vlastitih tendencija; a one im se nisu poklapale. Nije bilo nikakva smišljenog odustajanja od ratnog savezništva. Saveznike su rastavili događaji, a ni jedan od njih nije se dostatno potrudio da taj proces spriječi.

Saveznička jedinstvena fronta nije živjela još dugo

nakon mirovne konferencije, čak nije potrajala bez kriza ni za vrijeme same konferencije. Dok su Francuzi inzistirali na sigurnosti, Amerikanci i donekle Britanci bili su skloni zaključku da su oni svoje obavili. Pobjednici su se nekako uspjeli složiti oko mirovnog ugovora, ali predsjednik Wilson nije uspio dobiti njegovu potvrdu u američkom Senatu. To je bio udarac za novi poredak, ali ne tako presudan kakvim će se poslije prikazivati. Američke odnose s Evropom određivala je više geografija nego politika. Kakav god bio mirovni aranžman, svejedno su Sjedinjene Države ostale daleko od Evrope, na drugoj strani Atlantskog oceana. I da je Senat prihvatio Versajski ugovor, opet bi se američke trupe povukle iz Evrope. Faktički je nešto trupa i ostalo na Rajni. Liga naroda zacijelo bi uživala veći autoritet da su u njoj bile i Sjedinjene Države; ali, po britanskoj politici u Ženevi ne bi se reklo da bi se članstvom druge anglosaske sile Liga nužno pretvorila u onakav djelotvoran instrument sigurnosti kakav su Francuzi željeli. I 1919. i kasnije precijenjena je činjenica da Amerika nije prihvatila garantni ugovor kojim su Wilson i Lloyd George nagovorili Clemenceaua da se odrekne aneksije Porajnja. Pa i taj izjalovljeni ugovor pružao je sigurnost samo na papiru. U Francuskoj nisu trebale ostati nikakve američke trupe, a ni britanske; čim bi se i američke i britanske vojne snage svele na mirnodopsku razinu, ne bi bilo ni trupa za slanje u slučaju opasnosti. To je 1922. Briand istaknuo Lloyd Georgeu kad je ovaj ponovio taj prijedlog, iako bez američkog sudjelovanja. Nijemci, rekao je Briand, imat će napretek vremena da uđu i u Pariz i u Bordeaux prije nego što britanske trupe stignu da bi ih zaustavile; upravo se tako i dogodilo 1940. godine, unatoč britanskom savezništvu. Anglo-američke garancije, i da su bile prihvaćene, značile bi samo obećanje da će Francuska, ako je Nijemci osvoje, biti oslobođena – obećanje koje je 1944. ispunjeno i bez ugovora. Zbog svoga geografskog položaja i političkih nazora, Sjedinjene Države nisu mogle pripadati nekom evropskom sustavu sigurnosti; najviše što se moglo očekivati od njih bilo je da interveniraju *post factum* ako taj sustav zataji.

Američko povlačenje nije bilo potpuno. Iako Sjedi-

njene Države nisu prihvatile Versajski ugovor, željele su da u Evropi vlada mir i stabilan ekonomski poredak. Američka diplomacija ostala je neprestano aktivna u evropskim pitanjima. Oba programa isplate reparacija od strane Njemačke, Dawesov plan i Youngov plan, stvorena su pod američkim vodstvom; oba su dobila ime po američkom predsjedatelju komisije. Njemačku privredu obnovili su američki zajmovi – bilo za dobro ili za zlo; problem reparacija zamrsio se zbog američkog zahtjeva za poravnanje savezničkih međusobnih ratnih dugova. Američki su predstavnici prisustvovali dugotrajnim raspravama o razoružanju. Zapravo su Amerikanci i predstavljali ono »svjetsko mnijenje« radi kojeg su se uglavnom i vodile te rasprave, ekonomske i političke; zahvaljujući američkim povjesničarima, kampanja protiv njemačke »krivnje za rat« bila je efektivnija nego da je bila prepuštena samim Nijemcima. Samim odbijanjem Versajskog ugovora Sjedinjene Države nisu mogle prekinuti svoju vezu s Evropom. Za poraz Njemačke bio je u velikoj mjeri presudan ulazak Amerike u rat; isto tako je za obnovu Njemačke bila u velikoj mjeri presudna američka poslijeratna politika. Amerikance je zavela njihova vlastita snaga. Pošli su od ispravne pretpostavke da njima Njemačka, nakon poraza, ne predstavlja nikakvu opasnost, a od toga su prešli na pogrešnu pretpostavku da ona ne može biti opasna ni evropskim zemljama.

Američka politika bila bi manje važna da su evropske velesile bile jednodušne. Francuska, Italija i Velika Britanija predstavljale su moćnu koaliciju, unatoč kasnijim potcjenjivačkim primjedbama na njihov račun. Obranile su se u borbi s Njemačkom, iako je nisu uspjele poraziti. Od njih tri, Italija je bila najslabija, kako po ekonomskom potencijalu tako i po političkoj koherenciji. Osim toga, udaljila se od svojih saveznika jer je bila uvrijeđena što nije dobila doličan dio ratnog plijena. Uskratili su joj njen dio Otomanskog Carstva, a nakon mnogo prigovora utrapili su joj bezvrijedan komad kolonijalne zemlje. S druge strane, uživala je nekakvu iluzornu sigurnost, nekakav odmak od Evrope koji ju je umalo pretvorio u otok. Njoj je neprijatelj bila Austro-Ugarska, a ne Njemačka, i kad se Habsburška

monarhija raspala, Italija se našla zaklonjena malim susjedima. Njoj se »njemački problem« činio dalekim. Talijanski državnici čak su se radovali neugodnosti koju taj problem stvara Francuskoj. Tu neugodnost bi katkad iskoristili, a katkad bi pozirali kao nepristrani arbitri između Francuske i Njemačke. U svakom slučaju, Italija je vrlo malo mogla pridonijeti sustavu sigurnosti, a ni to malo nije pridonijela.

Ali, ni talijanska uzdržanost ne bi bila tako važna da su Velika Britanija i Francuska bile istog mišljenja. U tome i jest bio konačni i presudni raspad ratne koalicije. Te dvije zemlje ostale su tijesno povezane. Povremene tvrdnje u Engleskoj da Francuska teži novoj napoleonskoj dominaciji u Evropi, ili čak da ju je postigla, bile su samo trenutna zastrana. Općenito govoreći, dvije zemlje nastavile su zajednički djelovati kao »zapadne demokracije«, skrbnici Evrope i združeni pobjednici u »velikom ratu«. Družba im je bila možda čak i pretijesna, jer je svaka od njih uspijevala kočiti politiku one druge. Britanci su sasvim žestoko osudili Njemačku dok se vodio rat; oni su bez ikakvih iluzija naglašavali da je to rat za opstanak. A sad im se činilo da je borba dobivena. Njemačka je mornarica nestala; njemačka je prijetnja kolonijama minula; a što se tiče privrede, Britanci su više brinuli kako Njemačku obnoviti nego kako je potisnuti. Šefovi britanskih oružanih snaga su već rano dobili upute da ne moraju predviđati neki veći rat najmanje još deset godina; i ta uputa ponavljala se svake godine sve do 1932. Poslije će se mnogo isticati britansko »razoružanje kao primjer«. Ako se time mislilo na razoružanje onkraj granica nacionalne sigurnosti kakva se tada zamišljala, onda ga uopće nije bilo. Bilo je britanskog razoružanja radi štednje; bilo je razoružanja zbog nemara i pogrešnih presudbi; ali razoružanja iz principa nije bilo. Britanci su pretpostavljali da su sigurniji nego što su ikada bili. Svoju masovnu vojsku Britanci su nakon »velikog rata« raspustili u uvjerenju da više nikada neće morati voditi takav rat; poslije su propustili da izgrade oklopne snage jer su uvažili mišljenje nadasve cijenjenih vojnih stručnjaka da su konji korisniji od tenkova. Britanska pomorska nadmoć u evropskim vodama bila je veća nego ikada prije, zacijelo mnogo

veća nego prije 1914. godine. Osim francuske, sve su ostale mornarice nestale, a bilo je nezamislivo da bi Velika Britanija i Francuska ikad više međusobno ratovala, bez obzira na povremene ispade usijanih glava.

Ako je »sigurnost«
jednostavno značila da nema straha od invazije, onda se Britansko otočje činilo sigurnijim nego u bilo koje doba svoje povijesti. Britanci su se u svojim osjećajima opet vratili izolacionizmu, kako su to često činili nakon svakog većeg rata. Čak su posumnjali da li je vrijedilo ratovati; postali su kivni na svoje bivše saveznike, a dobrotorni prema svojim bivšim neprijateljima. Britanski državni-
nici nisu otišli tako daleko. I dalje su željeli surađivati s Francuskom, a uviđali su da su mir i stabilnost u Evropi sami po sebi u britanskom interesu. Ali to im nije značilo da će spremno potpisati svaki francuski zahtjev prema Njemačkoj. U tvrdnji o njemačkoj opasnosti bili su skloni gledati historijski romaticizam, što je u neposrednoj tadašnjici i bila. Francuska fiksna ideja o sigurnosti činila im se više pogrešnom nego pretjeranom; čak i oni britanski državni-
ci koji su nastojali tu fiksnu ideju umiriti nekakvom verbalnom formom, nisu ni sanjali da će ikad morati svoje riječi pretočiti u djelo. Štaviše, svoja obećanja o podršci Francuskoj Britanci nisu nudili kao neku dopunu drugim mjerama sigurnosti, nego su ih zamišljali kao alternativu, u cilju da se Francuzi odreknu ostalih mjera sigurnosti. Englezi su duboko razmišljali o svojim političkim zabludama u predratnim godinama. Naravno, bilo je onih koji su držali da se Velika Britanija uopće nije smjela umiješati u poslove Kontinenta. Ali i od onih koji su smatrali da se rat morao voditi kad je do njega došlo, mnogi su također smatrali kako se mogao izbjeći da je Velika Britanija sklopila s Francuskom formalan obrambeni savez. To bi upozorilo Nijemce da će se Velika Britanija tući; također bi upozorilo Francuze, a još više Ruse, da se ona neće tući u nekom »istočnom sporu«. Sada, poslije rata, savezništvo s Francuskom predstavljalo je nekakav oblik ublažene izolacije. Obvezujući se na obranu francuske granice, Velika Britanija bi također pokazala da dalje od toga nema drugih obveza.

Stoga britanska politika, čak i pri najvećoj spremnosti na suradnju, nije bila okrenuta protiv njemačke obnove; ona je samo nudila nekakvu sigurnost protiv posljedica te obnove. Cijena britanske podrške bila je da se Francuska odrekne svakog svog interesa istočno od Rajne, a time i svoga položaja evropske velesile. Iste takve ponude dolazile su iz Londona i prije 1914, ali su tada Francuzi držali dva gvožđa u vatri. Savez s Velikom Britanijom nudio je Francuskoj neku ograničenu pomoć ako bi ona bila faktički napadnuta, a na kraju, kad je do napada došlo, dao joj je mnogo veću pomoć nego što je očekivala. Ali je u francuskoj politici taj savez bio sekundaran sve do sama izbijanja rata. Samostalnost jedne velesile je Francuskoj zapravo davao savez s Rusijom, koji je njemačke snage automatski raspolavljao. Pa i 1914. su francuski vojni šefovi s pravom pridavali mnogo veću važnost ruskim snagama što su kuljale u Istočnu Prusku, nego sićušnom Britanskom ekspedicionom korpusu na francuskom lijevom krilu. Savez s Rusijom davao je Francuskoj samostalnost i iluziju veličine sve do 1917. godine. A onda je Rusija poražena i ispala je iz rata. To je bio slom evropske politike Francuske. Rat je dobiven isključivo na Zapadu – a oslobođenje Istoka došlo je kao posljedica toga, a ne u skladu s tim; i Francuska se našla u ulozi mlađeg partnera zapadnih demokracija.

Neki su se francuski državnici obradovali takvu razvoju događaja. Posebno je Clemenceau oduvijek mrzio savez s Rusijom jer je bio tuđ francuskoj demokraciji i jer je Francusku uvlačio u neke daleke balkanske sporove. Svojedobno je nastojao spriječiti sklapanje tog saveza, pa je bio oduševljen kad se raspao; i njegova žestoka averzija prema boljševizmu nije bila samo odraz bijesa zbog ruskog odmetnuća, nego i osiguranje da se savez neće obnoviti. Clemenceau je poznavao Englesku i Sjedinjene Države bolje od većine Francuza, te je strastveno vjerovao da u zapadnim silama leži budućnost i Francuske i čovječanstva. On je 29. prosinca 1918. u Skupštini rekao: »Za ovu antantu podnijet ću svaku žrtvu.« To je i učinio. Što je Versajski ugovor uopće prihvaćen, treba zahvaliti samo tome što je od svih francuskih državnika najviše Clemenceau bio naklonjen

Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama. Drugi francuski prvaci nisu bili tako rezolutni. Staru mržnju prema Engleskoj gajilo je samo nekoliko bukača s krajnje desnice, a Amerika praktički nikome nije bila mrska. Međutim, mnogi su sumnjali u postojanost dviju anglosaskih sila; neki pak, opijeni pobjedom, sanjali su o vraćanju Francuskoj one prevlasti u Evropi koju je uživala pod Lujem XIV, pa i prije Bismarckova doba; oni skromniji smatrali su da bi savezništvo na Istoku anuliralo njemačku nadmoć u ljudstvu i Francuskoj vratilo raniji položaj velesile.

Taj istočni saveznik nije mogla biti Rusija. Očit je razlog tome bio boljševizam. Zapadne sile bile su se zaplele u intervencionističke ratove protiv boljševičke vlasti još dok je trajao rat s Njemačkom; zatim su poticale stvaranje *cordon sanitaire* država na ruskoj zapadnoj granici; konačno su se zadovoljile politikom nepriznavanja, koju su moralno održavale čak i kad su preko srca donekle odškri-nule vrata trgovini s Rusijom. Sovjetske vođe su, sa svoje strane, osvojivši vlast u listopadu 1917, pretenciozno raskinule s pokvarenim kapitalističkim svijetom i sve stavile na kartu svjetske revolucije. Pa i onda kad ta revolucija nije izbila, u njihovim očima i dalje je bila važnija Treća internacionala nego sovjetsko Ministarstvo vanjskih poslova. Teoretski, odnosi između Sovjetske Rusije i evropskih sila ostali su u nekom stanju odgođenog rata. Neki povjesničari čak smatraju da u tom prešutnom ratu leži ključ međuratnog razdoblja. Sovjetski povjesničari tvrde da su Velika Britanija i Francuska željele pridobiti Njemačku za evropsku vojnu – novi intervencionistički rat protiv Sovjetskog Saveza; a neki zapadni povjesničari tvrde da su sovjetske vođe stalno poticale smutnju u međunarodnim odnosima, u nadi da će raspiriti revoluciju. Upravo to bi svaka strana morala učiniti da je shvaćala ozbiljno svoja načela i uvjerenja. A ni jedna to nije učinila. Boljševici su prešutno pokazali svoj osjećaj sigurnosti i ravnodušnost prema ostalom svijetu kad su prešli na »socijalizam u jednoj zemlji«. A zapadni državnici nikad nisu shvatili opasnost od boljševizma tako ozbiljno da bi planirali nove intervencionističke ratove protiv njega. Evropom je i dalje kružila sablast

komunizma – ime koje su ljudi dali svojim strepnjama i zabludama. Ali vojna protiv komunizma bila je još veća fikcija od sablasti komunizma.

Bilo je i drugih, sirovijih razloga zašto se uopće nije pokušalo ponovo uključiti Rusiju u evropske poslove. Poraz u ratu uništio joj je reputaciju velesile, a smatralo se, ne baš posve krivo, da ju je revolucija, koja je potom uslijedila, oslabila za cijelu generaciju. Uostalom, ako je Njemačku obarala politička revolucija najblaže naravi, kakvu li je tek tešku propast morao u Rusiji izazvati radikalni društveni preokret! Uz to, mnogim je evropskim državicima donekle odlanulo što je Rusija nestala sa scene. Doduše, bila je korisna protuteža Njemačkoj, ali i teška i zahtjevna saveznica. Za sve vrijeme dvadesetogodišnjeg francusko – ruskog saveza, Francuzi su se opirali ruskim pretenzijama na Carigrad. Onda su 1915. vrlo nerado popustili, pa su bili sretni što ne moraju ispuniti svoje ratno obećanje. Britanci nisu toliko marili za Carigrad, ali su i oni imali svojih nevolja s Rusima na Bliskom i Srednjem istoku. Tako, na primjer, poslijeratna komunistička propaganda u Indiji nije bila ni približno tako opasna kao nekadašnja ruska aktivnost u Perziji. Na stranu ti specifični problemi, ali, kako to danas svatko zna, međunarodni poslovi uvijek su tekli lakše bez ruskog sudjelovanja. Međutim, u najpraktičnijem smislu, Rusiju je jednostavno isključila geografija. *Cordon sanitaire* je učinio svoje. To je bio predvidio Balfour, po svemu sudeći, samo on. Još 21. ožujka 1917. on je u Imperijalnom ratnom kabinetu rekao: »Stvorite li jednu apsolutno samostalnu Poljsku ... Rusiju ste skroz odrezali od Zapada. Rusija prestaje, ili gotovo prestaje, biti čimbenik u politici Zapada.« Tako je i bilo. Rusija nije mogla imati neku ulogu u evropskim poslovima, sve da je i htjela. Ali, zašto bi trebala? *Cordon sanitaire* djelovao je i obratno, iako se to godinama nije uviđalo. Isključio je Rusiju iz Evrope, ali je i Evropu isključio iz Rusije. Na nekakav nastran način, barijera smišljena protiv Rusije postala je ruska zaštita.

Nove nacionalne države koje su tvorile *cordon sanitaire* imale su u očima Francuza još jednu, važniju funkciju.

Bile su spasonosna zamjena za nestalu rusku saveznicu: ne tako ćudljiva i svojevolutna, a pouzdanija i časnija. Clemenceau je u Vijeću četvorice rekao: »Naša najčvršća garancija protiv njemačke agresije je u tome što iza Njemačke, u izvanrednoj strateškoj poziciji, stoje Čehoslovačka i Poljska.« Ako je u to vjerovao čak Clemenceau, onda se ne treba čuditi što su drugi Francuzi od saveza s državama baštincama napravili lajtmotiv francuske vanjske politike. Malo je njih uočavalo njegov paradoksalan značaj. Nove su države bile satelitske i zavisne: bile su plod nacionalnih težnji, ali im je nezavisnost dala saveznička pobjeda a pomoć nakon toga francuski kapital i francuski vojni savjetnici. Francuski ugovori o savezu s njima imali su smisla kao zaštitni ugovori, poput onih što ih je Velika Britanija sklopila s novim državama na Srednjem istoku. Francuzi su pak na to gledali s obratne strane. Svoje istočne saveznice smatrali su aktivom, a ne pasivom; to jest, da su one Francuskoj zaštita, a ne obveza. Uvidali su da je novim državama potreban francuski novac. Ali tako je prije bilo i s Rusijom, njoj je trebalo još mnogo više. Potreba će biti privremena. U svemu ostalome nove su države predstavljale ogromno poboljšanje. Suprotno Rusiji, neće ih smutiti nekakve bezvezne ambicije prema Perziji ili Dalekom istoku. Suprotno Rusiji, nikada neće moći biti u dobrim odnosima s Njemačkom. Demokratske i nacionalne po francuskom uzoru, bit će stabilnije u miru i čvršće u ratu. I nikada neće posumnjati u svoju povijesnu ulogu – da u korist Francuske odvrata i cijepaju njemačku vojnu silu.

To je bilo začudno preuveličavanje češke i poljske snage. Francuze je iskustvo minuloga rata prevarilo. Unatoč tome što su donekle kasno ipak upotrijebili tenkove, u pješadiji su i dalje gledali, kako se izrazio Pétain, »kraljicu bojnog polja«, a broj bajuneta smatrali su presudnim čimbenikom. Francuska, s pučanstvom od 40 milijuna, bila je očito inferiorna Njemačkoj sa 65 milijuna. Međutim, dodali se 30 milijuna Poljaka, Francuska postaje jednaka Njemačkoj, odnosno, s još 12 milijuna Čehoslovaka, ona je superiorna. Nadalje, kad zure u budućnost, ljudi imaju pred očima prošlost; Francuzi nisu mogli zamisliti budućí

rat koji neće početi njemačkim napadom na njih. Zato su se stalno pitali: kako nam naši istočni saveznici mogu pomoći? – A nikada: kako mi možemo njima pomoći? Njihove vojne pripreme nakon 1919. bile su sve više obrambene. Vojska je bila opremljena za rovovski rat, a granica načičkana utvrdama. Između francuske diplomacije i francuske strategije postojala je jasna kontradikcija. Čak je i u samoj diplomaciji bilo kontradikcija. Anglo-francuski savez i istočni savezi nisu bili komplementarni nego su se međusobno potirali. Francuska je mogla ofenzivno djelovati, radi pomoći Poljskoj ili Čehoslovačkoj, samo uz britansku podršku; ali bi tu podršku mogla dobiti samo ako bude djelovala defenzivno, da bi zaštitila sebe a ne neke daleke zemlje u Istočnoj Evropi. Tu kvaku nije stvorila promijenjena situacija tridesetih godina, nego je implicite postojala od prvoga trena, a ni jedni, ni Britanci ni Francuzi, nikada nisu našli izlaza iz toga.

Nama su te nepravilike jasne. Ljudima onog doba nisu bile tako očite. Unatoč nestanku Rusije i povlačenju Sjedinjenih Država, Velika Britanija i Francuska su još tvorile Vrhovno vijeće koje propisuje zakone cijeloj Evropi. Uz to, i alijanse i buduće ratove podjednako bacila je u zasjenak nova institucija rođena na mirovnoj konferenciji – Liga naroda. Istina, o karakteru Lige postojalo je duboko, temeljno neslaganje između Engleske i Francuske. Francuzi su htjeli da se Liga pretvori u sustav sigurnosti uperen protiv Njemačke, a Britanci su u njoj gledali sustav pomirenja koji će obuhvatiti i Njemačku. Francuzi su smatrali da je minuli rat izazvala njemačka agresija, a Britanci su sve više dolazili do uvjerenja da se rat dogodio zbog nesporazuma. Tu podvojenost mišljenja dvije zemlje nikad nisu raščistile do kraja. Naprotiv, svaka se pravila da tobože popušta drugoj, iako s neizrečenom zadržskom da nije uvjerena. Svaka je čekala da događaji pokažu kako ona druga nema pravo; i svaka će s vremenom biti propisno zadovoljena, iako ni za kakvo dobro. U praksi, pobjedu je odnijela britanska interpretacija. Kao prvo, Pakt Lige bio je sastavljen općim rječnikom. Bio je uperen protiv agresije, a ne protiv Njemačke; i zbilja bi bilo teško upotrijebiti Ligu

protiv Njemačke ako ova ne bi bila njegova članica s jednakim pravima. Nadalje, negativna je politika uvijek jača od pozitivne; lakše je uzdržati se nego djelovati. Što je najvažnije, britansko je stajalište bilo neumitna posljedica odluke iz listopada 1918: odluke da se sklopi primirje, a zatim mir, s njemačkom vladom. Čim je pala odluka da se Njemačka ne uništi, onda se ona morala prije ili kasnije vratiti civiliziranim odnosima među državama. I britanska i francuska vlada bile su i previše obuzete neprilikama, i unutarnjim i vanjskim, da bi imale jasnu i dosljednu politiku. Ali, ako je bila neka crvena nit u poslijeratnim godinama, onda je to bila priča o naporima da se Njemačka smiri, i o neuspjehu tih napora.

POSLIJERATNO DESETLJEĆE

Povijest Evrope između dva svjetska rata vrtjela se oko »njemačkog problema«. Kad bi se on riješio, sve bi bilo riješeno; ako bi ostao neriješen, Evropa ne bi znala za mir. U usporedbi s njim, svi su ostali problemi gubili svoju oštrinu ili su bili beznačajni. Tako je, na primjer, boljševička opasnost – nikad tako akutna kako su ljudi mislili – naglo prestala kad je Crvena armija odbijena od Varšave u kolovozu 1920; od tog trena pa u idućih dvadeset godina nije bilo ni sjene izgleda da bi komunizam mogao pobijediti bilo gdje u Evropi izvan ruskih granica. Zatim je mađarski »revizionizam« za dvadesetih godina uzvitlao veliku prašinu – zapravo, s teritorijalnog gledišta; i veću prašinu od njemačkog revizionizma. A jedva je stvorio nekakav tračak lokalnog rata, ali nikad ni tračka nekog općeg potresa. Pa se i Italija natezala s Jugoslavijom oko pitanja Jadrana, a poslije će objaviti da se smatra nezadovoljenom i »zakinu- tom« nacijom. Italija je u najboljem slučaju mogla dospjeti na prve stranice novina, ali ne i izazvati uzbunu. Međutim, njemački je problem stršio sam za sebe. To je bilo novo. Problem njemačke moći postojao je i prije 1914, iako nije bio potpuno uočen. Ali je onda bilo i drugih problema: želja Rusije za Carigradom, francuska želja za Elzasom i Lotaringijom, talijanski iredentizam, problem Južnih Slavena unutar Austro-Ugarske, beskonačna trvenja na Balkanu. A sad nije bilo ničega od iole kakve važnosti osim položaja Njemačke.

Postojala je još jedna novost od golema značenja. Prije 1914. odnose između velikih evropskih sila često su odre-

Biblioteka Kultura i civilizacija

Naslov izvornika:

Annika Mombauer

The Origins of the First World War:

Controversies and Consensus

Copyright © 2002, Taylor & Francis

Copyright © za hrvatsko izdanje Naklada Ljevak d.o.o., Zagreb, 2014.

Annika Mombauer

Uzroci Prvog svjetskog rata

---

kontroverze i konsenzus

S engleskoga prevela
KARMELA CINDRIĆ

Zagreb, lipanj 2014.

2105

SADRŽAJ

Zahvale	7
Karte	
Karta 1: Europski savezi prije Prvog svjetskog rata	8
Karta 2: Njemački teritorijalni gubici nakon Versajskog ugovora	9
Predgovor hrvatskom izdanju	11
UVOD	17
Dugoročni i kratkoročni uzroci Prvog svjetskog rata.	22
Srpanjska kriza i izbijanje rata.	30
1. DIO:	
Pitanje ratne krivnje tijekom rata i za mirovnih pregovora u Versaillesu	39
Uvod	41
Početak rasprave o uzrocima rata	42
Versajska optužba za ratnu krivnju	53
Njemačka „kampanja nedužnosti”	66
Službene zbirke dokumenata	77
2. DIO:	
Revizionisti i proturevizionisti	101
Uvod	103
Njemačka težnja za revizijom Versajskog ugovora.	104
Američki revizionisti.	108

Europski revizionisti	116
Proturevizionisti	124
Ugodni konsenzus 1930.-ih	131

3. DIO:

Uzroci rata i pitanje kontinuiteta u njemačkoj povijesti	147
Uvod	149
Rasprava nakon Drugog svjetskog rata: prema ugodnom konsenzusu	151
Fritz Fischer: novi izazovi starom konsenzusu	158
Fritz Fischer i njegovi kritičari	162
Podrška Fischerovim zaključcima	176
Novi konsenzus i nova rasprava: Fischerov <i>Rat iluzija</i>	181
Potruga za novim dokazima	186
Kraj Fischerovog desetljeća	193

4. DIO:

Postfischerovski konsenzus i daljnje rasprave	207
Uvod	209
Ocjena uloga drugih zaraćenih sila 1914.	210
Rasprava na kraju dvadesetog stoljeća	243
Zaključak	257
Bibliografija	261
Kazalo	285
Bilješka o autorici	295

ZAHVALE

U PRIPREMI OVE KNJIGE uvelike su mi pomogli savjeti i stručnost kolega i prijatelja koji su pročitali dijelove rukopisa ili čak rukopis u cjelini, predložili brojna poboljšanja i pomogli mi izbjeći neke ozbiljne propuste. Zahvalna sam Paulu Lawrenceu, Matthewu Stibbeu, Holgeru Afflerbachu, Robertu Foleyju, Cliveu Emsleyju i Antonyju Lentinu na pomoći i zato što su učinili ovu knjigu boljom no što bi inače bila.

Osobitu zahvalnost dugujem velikom znanstveniku i inspirativnom učitelju, Johnu Röhlu, čije je djelo značajno pridonijelo debati koja se analizira u ovoj knjizi. On me upoznao s raspravom o uzrocima Prvog svjetskog rata prije desetak godina, a pomoć i prijateljstvo koje mi odonda pruža neprocenjivi su. Ovu knjigu sa zahvalnošću posvećujem njemu.

Nakladnici su zahvalni na dopuštenju za reprodukciju sljedećeg materijala zaštićenog autorskim pravom:

Karte preuzete iz *Atlasa prvog svjetskog rata*, objavljene uz dopuštenje izdavačke kuće Routledge (Gilbert, M. 1970.)

U nekim slučajevima nismo mogli ući u trag vlasnicima materijala zaštićenih autorskim pravom i bili bismo zahvalni na svakoj informaciji koja bi nam to omogućila.

- 101 Geiss, „Die manipulierte Kriegsschuldfrage”, str. 50.
- 102 Herwig, „Clio Deceived”, str. 89.
- 103 Jäger, *Historische Froschung*, str. 45 – 6, 66 – 7.
- 104 Tekst govora u Berber, *Das Diktat von Versailles*, svez. 2, str. 1231.
- 105 Jäger, *Historische Froschung*, str.64.
- 106 Evans i Pogge von Strandmann (ur.), *The Coming of the First World War*, st. vi.
- 107 Langdon, *The Long Debate*, str. 23.
- 108 Wegerer, *Ausbruch*, svez. 1., str. 118 i dalje; svez. 2, str. 88 i dalje, 124 i dalje, 414, 423.

3. DIO

Uzroci rata i pitanje kontinuiteta
u njemačkoj povijesti

Uvod

Nakon 1945. na savezničkoj strani općenito se smatralo da su uvjeti Versajskog¹ ugovora bili ozbiljna pogreška. U skladu s tim, njemački dio odgovornosti za Prvi svjetski rat postupno se umanjivao.

R. J. W. EVANS I H. POGGE VON STRANDMANN¹

Među njemačkim povjesničarima 1950.-ih bilo je uobičajeno govoriti o „započinjanju” Drugog svjetskog rata, za razliku od „izbijanja” onog Prvog. Definicija te distinkcije koju je dao Walter Hofer iznijela je na vidjelo različito doživljavanje uzroka dvaju ratova i postala je općenito prihvaćenom. „Vulkan ‘izbija’ [eruptira], epidemija ‘izbija’ – rat 1939. u tom smislu nije ‘izbio’”, objasnio je Hofer.² Dakle, Drugi svjetski rat bio je pripremljen, planiran i svjesno *započet*, za razliku od Prvog svjetskog rata za koji se upotrebljavao pojam „izbijanje”. Pretpostavka da su se dva rata jasno razlikovala po uzrocima bila je u skladu s mišljenjem koje je bilo uvriježeno u međuratno doba – da rat 1914. nije bio posljedica namjere ili plana, nego neizbježan događaj, gotovo prirodna nepogoda, poput erupcije vulkana. No kao što će pokazati nastavak rasprave o uzrocima Prvog svjetskog rata, takve pretpostavke nisu prošle bez osporavanja i čitavog niza novih interpretacija. Prema mišljenju nekih povjesničara rat je bio namjerno *započet*, dok su drugi tvrdili da je *izbio* bez ičije svjesne namjere. Između tih dvaju krajnjih stajališta postoji, dakako, i niz varijacija.

Sljedeće poglavlje započet ćemo proučavanjem rasprave u godinama neposredno nakon Drugog svjetskog rata kada su američki i britanski akademici još uvijek naširoko zastupali revizionistička stajališta, a u zapadnonjemačkoj javnosti i povjesničarskoj zajednici i dalje je bila prihvaćena interpretacija o europskim narodima koji su 1914. „skliznuli” u rat. Potom ćemo istražiti teze Fritza Fischera o uzrocima Prvog svjetskog rata, iznesene ranih 1960.-ih, koje su potkopale tu „ugodnu ortodoksiju”, kao i utjecaj koji su one izvršile, te neprijateljske reakcije na koje su ponekad nailazile u kontekstu Njemačke 1960.-ih. Unatoč vremenskoj distanci, kontroverza o pitanju ratne krivnje bila je središnje važna za pitanje identiteta u Saveznoj Republici. Fischerovo djelo opovrgnulo je stajalište po kojemu je Njemačka bila nedužna u događajima koji su doveli do rata 1914. i sugeriralo je da su Saveznici u Versaillesu zapravo došli do ispravnog zaključka o ratnoj krivnji Njemačke. Fischerovi argumenti doveli su ne samo do ponovne procjene aktualnih stajališta, nego i do pomaka naglaska s diplomatske i političke povijesti na socijalnu i ekonomsku povijest. To se odrazilo u načinu na koji su povjesničari pokušavali objasniti uzroke rata – prijašnje težište na vanjskoj politici u mnogim je krugovima zamijenjeno povećanim zanimanjem za domaću politiku koja se počela smatrati temeljnim uzrokom ekspanzionističke i agresivne vanjske politike. Povjesničari su se sve više usredotočivali na osnovne strukture wilhelmske Njemačke, a ne na pojedinačne kreatore politike. Kao što ćemo vidjeti, proučavanje novih materijala iz primarnih izvora također je postalo važnim dijelom rasprave u kojoj su se dvije suprotstavljene strane prepirale oko uloge pojedinačnih donositelja odluka, važnosti određenih ključnih događaja i autentičnosti dostupnih primarnih dokaza. Premda je početna reakcija njemačkih uglednih povjesničara na Fischerova stajališta bila bijes, dugoročno gledajući Fischerov je rad potaknuo obnovljeno zanimanje za staru temu uzroka Prvog svjetskog rata i potaknuo nove načine istraživanja tog problema.

Rasprava nakon Drugog svjetskog rata: prema ugodnom konsenzusu

Njemačka politika 1914. nije težila započinjanju europskog rata; njega su prvenstveno uvjetovale savezničke obaveze *vis-à-vis* Austro-Ugarske. [...] Određeni krugovi u njemačkom Glavnom stožeru vjerovali su da su njemački izgledi za pobjedu 1914. veći nego što bi to bili sljedećih godina; no takva razmatranja nisu odredila politiku njemačke vlade.

POVJERENSTVO FRANCUSKO-NJEMAČKIH POVJESNIČARA, 1951.³

Tisuću devetsto četrdeset pete Njemačka se znatno razlikovala od države kakva je bila nakon poraza 1918. Ovaj put nije se moglo poricati da je zemlja izgubila rat, niti je moglo biti ikakve sumnje o tome da ga je Njemačka započela. Njemačka je pretrpjela potpuni poraz te je ostala podijeljena i pod okupacijom svojih neprijatelja. Osnivanje dviju zasebnih njemačkih država, do čega je došlo 1949. kao posljedica izgubljenog rata, bio je vanjski znak poraza i prijelomnog trenutka u njemačkoj povijesti. U Zapadnoj Njemačkoj priroda toga poraza, potpuna predaja i kapitulacija, kao i bolno osvješćivanje zločina počinjenih pod nacionalsocijalističkim režimom, dovelo je do ozbiljne krize identiteta. Zahvaljujući tome činilo se još važnijim ustrajati na tvrdnjama da Njemačka nije izazvala Prvi svjetski rat, da se ne može govoriti ni o kakvom „obrascu” izazivanja ratova, ni o kakvoj agresivnoj politici koja bi bila suštinski ‘njemačka’. S obzirom na strahote Drugog svjetskog rata, udubljanje u uzroke Prvog svakako nije stajalo visoko na popisu bilo čijih prioriteta u godinama neposredno nakon posljednjeg rata. Središnja tema zapadnonjemačkih povjesničara u tim teškim prvim godinama nove Savezne Republike bila je *diskontinuitet* njemačke povijesti dvadesetog stoljeća i pokušaj objašnjavanja nacionalsocijalizma kao *aberacije* u modernoj njemačkoj povijesti.

Nasuprot tome, u Istočnoj Njemačkoj povjesničari su naglašavali *kontinuitet* njemačke povijesti između *Kaiserovog* Ćarstva, Hitlerovog *Reicha* i Savezne Republike Njemačke. Novi komunistički sustav pokušavao se distancirati od prošlosti poistovjećujući „buržoasku” zapadnonjemačku povijest i kapitalističku zapadnonjemačku državu s njemačkim *Reichom* koji se upustio u rat 1914. i ponovno 1939. godine. Istočna Njemačka, u pokušaju diskreditacije i obezvjeđivanja nove Savezne Republike tu je državu smjestila u tradiciju agresivne imperijalističke povijesti.⁴ U Istočnoj Njemačkoj pitanje uzroka Prvog svjetskog rata nije bilo posebno prijeporno, djelomično zbog toga što se smatralo kako se odlučnim raskidom s prošlošću, koji je doveo do osnivanja dviju zasebnih država, završila i ratoborna povijest posljednjih desetljeća: Istočna Njemačka smatrala je da se odijelila od te neugodne povijesti, dok su Zapadnu Njemačku držali njenim nastavkom. Kao što objašnjava Andreas Dorpalen, marksistički povjesničari ne vide bitnu razliku između ponašanja Njemačke i ponašanja drugih država; radi se tek o stupnjevima. Njemački imperijalizam smatra se posebno „zaraznim” jer je kao kasna pridošlica u imperijalističku utrku Njemačka stekla samo malen dio svjetskih bogatstava te joj je zbog toga bilo posebno stalo do podjele svijeta.

Istočnonjemački povjesničari nisu osjećali potrebu za rehabilitacijom predratne politike imperijalne Njemačke, nije ih zanimalo određivanje udjela u krivnji raznih zemalja, a još manje pojedinačnih državnika.⁵ Umjesto toga, kao što objašnjava Dorpalen, istočnonjemačke analize krenule su od premise:

da su sve sile smatrale rat ispravnim i odgovarajućim načinom rješavanja sukobljenih zahtjeva – a ne posljednjom očajničkom mjerom koju treba izbjeći ako je ikako moguće. Stoga i Britanija spada u namjerne ratne huškače: oklijevanje Londona da nedvosmisleno stane na stranu Francuske i Rusije u postsarajevskoj krizi tumači se kao mjera opreza čiji je cilj bio ne odvratiti Njemačku od stupanja

u rat – rat za koji se Britaniju sumnjiči da ga je željela kako bi se riješila svog njemačkog suparnika.⁶

Premda u DDR-u 1950.-ih nije bilo prijevora o udjelu Njemačke u izazivanju Prvog svjetskog rata, među marksističkim povjesničarima vodila se žestoka rasprava oko politike socijaldemokratskih vođa koji su 1914. dali vladi uvjerenja o spremnosti na suradnju i koji su voljno podržali rat. Marksistički povjesničar radničkog pokreta, Jürgen Kuczynski, osporio je mišljenje po kojemu je krivo bilo samo vodstvo stranke te je okrivio i radnike za njihove postupke.⁷ Ipak, ta rasprava intenzitetom nije bila ni nalik obnovljenoj kontroverzi o uzrocima Prvog svjetskog rata koja je izbila samo nekoliko godina poslije u Saveznoj Republici Njemačkoj.

U Zapadnoj Njemačkoj većina povjesničara (i njemačka javnost) i dalje je odbacivala savezničke tvrdnje iz Versaillesa o njemačkoj krivnji za izbijanje rata 1914. Ortodokсно stajalište u međuratnim godinama po kojemu su europski narodi „skliznuli” u Prvi svjetski rat još uvijek je bilo popularno te se obično tvrdilo da je Hitler bio puka aberacija, neočekivani „uljez”.⁸ Tisuću devetsto pedesetih u Saveznoj Republici još se uvijek samouvjereno isticala ortodoksija kolektivne odgovornosti. Nadalje, nakon strahota koje je donio Drugi svjetski rat u zapadnoj Europi općenito u početku nije bilo velikog zanimanja za istraživanje uzroka rata 1914., a posebno je to bio slučaj u Njemačkoj, čija je povijest još uvijek bila previše neugodna da bi se ljudi s njom pomirili. U svakom slučaju, iscrpno istraživanje utemeljeno na dokumentima bilo je uglavnom nemoguće sve do 1956. kada su Saveznici počeli vraćati njemačku dokumentaciju koju su zaplijenili 1945.

Tisuću devetsto pedesete, na prvom nacionalnom sastanku povjesničara Zapadne Njemačke (*Deutscher Historikertag*) održanom od rata ugledni povjesničar Gerhard Ritter istaknuo je „pobjedu glavnih njemačkih teza” u međunarodnoj raspravi povjesničara u 1920.-ima kao veliko postignuće njemačke historiografije.⁹ Što se

njemačkih povjesničara ticalo, rasprava o uzrocima Prvog svjetskog rata bila je završena. Povjerenstvo francusko-njemačkih povjesničara koje se sastalo 1951. godine, i u čijem su radu sudjelovali Ritter i francuski povjesničar Pierre Renouvin, preporučilo je da se u francuskim i njemačkim udžbenicima tema uzroka Prvog svjetskog rata obrađuje u skladu s ortodoksnim stajalištem međuratnih godina. Taj je međunarodni dogovor imao političku važnost jer su u 1950.-ima Velika Britanija, Francuska i Sjedinjene Države trebale Zapadnu Njemačku kao saveznika protiv hladnoratovske prijetnje koju je predstavljao Sovjetski Savez pa je za ostvarenje toga cilja Njemačku trebalo rehabilitirati. Slično kao u međuratnim godinama, iznošenje argumenta o njemačkoj umiješanosti u izazivanje Prvog svjetskog rata nepotrebno bi omelo proces reintegracije.

Fritz Fischer poslije je komentirao kako je dogovor Povjerenstva povjesničara i opći konsenzus iz ranih 1950.-ih postignut u kontekstu prijetnje Trećeg svjetskog rata, nakon šoka koji je izazvao Korejski rat, te da ga treba promatrati i u svjetlu spornog pitanja ponovnog naoružavanja Zapadne Njemačke.¹⁰ S obzirom na napetosti ranih 1950.-ih, činilo se politički mudrim okončati spor oko uzroka rata u prilog općem kompromisu nalik onome Lloyda Georgea iz međuratnih godina koji je jednako tako težio rješavanju napetosti uslijed pogoršanja međunarodne klime. Tisuću devetsto pedeset pete Zapadna Njemačka prihvaćena je kao partner u NATO-u, što je bio siguran znak da se zemlja distancira od svoje prošlosti i kreće naprijed k snažnijoj međunarodnoj integraciji i priznanju.

U kontekstu takvih političkih preokupacija revizionistička stajališta njemačkih povjesničara javno su prihvaćena i potvrđena na međunarodnom političkom planu. Povjerenstvo povjesničara došlo je do sljedećeg zaključka:

Dokumenti ne dopuštaju da se ijednoj vladi ili narodu pripiše svjesna želja za europskim ratom. U to doba međusobno nepovjerenje

bilo je doseglo vrhunac, a u vodećim se krugovima vjerovalo kako je rat neizbježan. Svatko je optuživao onog drugog za agresivne namjere, vidjevši jedino jamstvo sigurnosti u sustavu savezništava i neprekidnom rastu naoružanja.¹¹

Činilo se da je debata o uzrocima rata spremna za prepuštanje povijesti. Tisuću devetsto pedeset pete povjesničar Walther Hubatsch samouvjeren je izjavio kako je „povijest razdoblja od 1914. do 1918. temeljitije istražena od gotovo bilo koje druge epohe. Povjesničar se tu posvuda kreće po čvrstom tlu.”¹² I uzroci i tijek Prvog svjetskog rata činili su se dovoljno obrađenom temom, a povjesničari su se oslanjali na službene vojne podatke i zbirke dokumenata koje su objavljivane od ranih 1920.-ih i dovršene nakon Drugog svjetskog rata.¹³

No izvan Njemačke ugodni konsenzus međuratnih godina već je doveo u pitanje talijanski senator i novinar Luigi Albertini, koji je deset godina proučavao dostupne dokumente i čija je impresivna studija u tri sveska *Uzroci Prvog svjetskog rata* objavljena u Italiji tijekom Drugog svjetskog rata. Njegova otkrića postala su poznata široj javnosti u 1950.-ima, kada je njegovo djelo tiskano na engleskom.¹⁴ Albertini je uperio prstom u Njemačku kao zemlju koja je bila najodgovornija za izbijanje rata, premda je dopuštao da joj je poticaj dala Austro-Ugarska te da su njeni državnici imali za cilj lokalizirani austrijsko-srpski sukob, a ne europski rat. Austro-ugarski državnici nisu bili pasivni niti su djelovali protiv svoje volje u događajima iz srpnja 1914., no odgovornost je snosio i Bethmann Hollweg, na primjer, jer nije podržao britanske ponude za posredovanje. Albertini je smatrao da su i sile Antante bile krive do neke mjere, tvrdeći kako je Sazonov pogoršao krizu ruskom općom mobilizacijom, dok Poincaré nije zaustavio Rusiju. I Srbija je mogla djelovati drukčije, na primjer u potpunosti surađivati s austrijskim zahtjevima. Ključno je važno, s obzirom na razvoj međuratne rasprave, to što je Albertini pokušao dati trezveniju analizu, odva-

jajući pitanje uzroka sukoba od pitanja pravdi i nepravdi rata. Njegove knjige stoga manje osuđuju i, možda zato što su pisane s veće vremenske distance, nije ih poticalo ono moralno ogorčenje koje je utjecalo na tekstove mnogih analitičara u razdoblju neposredno nakon rata.¹⁵

Premda se Albertinijevo ključno djelo temeljilo na mnogo novih primarnih dokaza i bilo je dostupno na engleskom od 1952., utjecaj njegovog rada u Njemačkoj bio je u početku veoma ograničen, a knjiga nije prevedena na njemački (do danas). No Albertinijeva temeljita studija otvorila je put mnogim istraživanjima koja su uslijedila; uistinu, kao što ističe Samuel Williamson, „mnogi kasniji povjesničari, želeći otkriti nešto novo, često bi shvatili da je Albertini zapravo već iznio njihovo stajalište ili ga je barem natuknuo ili nagovijestio.”¹⁶

U Britaniji je proturevizionističko stajalište najučinkovitije podržavao A. J. P. Taylor, koji je njemačku politiku 1914. smatrao dijelom dosljedne njemačke tradicije koja je vodila od Bismarcka do Hitlera, i koji je tvrdio, poput Albertinija, da Hitler nije bio aberacija u njemačkoj povijesti. Štoviše, on je smatrao da je njemačka politika od 1871. narušavala krhku europsku ravnotežu snaga. Njemačko odbijanje prihvaćanja svoga položaja u Europi dovelo je gotovo automatski do povećanih međunarodnih napetosti i kulminiralo je izbijanjem rata. Taylor je sažeo i iznio svoja proturevizionistička stajališta u nekoliko publikacija.¹⁷ U knjizi *Rat prema voznom redu* tumačio je da je eskalacija Srpanjske krize u konačnici bila posljedica vojnih priprema velikih sila, a osobito „Schlieffenovog plana” – zloglasnog plana raspoređivanja njemačkih postrojbi. „Kad se stvari svedu na ono osnovno, isključivi uzrok izbijanja rata 1914. bio je ‘Schlieffenov plan’ – proizvod vjere u brzinu i napad”, tvrdio je.¹⁸ No to je ipak previše pojednostavljena interpretacija tako slojevitog problema, kao što je kritično primijetio Langdon: „On pojednostavljuje veoma složenu situaciju do te mjere da utvrđuje samo jednog krivca te na neki način čini za

proturevizionističko stajalište ono što je Harry Barnes učinio za revizionističko. Taylor je bio najistaknutiji pisac o Srpanjskoj krizi tijekom 1950.-ih, no ozbiljan bi student izbalansiran, iscrpan pregled trebao potražiti negdje drugdje.”¹⁹

U Njemačkoj je Ludwig Dehio bio jedini znanstvenik koji se istrgnuo iz okova ortodoksije 1950.-ih ukazujući, na primjer, na sličnosti između pruskog militarizma i Hitlera, no njegove su radove kolege uglavnom odbacivali pa nisu izvršili utjecaj na uvriježeno stajalište. Kada su mu argumenti postali previše kritični, čak su ga cenzurirali i izdavači časopisa *Historische Zeitschrift*, čiji je urednik bio od 1945. godine. Dehiove teze (koje su prihvaćale njemačku ratnu krivnju i objašnjavale njemačke odluke 1914. u smislu vanjskopolitičkih ciljeva) dale su važan stimulans novom pristupu povijesti Prvog svjetskog rata i potaknule su hamburškog povjesničara Fritza Fischera na ponovno proučavanje njemačke povijesti tijekom Prvog svjetskog rata.²⁰

Usprkos tim malobrojnim disonantnim glasovima izvan Njemačke, i još malobrojnijim unutar nje, i dalje je vladao konsenzus koji je oslobodio Njemačku prijašnjih optužbi za ratnu krivnju – „znanstvenička stagnacija bila je nepomućena”, po riječima Immanuel Geissa.²¹ Utjecaj Albertinija, Taylora i Dehioa, premda nije bio zanemariv, nipošto nije bio dramatičan. Ipak, to se promijenilo kada je na scenu stupila radikalno drukčija interpretacija uzroka Prvog svjetskog rata, sadržana u tezama povjesničara Fritza Fischera.

Fritz Fischer: novi izazovi starom konsenzusu

Pod krinkom povijesne kontroverze, rasprava o knjizi postala je ujedno i politička debata o njemačkoj neposrednoj prošlosti i o osnivanju dviju njemačkih država 1949. godine.

R. J. EWANS I H. POGGE VON STRANDMANN²²

Tijek rasprave o uzrocima rata brzo se promijenio zahvaljujući do tada najkontroverznijem doprinosu toj temi, koji je dao njemački povjesničar Fritz Fischer. Za zapadnonjemačku povjesničarsku elitu njegove krajnje proturevizionističke tvrdnje bile su neprihvatljive, posebno zato jer ih je iznio jedan autsajder. Njegova nova i izazovna tumačenja potkopala su ugodnu poslijeratnu ortodoksiju o uzrocima Prvog svjetskog rata. „Čvrsto tlo” koje je Hubatsch opisivao ne samo što se počelo pomicati, nego i otvarati.²³ Rasprava je započela 1959. u najprestižnijem časopisu njemačkih povjesničara, *Historische Zeitschrift*, u kojemu je Fischer objavio članak s okosnicom svojih preliminarnih otkrića o uzrocima i prirodi rata na kojoj će se temeljiti njegova prva važna knjiga o toj temi, *Griff nach der Weltmacht*.²⁴ Fischer je u svojim kontroverznim publikacijama tvrdio da su njemački državnici 1914. namjerno riskirali mogućnost europskog rata, premda su bili potpuno svjesni da bi austrijsko-srpski sukob mogao eskalirati te da se vjerojatno neće moći zadržati unutar lokalnih granica. Njemačku politiku ne bi trebalo tumačiti samo kao reakciju na prijetnje i postupke susjednih zemalja. Dapače, tvrdio je Fischer, njemačko je vodstvo u godinama prije 1914. provodilo agresivnu vanjsku politiku te je Srpanjsku krizu doživjelo kao zlatnu priliku za postizanje nekih ekspanzionističkih ciljeva. Nadalje, u još kontroverznijem tonu, tvrdio je da su njemački vođe pošli u rat kako bi ostvarili aneksijske ratne ciljeve, da je pronašao dokaze o prirodi tih ratnih ciljeva (takozvani „Rujanski program”) te da su ti ciljevi bili slični onima koje je nastojao ostvariti Hitler u Drugom svjetskom ratu. I što je

još gore, tvrdio je kako je njemački program ratnih ciljeva imao podršku svih stranki, uključujući većinski SPD, umjerene industrijalce poput Rathenaua te praktički sve njemačke akademike – i to u svim njemačkim državama. Dakle, prema tome argumentu, odgovornost za izbijanje rata nije snosila mala skupina donositelja odluka, nego njemački narod u mnogo širem rasponu. Prema Fischerovim stajalištima, politika koja je dovela do izbijanja rata nije bila politika pogrešaka nego plana.

Utjecaj Fischerovih teza i oštru reakciju koju su izazvale danas je možda teško shvatiti, no njihova važnost je golema. Australski povjesničar John A. Moses ovako je sažeo njihov značaj 1975.:

Jednom u deset godina ili u jednom u jednom naraštaju svijet povjesničara možda trgne objavljivanje nekog uistinu zapanjujućeg istraživanja koje ne samo što razbija uvriježene predodžbe otkrivanjem novog materijala, nego i postavlja nova pitanja o ukupnoj valjanosti ranijih metodologija. Takvo istraživanje je ono profesora Fritza Fischera – *Griff nach der Weltmacht*.²⁵

Mosesov izbor riječi uistinu dobro opisuje Fischerovu kontroverzu. Fischerovo djelo i njegove posljedice za njemačku povijest uistinu su „trgnuli” Fischerovê protivnike. On je proveo iscrpno istraživanje u arhivima Zapadne i Istočne Njemačke i svoj je argument u velikoj mjeri temeljio na primarnim izvorima, što je njegovo djelo činilo doista „zapanjujućim istraživanjem”. Tim novim dokazima i postavljanjem novih pitanja o radu koji je prethodio njegovom „razbio je uvriježene predodžbe”. Za njemačku povjesničarsku elitu, ali i za njemačku konzervativnu vladu radilo se o provokaciji koja se nije mogla ignorirati. No mnogi mladi Nijemci pozdravili su hrabrost koju je Fischer iskazao bavljenjem takvom tabu-temom i pokušajem uništavanja nekih starih legendi u vezi s njemačkom poviješću. Tisuću devetsto šezdeset devete Karl-Heinz Janssen okarakterizirao je početni stadij te rasprave kao prethodni-

cu studentskih pobuna 1968. tvrdeći, pomalo sarkastično, da su Fischerovi napadi na buržoasko-konzervativne klase te na industrijski i financijski kapital bili privlačni nekim mlađim Nijemcima zato jer su „mirisali na revoluciju”.²⁶ Osvrćući se na tu kontroverzu četrdeset godina poslije, Gerd Krumeich objašnjava privlačnost Fischerovih stajališta studentima poput sebe u 1960.-ima:

Nitko u anonimnoj masi studenata [koji su slušali Fischerova predavanja], bilo u Hamburgu ili negdje drugdje, zapravo nikada prije nije istinski razmišljao o njemačkim ratnim ciljevima u Prvom svjetskom ratu ili Srpanjskoj krizi 1914. No svi su razumjeli da se pojavio netko tko ima hrabrosti okrenuti se protiv elite i postaviti pitanje „kontinuiteta” onako kako su studenti željeli da se ono postavi. Slijedili smo Fischera posebno zato što je dovodio do bijesa staložene starije ljude koji su na seminarima neprestano propovijedali o „demonskoj prirodi moći”, o njemačkom duhu i njemačkoj sudbini, o Bismarckovoj povijesnoj veličini i tome slično. Zapravo, u raspravi o izbijanju rata 1914. taj je rat služio kao zamjenski pojam (*stellvertreterkrieg*), jer smo mi u stvari imali sasvim drugo pitanje koje se, dakako, samo nekolicina usuđivala postaviti. To je bilo pitanje Auschwitzta i kako je moguće da se on dogodio!²⁷

U igri je očito bilo više od „pukih” uzroka Prvog svjetskog rata, a tu je činjenicu važno zapamtiti želimo li razumjeti neprijateljstvo s kojim se Fischer suočio nakon objavljivanja svojih teza. Fischerova stajališta bavila su se istodobno dvama svjetskim ratovima i ulogom Njemačke u njima, a svako istraživanje nedavne prošlosti zemlje nužno je diralo u živac. Kao što pokazuju Krumeichova sjećanja, pitanja o izbijanju rata 1914. uvijek su bila slabo prerušena pitanja o uzrocima rata 1939. i o užasima koji su potom uslijedili.

Premda Fischerova knjiga iz 1961. počinje iscrpnim proučavanjem Srpanjske krize, veći dio teksta ne bavi se njemačkom predratnom politikom, nego donošenjem odluka tijekom rata. Ipak,

analiza predratnog razdoblja izazvala je najviše kritika. Poblize proučivši dostupne dokaze, Fischer je zaključio da njemačka vlada mora prihvatiti „presudan dio povijesne odgovornosti” za opći rat koji je uslijedio iz Srpanjske krize (što se u velikoj mjeri slagalo s Albertinijevim ranijim otkrićima). Njemačka je željela austrijsko-srpski rat i omogućila je taj sukob, dajući 5. srpnja Austro-Ugarskoj takozvanu „bjanko-mjenicu” i ohrabrujući je da nastavi silom protiv Srbije. Nadajući se britanskoj neutralnosti, Njemačka je svjesno preuzela i prihvatila rizik da bi lokalni sukob između Austro-Ugarske i Srbije mogao eskalirati u europski rat u koji će biti upletene Njemačka, Francuska, Rusija i možda Britanija.²⁸ Sljedeći paragraf ilustrira bit Fischerovog argumenta:

S obzirom na zategnutost svjetske situacije 1914. – stanje za koje je njemačka svjetska politika, koja je već bila dovela do tri opasne krize (one iz 1905., 1908. i 1911.), bila u nemaloj mjeri odgovorna – svaki ograničeni ili lokalni rat u Europi koji je neposredno uključivao jednu veliku silu morao je nužno značiti i neizbježnu opasnost općeg rata. Budući da je Njemačka htjela i željela austrijsko-srpski rat i da se, vjerujući u svoju vojnu superiornost, namjerno suočila s rizikom sukoba s Rusijom i Francuskom, njene vođe moraju snositi znatan dio povijesne odgovornosti za izbijanje općeg rata 1914.²⁹

Za njemačku povjesničarsku zajednicu i one obrazovane čitatelje koji su „odrasli” uz revizionističko stajalište Wegerera i drugih, Fischerove argumente bilo je teško prihvatiti – oni su predstavljali radikalno razilaženje (barem što se tiče jednog njemačkog znanstvenika) s prihvaćenim i ugodnijim mišljenjem da su sve europske države bile jednako krive za izbijanje rata.³⁰ Premda je Fischer očito namjeravao „prodrmati” međunarodni konsenzus, nije mogao predvidjeti da će njegova knjiga izazvati tako vatrenu i dugotrajnu raspravu. Dapače, mislio je kako je za razliku od međuratnog razdoblja, kada su politička ograničenja utjecala na način na

koji su povjesničari istraživali uzroke rata, u međuvremenu uspostavljen stanovit odmak koji će omogućiti smireniju raspravu. „Danas, u perspektivi koju je stvorio Drugi svjetski rat i u potpuno drukčijim uvjetima koji vladaju Europom, [ta tema] postala je povijest i može postati predmetom nepristranog razmatranja”, tvrdio je u *Griff nach der Weltmacht*.³¹ No Fischerovi protivnici temu nisu smatrali poviješću niti su se slagali s njegovom radikalnom revizijom prihvaćene ortodoksije. Dali su se u obranu uvriježenog stajališta, a njihove prepirke s Fischerom i njegovim sljedbenicima izazvale su jednu od najvažnijih povijesnih kontroverzi dvadesetog stoljeća.

Fritz Fischer i njegovi kritičari

Ključne stručne položaje još uvijek su zauzimali mnogi ljudi koji su se školovali u carskoj Njemačkoj i koji su započeli svoje karijere u weimarskom razdoblju – Gerhard Ritter, Hans Herzfeld, Hans Rothfels. [...] Potpuno su izostajali oni kritični kolege [...] koji su otišli iz Njemačke nakon siječnja 1933. i koji se nikada nisu vratili.

GEORG IGGERS³²

Fischerova knjiga *Griff nach der Weltmacht* iz 1961. godine (u doslovnom prijevodu: „Posezanje za svjetskom moći”, dok englesko izdanje nosi manje provokativan naslov: *Ciljevi Njemačke u Prvom svjetskom ratu*), obilježila je početak takozvane Fischerove kontroverze. Ona je ujedno obilježila i kraj razdoblja samocenzure koju su njemački povjesničari do tada provodili, prvenstveno iz domoljubnih razloga. Tumačenje o kolektivnoj ratnoj krivnji koje prevladavalo u međuratnim godinama konačno se otvoreno dovodilo u pitanje, što je apologete navelo na zauzimanje obrambenog stava.

Braneći valjanost uvriježenog ortodoksnog stajališta Fischerovi kritičari posebno su se usredotočili na tri glavne točke njegovog argumenta: Fischerovo dokazivanje povezanosti njemačke politike u doba *weltpolitika* i ratnih ciljeva carske Njemačke tijekom rata; njegovo novo tumačenje Srpanjske krize i veća odgovornost koju je pripisivao njemačkoj politici za događaje koji su doveli do izbijanja rata; te posebno na ulogu kancelara Bethmanna Hollwega u donošenju odluka u predratno doba.

Središnje važan za Fischerovu knjigu *Griff nach der Weltmacht* bio je dokument koji je otkrio u evidenciji Ureda kancelara *Reicha* u Potsdamu koji je, čini se, otkrivao da su se njemački ratni ciljevi tijekom rata poklapali s namjerom iz predratnih godina – postizanje njemačke hegemonije, najprije u Europi, a zatim i u cijelom svijetu. Štoviše, neki od tih ratnih ciljeva podsjećali su Fischerove čitatelje na ciljeve koje je ostvarivao Hitler tijekom Drugog svjetskog rata. Dokument s nadnevkom 9. rujna 1914., koji je poslije nazvan „Rujanski program”, bio je memorandum koji je napisao privatni tajnik kancelara Bethmanna Hollwega, Kurt Riezler, i u kojemu se navode Kancelarova stajališta o ciljevima njemačke politike za vrijeme kada bude trebalo izrađivati mirovne sporazume. Pet tjedana nakon početka rata, činilo se da njemački „Schlieffenov plan” ostvaruje obećanu brzu pobjedu i Kancelar je očekivao da će u bliskoj budućnosti doći do mirovnih pregovora. „Rujanski program” bio je jedan od ključnih dokumenata koji su izišli na svjetlo dana zahvaljujući Fischerovom radu. Vizija buduće Europe njemačkog Kancelara nakon njemačke pobjede obuhvaćala je planove za aneksiju teritorija koji su pripadali europskim susjedima Njemačke, carinsku uniju koja bi jamčila njemačku hegemoniju, kao i njemačko kolonijalno carstvo u Africi. U memorandumu se razlagalo kako zauvijek uspostaviti i zajamčiti:

sigurnost njemačkog *Reicha* na zapadu i istoku. U tu svrhu Francusku treba toliko oslabiti da se za sva vremena onemogućí njen

preporod kao velike sile. Rusija se mora odbiti što je dalje moguće od istočne granice Njemačke, a njena dominacija nad neruskim vazalskim narodima razbiti.

Po Fischerovim riječima „ostvarenje ovog programa dovelo bi do potpune revolucije u političkim i gospodarskim odnosima moći u Europi.”³³ Za Fischera „Rujanski program” bio je „nacrt” za osvajanje položaja svjetske velesile. „To je bio izraz njemačke težnje k europskoj hegemoniji, prvi korak prema ‘svjetskoj dominaciji’”, kako je sažeto iznio u jednoj kasnijoj publikaciji.³⁴

Za Fischerove protivnike ta je tvrdnja bila neuvjerljiva. Oni su tvrdili da memorandum napisan početkom rujna 1914., u vrijeme kada je njemačka uspješno ratovala na svim bojištima, nije mogao služiti kao dokaz *predratnih* ciljeva. Do toga datuma njemačke postrojbe vodile su rat na dvije bojišnice s velikim uspjehom i vjerojatno su donositelji političkih odluka smatrali da je brza pobjeda nad barem jednim njemačkim neprijateljem zajamčena. Egmont Zechlin naglasio je kako je memorandum bio „preliminarni program” koji je u listopadu zamijenjen novim. U njemu se nije radilo o teritorijalnim ratnim ciljevima, tvrdio je Zechlin, nego o privremenom prijedlogu o tome kako organizirati njemačke gospodarske utjecaje u inozemstvu kako bi se ostvarila pobjeda nad Britanijom.³⁵ No prema Fischeru, opsežni teritorijalni zahtjevi izneseni u memorandumu nisu bili potaknuti samo nedavnim njemačkim vojnim uspjesima, niti su bili tek pusta želja njemačkih političkih vladara. Po njegovom mišljenju, oni su zapravo bili nastavak politike koju su prije izbijanja rata provodili vodeći industrijalci te kreatori vojnih i političkih odluka i, što je ključno važno, ta je politika imale podršku i izvan uske skupine državnih vođa – imala je podršku svih političkih stranki i mnogih interesnih skupina. No zastupnici teze o diskontinuitetu silno su se trudili objasniti kako nije bilo sličnosti između njemačkih ratnih ciljeva u dva svjetska rata.

Neprijateljski prijem i široka rasprava koja je među povjesničarima te u tisku, na radiju i televiziji uslijedila nakon objavljivanja knjige *Griff nach der Weltmacht* do velike je mjere bila izazvana tezom o postojanju kontinuiteta između starog njemačkog *Reicha* i Hitlerovog „Trećeg Reicha” na što je, kako se činilo, ukazivalo Fischerovo istraživanje. Nagovještavanjem takvog kontinuiteta od Bismarcka do Hitlera, Fischerovo djelo prijetilo je zbacivanjem tada vladajuće ortodoksije po kojoj je „Treći Reich” bio anomalija, kratka i pomalo neobjašnjiva aberacija u njemačkoj povijesti te je stoga opterećivalo Njemačku još većom odgovornošću i još neugodnijom poviješću. S obzirom na već oslabljen ugled Njemačke, opovrgavanje takvih dodatnih optužbi činilo se veoma poželjnim. Službene reakcije na Fischerovu knjigu odražavale su taj stav. Tako je, na primjer, predsjednik zapadnonjemačkog *Bundestaga*, Eugen Gerstenmaier, ustvrdio u svom govoru održanom u *Bundestagu* 1964. da je knjiga „otišla predaleko” u pripisivanju jednake odgovornosti Nijemcima za Prvi i Drugi svjetski rat i javno je optužio Fischerovu tezu.³⁶ Vladina tijela i konzervativne vladajuće stranke onog vremena, CDU/CSU (*Christlich-Demokratische Union* i njena sestrinska bavarska stranka *Christlich-Soziale Union*) bili su Fischerovi glasni protivnici. Konzervativni političari isticali su kako će Fischerova stajališta naštetiti ugledu Njemačke u inozemstvu i opteretiti njemačku vanjsku politiku u ionako već neizvjesnim vremenima. Saveznoj Republici Njemačkoj trebalo je deset godina nakon svršetka rata da povрати status pseudo-suverenosti dobivanjem dopuštenja za pridruživanje NATO-u 1955. i zemlja je u ranim 1960.-ima još uvijek bila u razmjerno ranjivom položaju (i u unutarnjem i vanjskom smislu). Smatralo se da Fischerove teze odmažu nastojanju vlade Zapadne Njemačke da ostvari široku integraciju na Zapadu. Kritičar Michael Freund sažeo je posljedice Fischerovog argumenta za njemačku povijest u cjelini tvrdeći da ako su oba sukoba – i onaj 1914. i onaj 1939. – bili posljedica „planskog započinjanja svjetskog rata” od strane njemačkog dikta-

tora, onda je „nama uvijek upravljao Hitler i uvijek će upravljati.”³⁷ I dok takva izjava danas može zvučati gotovo histerično, valja se prisjetiti kako su njemački povjesničari pisali u veoma specifičnoj situaciji nakon Drugog svjetskog rata te da su, s obzirom na eksplozivnu narav teme, Fischerove teze jednostavno morale isprovocirati burnu raspravu. Lakše je razumjeti defenzivan stav vlade Zapadne Njemačke i njenih povjesničara ako se uzme u obzir sva grubost argumenata utemeljenih na tezi „od Bismarcka do Hitlera” koje su ponekad iznosili bivši neprijatelji Njemačke i prema kojima je za strahote Drugog svjetskog rata bila odgovorna posebna vrsta njemačkog nacionalnog karaktera. No Fischer, dakako, nije nikada tvrdio nešto takvo.

Franz Josef Strauss iz bavarskog CSU-a zahtijevao je 1965. da vlada upotrijebi sva raspoloživa sredstva za borbu protiv takvog „iskrivljavanja njemačke povijesti i slike o današnjoj Njemačkoj.” Analize poput Fischerove smatrale su se kontraproduktivnima za integraciju u zajednicu zapadnih zemalja jer su prizivale „sliku militarističke, huškačke i osvetoljubive Njemačke.”³⁸ Za neke kritičare glavna opasnost koja je proizlazila iz Fischerovih argumenata bila je u tome što su njegove tvrdnje daljnje slabile ionako nisko samopouzdanje Nijemaca, kao da već nije dovoljno loše, po Gerstenmaierovim riječima, „što moramo odgovarati za Hitlerove strahote.”³⁹ S obzirom na eksponiranost suđenja Eichmannu u Jeruzalemu i onih nacističkim čuvarima logora u Auschwitzu održanom u Düsseldorfu, kao i na sve radikalnije studentske prosvjede koji su ugrožavali konzervativnu vladu zahtjevima za političkom promjenom i ispravnim obračunom s njemačkom nedavnom prošlošću, činilo se da prilika za odgovaranje za strahote počinjene u njemačkoj povijesti uistinu ne nedostaje. Ne iznenađuje što vlada nije bila oduševljena dodavanjem novih pogrešaka postojećem, već dovoljno katastrofalnom popisu. U prvim godinama rasprave čak je i opozicijski SPD (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands* – Njemačka socijaldemokratska stranka) bio prilično tih, možda zato

što nije htio odbiti od sebe konzervativne dijelove društva i jer je želio ostaviti dojam prilagođenosti sustavu u Saveznoj Republici pod vladavinom CDU-a.⁴⁰

Fischerovi kritičari veoma su se brzo suprotstavili tim „heretičkim” tvrdnjama, usredotočivši se u početku na pitanje njemačke ratne krivnje i na karakter i ulogu kancelara Theobalda von Bethmanna Hollwega. Bili su uvjereni u Bethmannovu nevinost i u najboljem slučaju spremni dopustiti da je bio pod utjecajem vojske koja je njime manipulirala te da su njegove odluke mogle povremeno biti pogrešne. Nisu mogli prihvatiti Fischerovo stajalište po kojemu je Bethmann Hollweg provodio agresivne vanjskopolitičke ciljeve. Za Fischerove kritičare Bethmann je odigrao pozitivnu ulogu tijekom 1914. i prije nje, a Fischerovi napadi na tog „dobrog Nijemca” izazivali su ogorčenje. Prikazivati Bethmanna kao političara koji je provodio ekspanzionističku politiku značilo je „tražiti žrtveno janje”. Reakcija Goloa Manna bila je posebno gnjevna:

Ne mislim da ga nakon Fischerove publikacije poznamo znatno bolje ili u drukčijem svjetlu. On je [Bethmann Hollweg] bio pomirljiv i slab, [...] želio je ostati na vrhu i udovoljiti svima [...] i, dakako, Bethmann se borio na strogo monarhijski i tradicionalan pruski način. [...] Ali taj čovjek nije bio „osvajačka zvijer”.

Mann je otišao tako daleko da je rekao kako je, unatoč Bethmannovim manama, u njegovu navodnu želju za *weltpolitikom* nemoguće povjerovati: „odbili bismo vjerovati u nju, čak i da se pojavi pismo u kojem Bethmann Hollweg zahtijeva germanizaciju planeta.”⁴¹ Mann je optužio Fischera da gomilu dokumenata koje je prikupio upotrebljava s ciljem nametanja

konstrukcije o kontinuitetu između 1900., 1914., 1918., 1925. i 1939. Büllow i Bethmann, ministar vanjskih poslova Stresemann, Adolf Hitler: svi su u osnovi provodili istu politiku, a Prvi svjetski

rat započet je kao i Drugi, odnosno, započela ga je vlast koja je željela rat kako bi uspostavila svjetsku imperiju.

Mannova najvažnija bojazan ticala se posljedica koje je ta teza imala za novu njemačku republiku i za težnju zemlje da bude prihvaćena kao civilizirana nacija u zapadnom svijetu. Ako su i Hitlerova i Stresemannova vanjska politika bile suštinski usmjerene na „osvajanje i ovladavanje kontinentom”, zar ne bi isto to, logično, vrijedilo i za samu Njemačku? „Engleski neprijatelji Savezne Republike skloni su u to povjerovati. [...] Bethmann Hollweg, Stresemann i Hitler: još jedan korak dalje u toj igri kontinuiteta i Adenauer će biti četvrti iz iste skupine.”⁴² Mannova kritika jasno pokazuje da se neposredno nakon Fischerovih publikacija u Njemačkoj pojavio strah – što će zapadni svijet misliti o Njemačkoj i kakve su posljedice Fischerovog djela za njemački položaj u inozemstvu, kao i za njemačko samopouzdanje? Ironično je da Fischerovi kritičari nisu uspjeli uvidjeti kako su, nesumnjivo, suzbijanje istine o ulozi Njemačke prije 1914. i nespremnost niza weimarskih vlada da se pomire s njemačkom prošlošću upravo i omogućili dolazak na vlast nacionalsocijalizma.

Još jedna teška brigam temeljila se na strahu da će Fischerove teze dati legitimitet istočnonjemačkom tumačenju povijesti. Premda je izgradnja berlinskog zida 1961. značila da se „od sada nadalje DDR više ne može ignorirati”⁴³, sve do kasnih 1960.-ih zapadnonjemačka vlada odbijala je priznati postojanje te države (u sklopu takozvane „Hallsteinove doktrine” iz 1955., koja je modificirana tek za Willyja Brandta 1968.). Fischerova stajališta smatrala su se opasnim jer se činilo da daju kredibilitet istočnonjemačkom stajalištu o opravdanosti podjele Njemačke.

Gerhard Ritter, ugledni njemački povjesničar, bio je najotvoreniji kritičar Fischera, a u ono mu se vrijeme pridružila i većina njemačke povjesničarske struke. Ritter je hitro reagirao na, kako je on to doživljavao, Fischerovu provokaciju. U osvrtu na Fischerovu

knjigu 1962. osudio je *Griff nach der Weltmacht* kao jedan od vrhunaca aktualnog trenda bacanja sjene na vlastitu povijesnu svijest (*selbstverdunkelung*), pojavu za koju je smatrao da vuče korijene iz poraza 1945., i koja je zamijenila prijašnju krajnost samoobožavanja (*selbstvergötterung*). Za Rittera je Fischerova knjiga bila ravna „obnovi versajske optužbe za ratnu krivnju” i podsjećala ga je na „protunjemačku ratnu propagandu iz 1914.”⁴⁴ Ritterova ogorčena reakcija na Fischera evocirala je bijes s kojim su Nijemci dočekali Versajski ugovor i s kojim su mu se pokušali suprotstaviti. Ritter je ovako sažeo svoju reakciju na objavljivanje knjige *Griff nach der Weltmacht*: „Odloživši knjigu, nisam se mogao oduprijeti osjećaju duboke melankolije: melankolije i tjeskobe u vezi s novim naraštajem.”⁴⁵ Očito je zamišljao budućnost u kojoj će mladi Nijemci morati nositi teret odgovornosti za izbijanje obaju svjetskih ratova, u kojoj će ih se smatrati pravedno kažnjenima porazom i podjelom, i u kojoj ponovno ujedinjenje više neće biti moguće. Rittera je brinuo i Fischerov opis Bethmanna Hollwega koji se, po Ritterovim riječima, u Fischera pojavljuje kao „lukav političar snage (*machtpolitiker*) koji se s beskrupuloznim nemarom poigravao sa sudbinom Njemačke.”⁴⁶ U publikaciji koja je izdana pod vladinim pokroviteljstvom, pamfletu iz serije koju je uređivala agencija *Bundeszentrale für politische Bildung*, pisanom posebno za nastavnike i učenike, Ritter je objasnio osobitu važnost pitanja uzroka Prvog svjetskog rata za Nijemce. Rat je, prema njegovim riječima, bio „jedna od najvažnijih povijesnih odrednica našeg sadašnjeg života”, a pitanje odgovornosti bilo je posebno uznemirujuće za nas Nijemce, jer ako ga je uzrokovala, isključivo ili prvenstveno, pretjerana politička ambicija naše države i naše vlade, kao što su tvrdili naši protivnici 1914., i kao što su nedavno ustvrdili neki njemački povjesničari, tada naša nacionalna svijest postaje još mračnija nego što je to bila nakon iskustava s Hitlerovih vremena!⁴⁷

S obzirom na nestabilan položaj Njemačke u 1960.-ima, Ritter je upozorio da bi takav razvoj situacije „mogao postati opasan” i,

ponavljajući ideju iz međuratnog razdoblja o tome da povjesničari moraju pisati povijest kako bi unaprijedili povijesnu svijest i osviještenost svojih nacija, istaknuo je kako je povjesničareva zadaća pomoći naciji u osnaživanju političke slike o sebi prikazom povijesti koji stvara.⁴⁸

Fischerovi kritičari uočili su više područja njegovog rada koja su smatrali dvojbenima. Dovodili su u pitanje njegovu metodologiju, na primjer optužujući njega i povjesničare koji su podržavali njegova otkrića (zване „Fischerova” ili „hamburška škola”) za usvajanje kontradiktornog pristupa u upotrebi diplomatskih i političkih dokumenata za podupiranje svojih argumenata o tome da je predratna njemačka vanjska politika bila pod utjecajem domaćih političkih pitanja. Fischera su optuživali i da pristupa povijesti uz „naknadnu pamet”, osobito zbog toga što je dovodio u vezu Hitlerove vanjskopolitičke ciljeve s onima Bethmanna Hollwega i carske vlade. Wolfgang Mommsen kritizirao je Fischera za izvlačenje zaključaka iz izjava, a ne iz stvarnih političkih događaja, a osobito je prigovarao „moralističkom tonu” Fischerovog djela.⁴⁹ Osim toga, tvrdilo se da je Fischer preusko usmjeren na Njemačku te da tumači postupke drugih europskih vlada kao puke reakcije na njemačke poteze, ignorirajući krivnju drugih država. „Usporedbe s politikom drugih velikih sila učinile bi očiglednima koliko razlike, toliko i sličnosti”, prigovarali su mu Golo Mann i drugi kritičari. Fischer je unaprijed očekivao takve kritike i pokušao je na njih odgovoriti u predgovoru knjizi tvrdeći da bi istraživanje ratnih ciljeva drugih država zahtijevalo pisanje posebnog djela.⁵⁰ Ipak, njegovi kritičari s pravom su isticali da je istraživanje rata isključivo iz njemačke perspektive davalo usku sliku. Naknadna istraživanja diplomatske, gospodarske i socijalne povijesti drugih važnih zaraćenih strana ispunit će tu prazninu.

Emotivnost rasprave odražavala se i u osobnim kritikama Fischera. U ozračju koje je danas gotovo nezamislivo, optuživali su ga kao nelojalnog izdajicu koji „kalja vlastito gnijezdo”. Kritizirali

su ga po stručnoj i privatnoj osnovi i optuživali da ima tajnu potporu od Istočne Njemačke. Ta sumnja pojavila se zato što je Fischer bio prvi zapadni znanstvenik kojemu su dopustili pristup istočnonjemačkim arhivima i zato jer su ga neki njegovi kritičari – pogrešno – optuživali da je marksist. To je bilo posljedica toga što je u istraživanju uzroka rata stavljao naglasak na domaću politiku i ulogu industrijalaca te velikih tvrtki pa je eksplicitno isključivao Karla Liebknechta i Rosu Luxemburg iz svog inače gotovo sveobuhvatnog popisa Nijemaca koji su se zalagali za agresivne ratne ciljeve o kojima je pisao. Neprijateljstvo prema Fischeru bilo je takvo da su neke njegove konzervativne kolege čak odbijali javno se rukovati s njim na Međunarodnoj konferenciji povjesničara u Beču 1965.⁵¹ Godinu dana prije, na Konferenciji njemačkih povjesničara u Zapadnom Berlinu, Ritter i Fischer sukobili su se oko Ritterove tvrdnje da je Fischer falsificirao i namjerno pogrešno interpretirao pisane dokaze. Fischer je, zauzvrat, optužio Rittera za nastavak „tradicije apologetskog novinarstva i historiografije koja je započela 1914. ili 1918. i koja je smatrala nacionalnom dužnošću ne razjasniti i analizirati nego opravdati, ili barem „shvatiti”, razvoj i postupke prusko-njemačke nacionalne države.”⁵² Iste godine ministar vanjskih poslova, Gerhard Schröder, povukao je sredstva već dodijeljena Goetheovom institutu pokušavajući spriječiti Fischerov odlazak na predavačku turneju po Sjedinjenim Državama u organizaciji tog instituta. Povlačenje sredstava potaknula je intervencija trojice uglednih povjesničara (Gerharda Rittera i Arnolda Bergstässera sa Sveučilišta u Freiburgu te Hansa Rothfelsa s Tübingenskog sveučilišta). Vladini dužnosnici pokušali su nagovoriti Fischera da odgodi, ako već ne želi otkazati, svoje putovanje i predložili su, kao kompromisno rješenje, da ga prate još dvojica povjesničara kako bi iznijeli drukčije stajalište i „korigirali” Fischerove teze. No dvanaestero uglednih američkih povjesničara javno se požalilo u tjedniku *Die Zeit* na taj postupak, a u Zapadnoj Njemačkoj kritiku takve cenzure izrazili su ne samo Fischerovi zago-

vornici, nego, na primjer, i njegov kritičar i kolega Egmont Zechlin, koji je inzistirao na očuvanju slobode znanstvenog rada.⁵³

Fischerova kontroverza govori koliko o Njemačkoj u 1960.-ima toliko i o carskoj Njemačkoj. U kontekstu onoga što smo prije nazvali „domoljubnim obzirima” povjesničara, ugledni njemački povjesničari 1960.-ih bili su do velike mjere potaknuti željom da oslobode Njemačku Fischerovih „optužbi”. Za mnoge od njih koji su, kao Ritter, bili rođeni u wilhelminskom razdoblju, Prvi svjetski rat bio je dio osobne povijesti. Nadalje, važno je prisjetiti se ovdje kako se u ranim 1960.-ima, u vrijeme kada je Hladni rat predstavljao stvarnu i opipljivu prijetnju, osobito za podijeljenu Njemačku, nova zapadnonjemačka republika pokušavala afirmirati kao zemlja koja je dio zapadnog saveza. Nalazila se na nesigurnom položaju između Istoka i Zapada, a svaki ju je nagovještaj tradicije agresivnosti mogao prikazati u negativnom svjetlu i pobuditi dojam da će trenutačno stanje podijeljenosti i okupacije možda potrajati beskonačno te da Zapadna Njemačka nije odgovarajući saveznički partner za zapadne sile. Poslijeratna Njemačka, i nakon Prvog i nakon Drugog svjetskog rata, bila je država gdje se od povjesničara očekivalo da stave „nacionalne interese” na prvo mjesto, a ostvarivanju toga cilja sasvim sigurno nije išlo u prilog bacanje novog i neugodnog svjetla na uzroke Prvog svjetskog rata. Hermann Kantorowicz komentirao je takvo stanje stvari već u 1920.-ima, kada su tadašnje elite suzbijale njegova otkrića o uzrocima rata koja nisu podržavala aktualnu revizionističku ortodoksiju. Primijetio je:

Jer u Njemačkoj – a zapravo i na cijelom kontinentu – nipošto se ne smatra dovoljnim da povijesno djelo govori istinu u skladu s autorovim uvjerenjima. Podrazumijeva se da bi u djelu koje se bavi višom politikom autor trebao pristupiti svom istraživanju u interesu vlastite nacije i protiv interesa njenih protivnika te da bi njegovo djelo trebalo biti „domoljubno” i proizišlo iz „nacionalnog osjećaja”.⁵⁴

Ništa bitno nije se promijenilo ni u 1960.-ima – i njemačka vlada i mnogi konzervativni povjesničari jednako su gorljivo željeli održati revizionističku ortodoksiju na životu bojeći se štete koju bi Fischerove provokativne teze mogle nanijeti novoj Republici. Holger Herwig objašnjava ondašnje bojazni:

Šteta [od Fischerovih teza] za sliku o bonnskom režimu bila bi razorna: odatle uporni pokušaji istaknutih zapadnonjemačkih političara poput Gerharda Rittera i Karla Dietricha Erdmanna, kao i ministra vanjskih poslova Gerharda Schröedera, da spriječe širenje stajališta Fritza Fischera izvan granica Savezne Republike.⁵⁵

CDU-ova vlada (pod vodstvom Konrada Adenauera do 1963., a zatim Ludwiga Erharda) smatrala su da Fischerove teze potkopavaju njene argumente u prilog budućem ponovnom ujedinjenju Njemačke (premda je Adenauer bio spreman odreći se ponovnog ujedinjenja u korist integracije SR Njemačke u zapadne gospodarske i vojne strukture, no za ostvarenje toga cilja Fischerove teze bile su jednako nekorisne). S vremenskim odmakom, Langdon propituje utemeljenost tih bojazni. „S obzirom na Hladni rat i uvjete održavanja ravnoteže snaga između NATO-a i Varšavskog pakta, kakve je uopće izgleda imalo ponovno ujedinjenje Njemačke? Fischer je možda izdao taj „najdraži ideal“, ali on ionako nipošto ne bi bio ostvaren 1961.”⁵⁶ A ipak, trebali bismo ozbiljno shvatiti bojazni ljudi toga doba koji nisu imali prednost vremenskog odmaka i koji su osjećali da Fischerove publikacije ozbiljno narušavaju njemački položaj u zapadnom svijetu.

Rasprava koja je započela Fischerovim publikacijama opsegom je nadilazila bilo koju drugu povijesnu kontroverzu. Ironično je to što je sama javna priroda te rasprave pretvorila knjigu u svojevrsni bestseller, što je neobično za djelo od više od devetsto stranica koje iznosi komplicirane i iscrpne argumente. U roku od nekoliko godina knjiga *Griff nach der Weltmacht* objavljena je u nekoliko izdanja

i prevedena je na engleski, francuski, talijanski i japanski. Već tisuću devetsto sedamdeset sedme, po Fischerovom računu, o knjizi je objavljeno više od tristo osvrta i članaka.⁵⁷ Danas je knjiga i članka koji se bave Fischerovom kontroverzom toliko da ih jedan povjesničar ne može sve pročitati. Rasprava je u početku bila veoma javna jer su se obje strane služile medijima (novinama, radijem i televizijom) za dokazivanje svoga kuta gledanja, osobito 1964., u godini u kojoj se obilježavala godišnjica obaju ratova (pedeseta i dvadeset peta). Takve obljetnice pojačavale su zanimanje javnosti za raspravu i izazivale emotivne diskusije na televiziji i u tiskanim medijima.⁵⁸ Govor koji je Eugen Gerstenmaier održao u Bundestagu i u kojemu je osudio Fischerove tekstove održan je 1964. u takvim okolnostima.⁵⁹

Sve do 1964. tijekom rasprave uglavnom su određivali Fischerovi kritičari, a zahvaljujući njihovoj želji da dokažu kako je Fischer u krivu, ta nova runda diskusija o ratnoj krivnji bila je intenzitetom slična onoj iz međuratnih godina. Kritičari su bili motivirani konzervativnim i nacionalističkim pristupom povijesti, a lobiji za i protiv Fischera bili su podijeljeni prema političkim težnjama u vezi s novom Saveznom Republikom Njemačkom koje se mogu sažeti ili kao podržavanje ili kao odbacivanje novog smjera njene vanjske politike u to doba.⁶⁰ Tako je, na primjer, prema mišljenju Michaela Freunda Fischerova knjiga „zapela u 1919. godini” i bila je „jednako loša kao što je loša bila i laž o nedužnosti u godinama nakon 1918., obično obrtanje te laži o nedužnosti, odnosno podgrijana saveznička laž o ratnoj krivnji u najgrubljem obliku.” Freund se žalio kako se „nikome ne čini usluga ako se čitava njemačka povijest okalja Hitlerovom prljavštinom.” On je bio uvjeren da njemačka politika 1914. nije bila posezanje za svjetskom moći, nego „posezanje umirućeg za posljednjim udisajem.” U svom ljutitom odgovoru na Fischerovu knjigu nije ostavio sumnje o tome gdje su, po njegovom mišljenju, ležale prave opasnosti nove interpretacije:

Fischer je želio nadići laž o nedužnosti, no negacija laži nikada nije istina. Optužba saveznika za ratnu krivnju Njemačke, ta glupava i zla tvrdnja – jednako zla i glupava kao i protutvrdnja da je članak o ratnoj krivnji predstavljao đavolsku želju za uništenjem – već je jednom uništila njemačku republiku. Jednom je dovoljno.⁶¹

Gerhard Ritter negativnim osvrtima na Fischerovu knjigu do-
dao je i nove iscrpne kritike u trećem svesku svoje velike četvero-
sveščane studije *Staatskunst und Kriegshandwerk*. Jedan svezak bio
je u potpunosti posvećen istraživanju uloge Bethmanna Hollwega
u ratnim godinama i objavljen je pod nazivom *Tragedija državnish-
tva: Bethmann Hollweg kao ratni kancelar 1914. – 1917*. U predgo-
voru knjige Ritter sažeto prikazuje svoj pristup i pokušava „spasiti”
kancelara od Fischerove kritike pobijajući Fischerova stajališta.

[Fischerova] osnovna teza jest ta da je Bethmann Hollweg, koji je
prije uvijek bio prikazivan kao malodušni kompromiser i izmiritelj,
zapravo bio izvršitelj politike moći s ambicioznim osvajačkim ide-
jama i stoga svojevrsni preteča Adolfa Hitlera, no njegovi argumen-
ti za mene nisu nimalo uvjerljiviji nego za veliku većinu profesio-
nalnih povjesničara u Njemačkoj i drugdje. Ta pogrešna interpreta-
cija može preživjeti u popularnom tisku, no teško će imati težinu u
znanstvenom svijetu. Iz toga mi se razloga činilo da nije vrijedno
truda opterećivati ovu knjigu dugotrajnim polemikama [...].
Istodobno, činilo mi se nužnim i zapravo neizbježno potrebnim
prikazati u Bilješkama, temeljem izvornih dokumenata, brojne slu-
čajeve u kojima je Fischer zasnovao svoju analizu na proizvoljnim,
pogrešnim interpretacijama vlastitih izvora. Samo na taj način
može se otkloniti opasnost da se jedna netočna povijesna slika pre-
tvori u trajnu sliku. Bez nacionalno-liberalnih primjesa koje obilje-
žavaju analize većine mojih prethodnika, kao i bez radikalnog obr-
tanja te pristranosti – koje je postalo uočljivo od 1945. (kao u slu-
čaju Fischera) – pokušao sam s najvećom pažnjom analizirati

izvorni materijal te si oprezno prokrčiti put u situaciju koja je prevladavala u ono vrijeme, kakva god ona bila, s ciljem da se što je više moguće približim povijesnoj stvarnosti.⁶²

Implikacija rečenoga dvojaka je: Ritter je smatrao kako Fischer nije pokušavao prikazati „povijesnu stvarnost” što je preciznije moguće ali i, što je ključno važno, vjerovao je da opis takve „povijesne stvarnosti” jest moguć te da bi se do njega moglo doći opreznom i razumnom upotrebom dostupnih primarnih izvora. Takva stajališta dodatno su pojačavala važnost koju su suprotstavljene strane pridavale dokumentima te ujedno objašnjavaju kako je moguće da su u dokazivanju vlastite „povijesne stvarnosti” dvije strane različito tumačile te iste dokumente. U vrijeme pisanja odgovora na Fischerove tvrdnje Ritter nije očekivao pojavu većeg broja daljnjih dokaza koji bi iziskivali prepravljavanje njegove interpretacije događaja. Pretpostavljao je da će, kada se otvore arhivi u Londonu i Parizu pedeset godina nakon izbijanja rata „mnoge pojedinosti u slici koju iscrtavam morati ispraviti ili nadomjestiti. Moram, međutim, reći kako ne očekujem nikakva velika iznenađenja.”⁶³

Podrška Fischerovim zaključcima

Koliko god neki [Fischerovi] zaključci isprva izgledali zapanjujući, malo je vjerojatno da bi mogli biti ozbiljno dovedeni u pitanje s obzirom na težinu dokaza koje autor iznosi.

TIME LITERARY SUPPLEMENT, 1962.⁶⁴

Dok je Fischer dobio razmjerno malu podršku od zapadnonjemačkih povjesničara u 1960.-ima, njegove su teze bile mnogo bolje prihvaćene izvan Savezne Republike Njemačke. U Istočnoj Njemačkoj Fischerova teza o kontinuitetu agresije u njemačkoj povijesti, za koju se činilo da potvrđuje marksističko tumačenje uzroka

rata kao nužne posljedice kapitalizma i imperijalizma, bila je toplo dočekana, premda su Fischerov pristup, što je ironično s obzirom na to da su ga na zapadu optuživali za „marksizam”, na istoku kritizirali kao nedovoljno marksistički.⁶⁵ U jednom osvrtu Fritz Klein, jedan od vodećih istočnonjemačkih povjesničara Prvog svjetskog rata dao je sažet prikaz važnosti Fischerovog doprinosa razvoju „istinske njemačke povijesne svijesti”, što je smatrao „preduvjetom za život budućeg naraštaja.” Po njegovom mišljenju, ta se svijest trebala razviti i učvrstiti u trenutku kada Nijemci počnu uvidati da se moraju osloboditi imperijalizma. „Fischerova knjiga ima veliku vrijednost za taj proces uviđanja”, tvrdio je Klein.⁶⁶ Tijekom 1968. i 1969. godine skupina povjesničara predvođena Fritzom Kleinom objavila je analizu u tri sveska pod nazivom *Njemačka u Prvom svjetskom ratu*, u kojoj se tvrdilo, u skladu s marksističko-lenjinističkim postavkama, da je rat bio posljedica „monopolističkog kapitalizma.” Znatan dio tog djela, u kojemu se kao jedan od uzroka rata navodi želja za imperijalističkom ekspanzijom njemačkog političkog vodstva, temeljio se na pisanim dokazima koje je omogućilo Fischerovo istraživanje.⁶⁷

Ipak, rasprava koja se vodila u Zapadnoj Njemačkoj imala je razmjerno malo utjecaja na istočnonjemačke povjesničare, a Fischerovo djelo nije u DDR-u izazvalo senzaciju usporedivu s onom u zapadnom susjedstvu, kao što se prisjeća Klein u svojim memoarima:

Da je Njemačka snosila najveću odgovornost za izbijanje rata 1914., da su zahtjev za opsežnim ratnim ciljevima prvenstveno definirali gospodarski krugovi i da je ekspanzionistička ratna politika njemačkog *Reicha* bila samo nastavak politike koju su provodile njemačka vlast i njemačke elite dugo prije 1914., što nije prestalo ni s prvim porazom 1918. – takvi argumenti za nas nisu bili ni novi sa znanstvenog stajališta niti politički uzbudljivi.⁶⁸

Kleinova tvrdnja sadrži ključ za razumijevanje različitog doživljaja važnosti Fischerovih teza u Istočnoj i Zapadnoj Njemačkoj: na istoku Fischerova stajališta nisu bila politički kontroverzna jer su marksistički povjesničari uzimali njemačku ratnu krivnju, kao i krivnju drugih imperijalističkih sila, zdravo za gotovo. No, prema njihovom stajalištu, njemački je imperijalizam ipak bio posebno zarazan pa je ta zemlja snosila i najveći dio krivnje za rat. Istočnonjemačka država sebe nije svrstavala unutar njemačke tradicije, a zloglasna njemačka povijest prikazivala se kao nešto što ne pripada novoj državi. U to je vrijeme podjela između dviju njemačkih država upravo bila učinjena vidljivijom i jasnije ocrtanom izgradnjom zida za „zaštitu” Istočnih Nijemaca od „fašističke” zapadnonjemačke države. Istočnonjemački povjesničari željeli su naglasiti kontinuitet u njemačkoj povijesti od Bismarcka do Hitlera i poslije 1945., jer je ideja o *diskontinuitetu* mogla potkopati ideju o potrebi postojanja zasebne istočnonjemačke države. Da se teza o diskontinuitetu mogla dokazati i da se moglo tvrditi kako je nacionalsocijalizam bio tek aberacija, to bi dalo podlogu izražavanju zahtjeva za ponovnim ujedinjenjem Njemačke. Za Istočne Nijemce teza o kontinuitetu u (zapadno)njemačkoj povijesti nije služila samo za borbu protiv imperijalizma, nego je bila i dio klasne povijesti u kojoj je, smatralo se, progresivna klasa u Njemačkoj 1949. izvojevala pobjedu nad reakcionarnim silama i militarizmom koji je vladao njemačkom poviješću, dovodeći do vrhunca proces započet 1848. Ideja o kontinuitetu agresivne njemačke vanjske politike bila je korisna za istočnonjemačke elite koje su preferirale potpuni „rez” u njemačkoj povijesti, onako kako je on otjelovljen u podjeli Njemačke 1949.⁶⁹ U Zapadnoj Njemačkoj, nasuprot tome, tema je imala posebnu političku važnost zato što ona sebe nije smatrala odijeljenom od njemačke prošlosti i zato što konzervativni elementi unutar nove države nisu željeli da njena povijest bude ukaljana optužbom za kontinuirane agresivne ratne ciljeve i započinjanje dvaju svjetskih ratova.

Fischerova stajališta dobro je primilo i više stranih povjesničara poput Austrijanca Rudolfa Necka, koji je smatrao Fischerovu knjigu *Griff nach der Weltmacht* „jednim od onih proizvoda njemačkog duha koji ponovno i ponovno potiču njemačke prijatelje da unatoč svemu ne očajavaju nad njemačkom naravi (*am deutschen Wesen*).” U inače pozitivnom prikazu Fischerove knjige prigovorio je samo to što se u njoj podcjenjuje uloga Austro-Ugarske, uz napomenu da se „i na Ballahusplatzu igralo s vatrom”⁷⁰ Pozitivne reakcije stigle su i od švicarskog povjesničara Adolfa Gassera i američkog Klause Epsteina koji je smatrao da Fischerovo djelo predstavlja više od uobičajene revizije povijesnog tumačenja. On ga je smatrao „velikim pomakom koji u mnogočemu nalikuje revolucioniranju trenutačnih stajališta o politici carske Njemačke u Prvom svjetskom ratu. Od sada se više ne može tvrditi da je njemačka politika bila bez smjera ili cilja”, izjavio je Epstein.⁷¹ U Francuskoj je Jacques Droz izjavio kako Fischer ne samo što piše povijest, nego je i stvara prerađujući apologetsku povijest njemačke prošlosti i namećući reviziju ortodoksnih stajališta.⁷² U Britaniji su Fischerova stajališta općenito nailazila na povoljan prijem. Dobivao je podršku za svoje argumente od, na primjer, Jamesa Jolla i Johna C. G. Röhlja. Jedan osvrt objavljen u časopisu *Times Literary Supplement* istaknuo je potrebu za „jednako opsežnim studijama ratnih ciljeva drugih zaraćenih strana u Prvom svjetskom ratu”, no istodobno je bio i pun hvale za Fischerovo postignuće.

Knjiga profesora Fischera „Posezanje za svjetskoj moći” [...] izvrstan je primjer povijesti pisane na temelju izvornih zapisa s ciljem rasvjetljavanja ne samo razdoblja koje se neposredno obrađuje, nego i ranijeg i kasnijeg doba. To je do sada daleko najopsežnija studija dotične teme i, koliko god neki njeni zaključci isprva izgledali zapanjujući, malo je vjerojatno da bi mogli biti ozbiljno dovedeni u pitanje s obzirom na težinu dokaza koje autor iznosi.⁷³

U Zapadnoj Njemačkoj Fischer je u početku uživao podršku samo malog broja povjesničara, od kojih su neki bili njegovi studenti u Hamburgu, poput Imanuela Geissa i Helmuta Böhmea. Geissovo zanimanje za uzroke dvaju svjetskih ratova poticala je, kako je objašnjavao, njegova želja da se izbjegnu daljnji „požari” u budućnosti. U doba nuklearnog naoružavanja takva je bojazan bila odraz važnog političkog pitanja i Geiss je došao do zaključka da mir u Europi može potrajati samo ako Njemačka ne bude pokušavala ostvariti nikakve političke ciljeve osim održavanja *statusa quo*, odnosno da pokušaj ponovnog ujedinjenja dviju Njemački nipošto ne bi trebao biti dio njenih vanjskopolitičkih ciljeva. Geiss je bio uvjeren da bi svaki budući pokušaj provođenja *weltpolitika* od strane Njemačke doveo do trećeg velikog rata.⁷⁴ Uz više publikacija na tu temu Geiss je uredio i važnu zbirku dokumenata o srpnju 1914. čija je namjera bila pružiti široj javnosti primarne dokaze u prilog Fischerovim tvrdnjama i koja je bila objavljena povodom obljetnice početka rata 1964.⁷⁵

Nakon što se te iste, 1964. godine, na Konferenciji njemačkih povjesničara povelu diskusija na temu Fischerovih stajališta, rasprava se počela mijenjati po tonu i stilu i sve je više Nijemaca počelo prihvaćati Fischerove argumente ili su bili barem djelomično uvjereni u njihovu ispravnost. Postojala je veća spremnost za provjeravanje i ponovno procjenjivanje prevladavajućih apologetskih interpretacija njemačke povijesti. Između dva tvrdolinijaška stava – Fischera i njegovih kritičara – počeo se razvijati niz interpretacija u kojima su njemački povjesničari bili spremni dopustiti da je carska Njemačka igrala odlučniju ulogu u Srpanjskoj krizi nego što su to prije mislili te da su njeni vođe možda krenuli u preventivni rat 1914., namjeravajući se probiti iz okruženja neprijateljskih sila. Ipak, Fischerove tvrdnje o agresivnim vojnim ciljevima mnogim je njemačkim povjesničarima i dalje bilo teško prihvatiti.⁷⁶

BILJEŠKE

- 1 Evans i Pogge von Strandmann (ur.), *The Coming of the First World War*, str. vi.
- 2 Vidi Gottfried Niedhart (ur.), *Kriegsbeginn 1939: Entfesselung oder Ausbruch des Zweiten Weltkrieges*, Darmstadt 1976., str. 5, koji citira Waltera Hofera, *Die Entfesselung des Zweiten Weltkrieges*, 2. izd. Stuttgart 1955., str. 11.
- 3 Dogovor Povjerenstva francusko-njemačkih povjesničara iz 1951. „Deutsch-französische Vereinbarung über strittige Fragen europäischer Geschichte” (svibanj i listopad 1951.), *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 3, 1952., str. 288 – 9.
- 4 Jäger, *Historische Forschung*, str. 106/120.
- 5 Andreas Dorpalen, *German History in Marxist Perspective: The East German Approach*, London 1985., str. 286. O percepciji Fischerovih stajališta u Istočnoj Njemačkoj vidi i Willibald Gutsche, „The Foreign Policy of Imperial Germany and the Outbreak of the War in the Historiography of the GDR”, u Gregor Schöllgen (ur.), *Escape into War? The Foreign Policy of Imperial Germany*, Oxford 1990., str. 41 – 62.
- 6 Dorpalen, *German History in Marxist Perspective*, str. 285. Nemarksistički povjesničari poput Keitha Wilsona i Nialla Fergusona nedavno su ponovili slične argumente. Pojedinosi vidi u nastavku teksta, 4. dio.
- 7 Rasprava koja se vodila u novinama *Neues Deutschland* i u više članaka u istočno-njemačkom časopisu *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, opisuje se u Dorpalen, *German History in Marxist Perspective*, str. 287 i dalje.
- 8 James Rectallack, *Germany in the Age of Kaiser Wilhelm II*, Basingstoke i London 1996., str. 9.
- 9 Citirano u Arnold Sywottek, „Die Fischer-Kontroverse: Ein Beitrag zur Entwicklung des politisch-historischen Bewußtseins in der Bundesrepublik”, u Imanuel Geiss i Bernd Jürgen Wendt (ur.), *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Düsseldorf 1973., str. 27. S obzirom na nesuptilnost s kojom su se te teze konstruirale i iznosile u međuratnim godinama, teško da je riječ o uspjehu kojim se trebalo ponositi (vidi ranije u tekstu, 1. i 2. dio).
- 10 Fritz Fischer, *Juli 1914: Wir sind nicht hineingeschlittert. Das Staatsgeheimnis um die Riezler-Tagebücher, Eine Streitschrift*, Hamburg 1983., str. 49. Važnost Korejskog rata za Njemačku analizira, na primjer, Lothar Kettenacker, koji također isctava povijest integracije Zapadne Njemačke od Hladnog rata do politike detanta i konačne reintegracije. *Germany since 1945*, Oxford 1997, str. 53–99.
- 11 „Deutsch-französische Vereinbarung über strittige Fragen europäischer Geschichte”, str. 293. Vidi i Frank McDonough, *The Origins of the First and Second World Wars*, Cambridge 1997, str. 25.

- 12 Walther Hubatsch, *Der Weltkrieg 1914/1918*, u Leo Just (ur.), *Handbuch der deutschen Geschichte*, svez. IV, 2. paragraf, Konstanz 1955., str. 2. Drugo izmijenjeno izdanje ovoga teksta objavilo je zapadnonjemačko Ministarstvo obrane 1966., i u njemu je Hubatsch samo neznatno promijenio svoju samouvjerenu tvrdnju: „Znanstvenici u svim zemljama manje ili više su suglasni o glavnim značajkama događaja – u onoj mjeri u kojoj ideološka ograničenja ne ometaju objektivni pristup.” *Der Erste Weltkrieg*, Bundesministerium der Verteidigung” (ur.), Bonn 1966., str. 10.
- 13 Bruno Thoss, „Der Erste Weltkrieg als Ereignis und Erlebnis: Paradigmenwechsel in der westdeutschen Weltkriegsforschung seit der Fischer-Kontroverse”, u Wolfgang Michalka (ur.), *Der Erste Weltkrieg*, str.1012 – 43, str. 1012. Službene povijesti obuhvaćale su: Reichsarchiv (ur.), *Der Weltkrieg 1914 – 1918*, 14 svezaka, *Der Krieg zur See*, 23 sveska, Berlin 1920. – 65.
- 14 Luigi Albertini, *Le origini della guerra del 1914*, 3 sveska, Milano 1942. – 43. Engleski prijevod: *The Origins of the War of 1914*, 3 sveska, London 1952. – 57. Kratak prikaz i raspravu o Albertinijevim argumentima vidi u Langdon, *The Long Debate*, str. 50 i dalje; Samuel R. Williamson (ur.), *The Origins of Tragedy: July 1914*, Chapel Hill, 1981. str. 1 i dalje.
- 15 Langdon, *The Long Debate*, str. 60/61.
- 16 Williamson (ur.), *Origins of a Tragedy*, str. 20.
- 17 A. J. P. Taylor, *The Course of German History*, London 1945.; *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, New York 1954.; *War by Time-Table: How the First World War Began*, London i New York 1969. Sažetak Taylorovih argumenata može se naći u Langdon, *The Long Debate*, str. 62 i dalje.
- 18 Taylor, *War by Time-Table*, str. 121.
- 19 Langdon, *The Long Debate*, str. 64.
- 20 Ludwig Dehio, *Gleichgewicht oder Hegemonie?* Krefeld 1948.; idem, *Deutschland und die Weltpolitik im 20. Jahrhundert*, München, 1955. Unatoč svojim ranim radovima o njemačkoj predratnoj politici, Dehio je postao glasan kritičar Fischerovih stajališta, možda posebno zato što je upravo njegovo djelo inspiriralo Fischera koji ga je doveo do ekstremnog stajališta. Vidi Geiss, *Studien*, str. 130. O Dehiou vidi i Stefan Berger, *The Search for Normality: National Identity and Historical Consciousness in Germany since 1800*, Providence i Oxford 1997., str. 58 – 9.
- 21 Ibid., str. 123. O tekstovima drugih njemačkih znanstvenika nakon 1945. vidi Berger, *The Search for Normality*.
- 22 Evans i Pogge von Strandmann (ur.), *The Coming of the First World War*, str. vii.

- 23 Geiss, *Studien*, str. 123. O utjecaju Fischerovih stajališta na političku scenu u Njemačkoj vidi, na primjer, Edgar Wolfrum, *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland: Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung, 1948-1990*, Darmstadt 1999., str. 23 i dalje.
- 24 Fritz Fischer, „Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914-1918“, *Historische Zeitschrift*, 188. 1959.; idem, Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18, 1. izd., Düsseldorf 1961. (engleski prijevod: *Germany's Aims in the First World War*, London 1967.)
- 25 John A. Moses, *The War Aims of Imperial Germany: Professor Fritz Fischer and his Critics*, University of Queensland Papers, svez. I, br. 4, St Lucia 1968, str. 213.
- 26 Karl-Heinz Janssen, „Aus Furcht und Verzweiflung: Das deutsche Angriffsmotiv im August 1914“, *Die Zeit*, br. 12, 21. ožujka 1969., str. 62.
- 27 Gerd Krumeich, „Das Erbe der Wilhelminer“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 4. studenog 1999., str. 56. No treba napomenuti da Fischer sebe nije smatrao vođom studentskog pokreta niti je imao posebne simpatije za njegove ciljeve. Vidi Bernd Jürgen Wendt, „Fritz Fischer: Leben, Werk und Wirkung“, u Kersten Krüger (ur.), *Fritz Fischer (1908-1999): Schenkung der Gelehrtenbibliothek Fritz Fischer an die Fachbibliothek Geschichte*, Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Rostock 2000., str. 26.
- 28 O događajima iz srpnja 1914. govori se u Uvodu.
- 29 Fischer: *Germany's Aims*, str. 88.
- 30 Među prvim kritičarima iz povjesničarske zajednice bili su Erwin Hölzle i Ludwig Dehio, a slične je teze o njemačkoj krivnji, kao što smo vidjeli, izvan Njemačke iznosio Albertini.
- 31 Fischer: *Germany's Aims*, str. ix.
- 32 Georg Iggers, Uvod, u Iggers (ur.), *The Social History of Politics: Critical Perspectives in West German Historical Writing Since 1945*, Leamington Spa 1985., str. 22.
- 33 O „Rujanskom programu“ vidi Fischer, *Germany's Aims*, str. 103 i dalje.
- 34 Fischer, *World Power or Decline: The Controversy over Germany's Aims in the First World War*, Norton 1974. (prijev. knjige *Weltmacht oder Niedergang? Deutschland im Ersten Weltkrieg*, Frankfurt 1965.), str. 44 – 5.
- 35 Egmont Zechlin „Probleme des Kriegskalküls und der Kriegsbeendigung“ u idem, *Krieg und Kriegsrisiko: Zur deutschen Politik im Ersten Weltkrieg*, Düsseldorf 1979., str. 41 i dalje. (Esej je prvi put predstavljen na Konferenciji njemačkih povjesničara 1964.)

- 36 Citirano u Sywottek, „Fischer-Kontroverse”, str. 28. Kada je govor ponovno objavljen u službenom vladinom biltenu 1966., čak su i neki Fischerovi kritičari mislili da se tim korakom predaleko otišlo. Vidi Landgon, *The Long Debate*, str. 77.
- 37 Michael Freund, „Bethmann-Hollweg, der Hitler des Jahres 1914?”, u Lynar (ur.), *Deutsche Kriegsziele*, str. 175.
- 38 Citirano u Jäger, *Historische Forschung*, str. 143. O umiješanosti istaknutih političara poput Straussa, Gerstenmaiera i Erharda vidi i Wolfrum, *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland*, str. 233.
- 39 Vidi *ibid.*, str. 144.
- 40 Ova interpretacija nalazi se u Sywottek, „Fischer-Kontroverse”, str. 45. Vidi i Stefan Berger, „The German Tradition of Historiography, 1800-1995”, u Mary Fulbrook (ur.), *German History since 1800*, London 1997., str. 477 – 92, str. 479.
- 41 Golo Mann, „Der Griff nach der Weltmacht”, u Lynar (ur.), *Deutsche Kriegsziele*, str. 189 – 90.
- 42 *Ibid.*, str. 192.
- 43 Kettenacker, *Germany since 1945*, str. 63.
- 44 Gerhard Ritter, „Eine neue Kriegsschuldthese? Zu Fritz Fischers Buch ‘Griff nach der Weltmacht’”, *Historische Zeitschrift*, 194, 1962., str. 667 – 8, ponovno objavljeno u Lynar (ur.), *Deutsche Kriegsziele* str. 121 – 44, citat str. 144. U jednom osvrtu na Ritterovu osobnu biografiju naširoko se objašnjava njegova reakcija na Fischerove teze. Ritter, koji se rodio 1888., proveo je formativne godine u wilhelminskoj Njemačkoj i duboko ga je pogodio poraz 1918. Bio je ogorčen na republiku koja je zamijenila monarhiju i u početku je odobravao neke Hitlerove vanjskopolitičke ciljeve. No na kraju je postao protivnik Hitlera pošto se priključio konzervativnoj i militarističkoj skupini otpora Friedricha Goerdelera. S Goerdelerom se upoznao preko Dietricha Bonhoffera. Nakon neuspjelog atentata na Hitlera 20. srpnja 1944. Ritter je proveo nekoliko mjeseci u zatvoru. Nakon 1945. nastavio je vjerovati u Prusku kao ideal i uglavnom je smatrao da su godine provedene pod nacionalsocijalističkim režimom bile aberacija u njemačkoj povijesti. Vidi Andreas Dorpalen, „Gerhard Ritter”, u H.-U. Wehler (ur.), *Deutsche Historiker*, Göttingen 1973., str. 86 – 99.
- 45 Citirano u James Joll, „The 1914 Debate Continues: Fritz Fischer and his Critics”, u H. W. Koch (ur.), *The Origins of the First World War: Great Power Rivalry and German War Aims*, 2. izd., London 1984., str. 30-45, str. 31. Vidi i Gregor Schöllgen, „Griff nach der Weltmacht? 25 Jahre Fischer-Kontroverse”, *Historisches Jahrbuch*, 106, 1986., str. 386-406, str. 392.

- 46 Ritter, „Eine neue Kriegsschuldthese?“, str. 144.
- 47 Gerhard Ritter, *Der Erste Weltkrieg: Studien zum deutschen Geschichtsbild*, Bundeszentrale für politische Bildung, izd. 64, Bonn 1964., str. 11.
- 48 Za daljnje informacije o Ritterovoj kritici Fischera vidi Langdon, *The Long Debate*, str. 101 – 9.
- 49 W. J. Mommsen, „Domestic Factors in German Foreign Policy before 1914“, *Central European History*, svez. 6, br. 1, 1973., str. 8.
- 50 Mann „Der Griff nach der Weltmacht“, str. 187; Fischer, *Germany's Aims*, str. x. John Langdon uočava više spornih područja, u rasponu od „pogrešaka i pretjerivanja“ do „političkih implikacija“ Fischerovog djela. *The Long Debate*, str. 74 i dalje.
- 51 Richard J. Evans, *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past*, London 1989., str. 113; Jäger, *Historische Forschung*, str. 143; Wendt, „Fritz Fischer: Leben, Werk und Wirkung“, str. 13 – 92. Fischerovi kritičari bavili su se i njegovom prošlošću kako bi ga diskreditirali, ukazujući posebno na njegovo članstvo u Nacionalsocijalističkoj njemačkoj radničkoj stranki i činjenicu da je napredovao u akademskoj karijeri tijekom 1930-ih. Fischer zapravo nikada nije tvrdio da se odupro nacionalsocijalizmu bez davanja ikakvih ustupaka režimu premda, kao što tvrdi Wendt, broj njegove članske iskaznice nacističke stranke (5.846.569) pokazuje da joj se nije pridružio sve dok nije morao zbog profesionalnih razloga (ibid. str. 18). Ipak, u usporedbi s dokazima o Ritterovom otporu režimu, Fischerova prošlost u svakom je slučaju bila manje pohvalna, barem u očima njegovih kritičara.
- 52 Citirano u Langdon, *The Long Debate*, str. 74. Zbornik konferencije može se proučiti u *Versammlung deutscher Historiker in Berlin*, 7-11, Oktober 1964. *Beiheft zur Zeitschrift Geschichte in wissenschaft und Unterricht*, Stuttgart 1965.
- 53 Fischer, *Juli 1914*, str. 70-1; Langdon, *The Long Debate*, str. 77. Putovanje je na koncu financiralo Američko vijeće znanstvenih udruženja.
- 54 Citirano u John A. Moses, *Pollitics of Illusion: The Fischer Controversy in German Historiography*, London 1975., str. 5.
- 55 Herwig (ur.), *The Outbreak of World War I*, str. 3.
- 56 Langdon, *The Long Debate*, str. 84.
- 57 Citirano u Schöllgen, *Jahrbuch*, str. 393.
- 58 Geiss, *Studien*, str. 144.

- 59 O Gerstenmaierovom govoru vidi ranije u tekstu, str. 165.
- 60 Jäger, *Historische Forschung*, str. 141 i dalje.
- 61 Freund, „Bethmann-Hollweg: Der Hitler des Jahres 1914?“, str. 178 i dalje.
- 62 Gerhard Ritter, *Staatskunst und Kriegshandwerk: Das Problem des Militarismus in Deutschland*, 4 sveska, München 1959-68, svez. 3: *Die Tragödie der Staatskunst, 1964*. Engleski prijevod: *The Sword and the Scepter: The Problem of Militarism in Germany*, prev. Heinz Norden; svez. 3. *The Tragedy of Statemanship – Bethmann Hollweg as War Chancellor 1914-1917*, 3. izd., Miami 1972., str. 2 – 3,
- 63 Do kasnih 1960-ih u glasne kritičare Fischera među njegovim njemačkim kolegama ubrajali su se, između ostalih, Andreas Hillgruber, Egmont Zechlin, Karl-Dietrich Erdmann i Wolfgang J. Mommsen, premda su se, kao što ćemo vidjeti dalje u tekstu, njihova neslaganja s Fischerovom školom sve više temeljila na stavljanju manjeg naglaska na ulogu koju je Njemačka igrala u događajima koji su doveli do rata 1914, a ne na izravnom poricanju te uloge. Iscrpnu raspravu o njihovim argumentima vidi u Langdon, *The Long Debate*, str. 323.
- 64 TLS (bez imena autora) 3140. 4. svibnja 1962., str. 323.
- 65 Vidi npr. Fritz Klein, „Die westdeutsche Geschichtsschreibung über die Ziele des deutschen Imperialismus im Ersten Weltkrieg“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, svez. 10/8, 1962., str. 1808 – 1836.
- 66 Ibid., str. 1836.
- 67 Fritz Klein i sur. (ur.), *Deutschland im Ersten Weltkrieg*, 3 sveska, Berlin 1968. – 69. Vidi i Willibald Gutsche, *Der gewollte Krieg: Der deutsche Imperialismus und der Erste Weltkrieg*, Berlin 1984., Fritz Klein, „Der Erste Weltkrieg in der Geschichtswissenschaft der DDR“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 42, 1994., str. 293 – 301.
- 68 Fritz Klein, *Drinnen und Draussen. Ein Historiker in der DDR. Erinnerungen*, Frankfurt na Majni 2000., str. 239. O prijemu Fischerovih teza u DDR-u vidi članak (u pripremi) Matthewa Stibbea „The Primacy of Ideology? The Fischer Controversy over German War Aims in the First World War and its Reception by East German Historians, 1961-1989”.
- 69 Usp. Sywottek, „Fischer-Kontroverse“, str. 46. O istočnonjemačkim interpretacijama uzroka Prvog svjetskog rata vidi npr. Klein i sur. (ur.), *Deutschland im Ersten Weltkrieg*; Wolfgang Schumann i Ludwig Netsler (ur.), *Weltherrschaft im Visier*, Berlin 1975.; Willibald Gutsche, *Sarajevo 1914: Vom Attentat zum Weltkrieg*, Berlin 1984. Za ocjenu Fischerovog navodnog korištenja marksističke analize, što je bila jedna od kritika upućenih Fischeru, vidi Langdon, *The Long Debate*, str. 76 – 81.

- 70 R. Neck, „Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg”, u Lynar (ur.) *Deutsche Kriegsziele*, citati na str. 157/148.
- 71 K. Epstein, „Die deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg”, *ibid.* str. 160. O američkoj interpretaciji Fischerove rasprave vidi i u Konrad H. Jarausch, „World Power or Tragic Fate? The Kriegsschuldfrage as Historical Neurosis”, *Central European History*, 5, 1972. str 72 – 92.
- 72 Vidi Jäger, *Historische Forschung*, str. 151. Pozitivne osvrte na Fischerovu *Griff nach der Weltmacht* vidi npr. u Jaques Droz, *Les Causes de la Première Guerre mondiale: Essai d'historiographie*, Pariz 1973.; osvrt F. L. Carstena u *English Historical Review*, 78, 1963., str. 751 – 3; osvrt H. W. Gatzkea u *American Historical Review*, 68, 1962., str. 443 – 5; P. Renouvin, „Les Buts de guerre de l'Allemagne (1914-1918) d'après les travaux de Fritz Fischer”, *Revue Historique*, 80, 1962., str. 381 – 90; Epstein, „Die deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg”, *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*, 10, 1962. Str. 318 i dalje.
- 73 *TLS* (bez imena autora) 3140. 4. svibnja. 1962., str. 323.
- 74 Sažetak tih političkih motiva vidi u Jäger, *Historische Forschung*, str. 139/40.
- 75 Geiss (ur.) *Julikrise und Kriegsausbruch*.
- 76 Također vidi Jäger, *Historische Forschung*, str. 151 – 2.
- 77 John Röhl, *The Kaiser and his Court: Wilhelm II and the Government of Germany*, Cambridge 1996., str. 162.
- 78 I u ovom slučaju Fischer je već objavio neka svoja otkrića u *Historische Zeitschrift* prije objavljivanja same knjige 1969. „Weltpolitik, Weltmachtstreben und deutsche Kriegsziele”, *Historische Zeitschrift*, 199, 1964., str. 265 – 346; idem, *Krieg der Illusionen* (engl. prijev.: *War of Illusions: German Policies from 1911-1914*, London 1975.)
- 79 Fischer, *War of Illusions*, str. 160 i dalje. Analizu diplomatske pozadine sastanka vidi u Stevenson, *Armaments*, str. 251 i dalje. Müllerove dnevnike već je analizirao John Röhl iste godine i zaključio je da je tekst koji je uređio Walter Görnitz nepotpun. Fischer je svoju analizu temeljio na Röhlovim otkrićima objavljenima u eseju „Admiral von Müller and the Approach of War, 1911-1914”. U njemu se može pronaći potpuna dnevnička bilješka.
- 80 Većina relevantnih dokumenata i iscrpna analiza događaja mogu se pronaći u Röhlovoj zbirci dokumenata, „An der Schwelle zum Weltkrieg: Eine Dokumentation über den 'Kriegsrat' vom 8. Dezember 1912”, *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 21, 1/1977. Analizu na engleskom vidi u Röhl, „Admiral von Müller and the Approach of War” u idem, *The Kaiser and his Court*, pogl. 7. Vidi i Fischer, *War of*

RICHARD OVERY

DIKTATORI

Hitlerova Njemačka i Staljinova Rusija

Preveli s engleskog: Neda i Janko Paravić

Zagreb, travanj 2014.

Naslov izvornika
THE DICTATORS
Hitler's Germany and Stalin's Russia

Copyright

© Richard Overy, 2004

© za hrvatsko izdanje
Naklada Ljevak d.o.o. 2014.

OP
2014

Ova knjiga objavljena je uz novčanu potporu
Ministarstva kulture Republike Hrvatske

ISBN 978-953-303-694-6

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 874190

“Ljudske udruge imaju jedan glavni cilj: potvrditi pravo svakoga da bude drukčiji, da bude poseban, da razmišlja, osjeća i živi na svoj način. Ljudi se udružuju kako bi stekli ili obranili to pravo. No tu se rađa strašna, sudbonosna pogreška: uvjerenje da su te udruge u ime određene rase, božanstva, stranke ili države prava svrha života, a ne samo sredstvo za postizanje cilja. Ne! Jedino pravo i trajno značenje borbe za život jest u pojedincu, u njegovim skromnim osobitostima i u njegovu pravu na te osobitosti.”

Vasilij Grosman, *Život i sudbina*, s. 230

Sadržaj

<i>Popis slika</i>	ix
<i>Popis tabela i karata</i>	xiii
<i>Karte</i>	xiv
<i>Skraćenice</i>	xxv
<i>Predgovor</i>	xxvii
<i>Uvod: Usporedba diktatura</i>	
1 Staljin i Hitler: put do diktature	1
2 Umijeće vladanja	54
3 Kult ličnosti	98
4 Stranačka država	132
5 Državna strahovlada	176
6 Gradnja utopije	218
7 Moralni svijet diktature	265
8 Prijatelj i neprijatelj: reakcije naroda na diktaturu	304
9 Kulturne revolucije	349
10 Dirigirano gospodarstvo	392
11 Vojne supersile	441
12 Totalni rat	483
13 Nacije i rase	540
14 Carstvo logorâ	593

SADRŽAJ

<i>Zaključak: Dvije diktature</i>	635
<i>Bibliografija</i>	653
<i>Bilješke</i>	705
<i>Kazalo</i>	819

Kult ličnosti

“Nema na planetu imena poput Staljinova. Ono blista poput sjajne baklje slobode; vijori se poput bojne zastave milijunima radnika širom svijeta; grmi poput groma upozoravajući klase robovlasnika i izrabljivača osuđenih na smrt... Staljin je Lenjin današnjice! Staljin je mozak i srce partije! Staljin je barjak milijunima ljudi u njihovoj borbi za bolji život.“

Pravda, 19. prosinca 1939., na Staljinov 60. rodendan¹

“Moj Führeru! Stojim danas pred tvojim portretom. Kako li mi on izgleda snažno, jako, lijepo i uznosito! Tako jednostavan, ljubazan, topao i skroman! Otac, majka, brat, sve u jednoj osobi, i više... Ti si Führer, premda ne izgovaraš zapovijedi. Ti si oživotvorenje zakona i ti si Zakon. Ti si Ljubav, ti si Moć.”

Das Schwarze Korps, travanj 1939., na Hitlerov 50. rodendan²

Kad je 5. ožujka 1953. godine umro Staljin, cijeli je narod tugovao. Samo nekoliko sati nakon smrti prenijeli su ga u laboratorij uz Lenjinov mauzolej kako bi ga preparirali za ležanje na odru. Trebao je biti balzamiran poput Lenjina i položen na katafalk pokraj oca revolucije. Golem broj ljudi posivjelih, uplakanih lica, okupio su se oko Doma sindikata da bace pogled na tijelo. Bilo je toliko ljudi da su se stotine onesvijestile u gužvi, a mnogi policijski konji bili su nasmrtno pregaženi. I oni koji su mrzili Staljina bili su svjesni moći i snage njegova kulta. “Nekako sam se”, napisao je Andrej Donatovič Sinjavski, “duševno uspio oduprijeti tom nevjerojatno snažnom magnetu čiji je epicentar smrtonosno zračio cijelim gradom... te noći njegova je nazočnost bila opipljivija na ulicama negoli ondje unutra, uz vijence i počasnu stražu.”³ Za prave pristaše, poput vojnika

Pjotra Grigorenka, Staljinova smrt bila je "velika tragedija". Staljin je ostao "besprijekoran" u krdu pokvarenih ili zlih savjetnika. Mladi Pjotr Derjabin poslije se sjećao tjeskobnoga pitanja svoje punice kad je čula vijest o Staljinovoj smrti: "Što ćemo sada kada je mrtav drug Staljin? Što ćemo sada?"⁴

Hitler se ubio 30. travnja 1945. pucajući si u usta. Njegovo su tijelo bezobzirno istovarili u vrtu iza njegova bunkera, polili benzinom i spalili do neprepoznatljivosti. SS-ovci koji su čuvali njegov bunker u Berlinu napili su se popivši posljednje zalihe alkohola. Albert Speer, Hitlerov glavni čovjek za naoružanje, koji je razmišljao o atentatu na Hitlera nekoliko tjedana prije kako bi spasio Njemačku od potpune propasti, ali nije imao hrabrosti za to, uzeo je Hitlerovu fotografiju s njegovim potpisom, koju mu je bio dao sâm Hitler, te se pred svima rasplakao čuvši vijest o smrti svojega vođe: "Tek se tada opčinjenost raspala, a čarolija nestala", napisao je poslije.⁵ Nije bilo ni sprovoda ni komemoracije. U nekoliko tjedana sva je Njemačka doznala za grozote počinjene u tom režimu. Strah Saveznika da će kult Hitlera nadživjeti poraz bio je pogrešan, ali britanska je cenzura potkraj rata presretala njemačka pisma u kojima se izražavala očajnička želja da je on možda ipak živ, a u jednom je bila izražena gorljiva nada da se u tom trenutku rodi dijete koje će osvetiti Njemačku.⁶ Anketa provedena među mladim Nijemcima u listopadu 1945. pokazala je da 48% vjeruje kako je novi *Führer* odgovor za njemački preporod; još 1967. jedna trećina anketiranih Zapadnih Nijemaca smatrala je da bi Hitler bio među najvećim njemačkim državicima da nije bilo rata.⁷ Za vrijeme rata milijuni Nijemaca poginuli su za *Führera* i *Vaterland*, još više milijuna umrlo je za Staljina i *rodinu*. Iako su im smrti bile različite, i Hitleru i Staljinu narod je iskazivao nadasve jaku lojalnost tijekom njihova života.

Ta popularnost potječe u znatnoj mjeri od takozvanog "kulta ličnosti". Sistematsko ulaganje toj dvojici vođa bilo je obilježje jedne i druge diktature. Slikar i književnik Wyndham Lewis pisao je o *Hitlerovu kultu* 1939. godine; u Zürichu se 1937. pojavila knjiga pod naslovom *Der Mythos Hitler (Mit o Hitleru)* u kojoj se Hitler uspoređuje s Muhamedom, a njegovi sljedbenici s muslimanskim

fanaticima.⁸ Suvremeni kritičari Staljinova režima usredotočili su se na neobična pretjerivanja u opisu Staljinove osobe, "legendarnog vođe".⁹ Zbog takvih pretjeranih oblika političkoga štovanja, očitih i u slučaju Mussolinija, te su se diktature razlikovale od drugih oblika autoritarnosti, primjerice, od vojne diktature ili neustavne monarhije, zato što su cvjetale samo pomoću političke lukavštine, stvaranjem i prenošenjem kulta, a ne pomoću sile ili pokornosti. Stvaranje "nadličnosti" bilo je i uzrok i posljedica njihove moći.

Put dvaju diktatora do kulta ličnosti polazio je iz suprotnih pravaca. Ličnost je za Hitlera bila definitivni kriterij vodstva; ona je bila središnji element u njegovu čitavom političkom pogledu na svijet. U *Mein Kampf (Moja borba)* posvetio je cijelo poglavlje toj temi. Hitler je tvrdio da je glavni cilj države promaknuće viših ličnosti na položaje vlasti: "... ona se ne gradi na pojmu većine nego na pojmu ličnosti". Učinkovita moderna država "mora čvrsto usaditi načelo ličnosti u svoju organizaciju". Hitler je smatrao da "superiorni duhovi" nisu odabrani nego da nekako izranjaju tijekom borbe za opstanak u određenom narodu, "a samo ih život podvrgava testu". Ta su viša bića već po svojoj prirodi odvojena od mase: "Izvanredni geniji nemaju nikakva obzira prema prosječnom čovječanstvu." U početku pokreta Hitler je bio previše plah da vidi sebe u ulozi toga iznimnog lika. "Trebamo diktatora koji je genij", najavio je 1920.¹⁰ Tek nakon neuspjelog puča 1923. počeo je doista vjerovati kako je on utjelovljenje svoje tvrdnje da veliki ljudi izranjaju iz društava u krizi. *Mein Kampf* bio je izraz predodžbe o borbi kao školi genija. Kad ga je stranka 1926. potvrdila kao *Führera*, predstavio se kao živi dokaz da je ličnost, a ne sposobnost, bogatstvo ili titula, ključ za vrhovno političko vodstvo. U Trećem Reichu kult ličnosti bio je za Hitlera prirodni ishod, a ne povijesno zastranjenje.

Hitler je smatrao pojam *Führera* jedinstvenim oblikom vodstva primjerenim modernom dobu u kojem narod u cjelini treba imati pravo na mišljenje u odabiru vođe. U razgovorima zabilježenim za vrijeme rata Hitler se mnogo puta vratio na pitanje o najboljem načinu opisa vodeće ličnosti. Odbacio je riječ "kancelar" zato što iz nje proizlazi da iznad njega postoji nekakav "vrhovni šef". Odbacio je i izraz "predsjednik": "Zamislite! Predsjednik Hitler!" Bio je

nadasve neprijateljski raspoložen prema konceptu kraljevske vlasti i pozdravio je činjenicu da je s narodu bliskim izrazom *Führer* prekinuo s "posljednjim znacima podložnosti, tim ostatcima feudalnog doba". Smatrao je da primjer posljednjega *Kaisera* Wilhelma II. pokazuje "kako loš monarh može uništiti dinastiju", pa je nakon 1933. odbijao svaku pomisao da se *Kaiseru* dopusti povratak u Njemačku iz progonstva u Nizozemskoj. Nasljednu monarhiju smatrao je "biološkom pogreškom"; sve slabija loza neizbježno vodi prema "slabljenju i propasti" države. "U nasljednim monarhijama", izjavio je na jednoj večeri u ožujku 1942., "najmanje osamdeset posto kraljeva ne bi moglo voditi ni špeceraj."¹¹ Neprijateljstvo je bilo uzajamno. Kad je Wilhelm II. objavio knjigu o istočnom simbolizmu 1934., naglasio je da svastika s krakovima okrenutim udesno (kao u Hitlerovoj Njemačkoj) simbolizira noć, nesreću i smrt.¹²

Staljin je proizišao iz revolucionarnog pokreta čiji je cilj bio iskorjenjivanje personalne vladavine cara i stvaranje diktature masovne partije koja barem formalno zastupa obične ljude. "Sovjetska vlast", pisao je Staljin 1914. dok je Hitler u zatvoru u Landsbergu diktirao svoj *Mein Kampf*, "ima najizrazitiji masovni karakter i najdemokratskija je državna organizacija."¹³ Nekoliko odlomaka o vodstvu u tom tekstu potpuno je oprečno Hitlerovom stajalištu. Oni su usredotočeni na ulogu partije u vodstvu i pripremi mase radnika i seljaka za prijelaz na kolektivističku i demokratsku budućnost i na zajedničko odlučivanje. To je bio konvencionalni lenjinizam. Jedini ključ za Staljinov kasniji status kao objekta pretjerana obožavanja može se naći u retoričkom pitanju koje je postavio u istim primjedbama o sovjetskoj vlasti: "Tko može ispravno voditi proleterijske milijune?" Staljinov odgovor temeljio se na Lenjinovu mišljenju o Boljševičkoj partiji kao avangardnoj ili vodećoj sili, ali on je otišao još dalje, tvrdeći da i partija mora razviti vlastitu unutarnju jezgru koja će upravljati ostatkom partije. Ovdje se možda otkriva sjeme kasnije beskompromisne osobne nadmoći i tih viših partijskih kadrova. U razdobljima krize, pisao je, povijest traži "koncentraciju sila proletarijata u jednoj točki, skupljanje svih konaca revolucionarnog pokreta na jednom mjestu."¹⁴

U svim Staljinovim tekstovima naglasak na potrebi jedinstvene partijske linije, željezne discipline i potpune centralizacije svakako je u skladu s predodžbom da u određenom stadiju jedan jedini vođa može stvoriti te uvjete, ali malo je dokaza da je Staljin doista tako razmišljao dvadesetih godina. Već 1931. godine, kada ga je njemački biograf Emil Ludwig pitao u intervjuu kako opravdava svoj visoki položaj u komunističkoj hijerarhiji, Staljin mu je odgovorio da marksizam "nikada nije zaniijekao ulogu heroja". Iako je skromnije dodao kako je "netko drugi mogao biti na njegovu mjestu", nije porekao da je herojski lik potreban; posve suprotno, "jer netko ga je morao zauzeti".¹⁵ Međutim, Staljin nije pokušao stvoriti teoretsku osnovu za kult herojske ličnosti. Mnogo je čitao o povijesti velikih ruskih vladara, posebno o Ivanu IV. (Groznom) i Petru Velikom, koji su tridesetih godina rehabilitirani kao ruski povijesni junaci na Staljinov poticaj. Divio se Dostojevskom u čijem se *Zločinu i kazni* istražuje predodžba o tome kako se likovi iz svjetske povijesti mogu ponašati onako kako im se sviđa bez obzira na prevladavajući moral ili ideološka ograničenja. Staljina pamte po vrlo neteoretskoj primjedbi kako "narodu treba car", koja se često uzima kao objašnjenje pomaka s kolektivnog na individualno rukovodstvo.¹⁶

Međutim, ima mnogo svjedoka iz godina osobne diktature koji se sjećaju Staljinove očite nelagode zbog kulturnog statusa u narodu. "U početku", sjeća se Molotov poslije, "on se opirao kultu ličnosti", njemu se "nije baš sviđalo to ulaganje". Tek poslije, nakon rata, doista je počeo "malo uživati u tome". Molotov je smatrao kako je kasniji Staljin postao prilično "umišljen".¹⁷ U govoru u studenom 1937. Staljin je tvrdio kako "ličnost nije osnovni problem" i da on nije "istaknut čovjek" nego marljiv i svjestan sluga naroda.¹⁸ U pismu što ga je u veljači 1938. uputio dječjem nakladničkom poduzeću Staljin se žalio da je predložena knjiga *Priče iz Staljinova djetinjstva* "puna činjeničnih pogrešaka, iskrivljavanja, pretjerivanja, nezaslužene pohvale". To nije bilo ono najgore, po njegovu mišljenje, jer "... knjiga namjerava utuviti u glavu djece (i ljudi općenito) kult ličnosti, vođa, bezgrešnih heroja".¹⁹ Staljin je možda naposljetku iskoristio kult ne stoga što bi on bio ideološki opravdan nego stoga što je osigurao njegovu ulogu kao glavnog nasljednika

Lenjinove revolucije i zadovoljio težnju naroda za jakim središnjim likom. Neutemeljeno je mišljenje da on nije razumio i da nije uživao političke prednosti kulta, ali je njegovo mišljenje o tome bilo oportunističko i cinično, dok je Hitlerovo bilo i te kako ozbiljno.

Za povijesno objašnjenje jednoga i drugog kulta treba ga smjestiti u širi kulturni i politički kontekst toga doba, jer je predodžba o "ličnosti" bila jedno od sudbonosnih otkrića *fin de siècle* u Europi. Sedamdesetih i osamdesetih godina devetnaestoga stoljeća njemački je filozof i pjesnik Friedrich Nietzsche odbacio svoj sveopći "mentalitet stada" modernoga, industrijaliziranoga masovnog društva. Cijenio je pojedince koji mogu nadmašiti prevladavajući etos tromoga društvenog poretka i uskogrudnih konvencija i izraziti moralnu autonomiju i psihološku neovisnost o vrijednostima i institucijama modernoga svijeta. Takvu jedinstvenu ličnost nazvao je "*Übermenschom*" ili "nadčovjekom". Taj je izraz postao jedna od ključnih riječi u početku dvadesetoga stoljeća. Vulgarno tumačenje Nietzschea ubrzo je prenijelo taj pojam u područje sociologije i politike, a to nije bila njegova namjera. Mnogi europski intelektualci vjerovali su da moderna društva trebaju odbaciti sirovi egalitarizam ljevice i liberalizam i pokušati stvoriti društvene inkubatore za istaknute "ličnosti". *Nietzsche. Versuch einer Mythologie* (Nietzsche. Pokušaj jedne mitologije), knjiga Ernsta Bertrama, prvi put objavljena 1918. i ponovno tiskana sedam puta dvadesetih godina, ističe pojam proroka poslanog da spasi naciju od same sebe.²⁰ Od drugog Nijemca, sociologa Maxa Webera, jednog od najutjecajnijih filozofa svoje generacije, potječe predodžba da najpoželjniji autentični oblik političke vlasti u novom vijeku proistječe iz promicanja onoga što on naziva "karizmatikom ličnošću", a ne iz oslanjanja na nasliedenu poslušnost ili jednostavnu zaslugu.²¹

Weber je opisao ono što je smatrao bitnim obilježjem tog oblika vodstva. On je smatrao da uspješni vođa mora biti neovisan o ograničenjima okolnosti i da se mora oslanjati na vlastitu psihološku snagu i snagu volje. "On poznaje", piše Weber, "samo unutarnju odluku i unutarnje ograničenje."²² On mora nadmašiti sebične interese klase ili korporacije i treba mu povjeriti "odlučno" djelo-

vanje prema vlastitoj volji. Weber je smatrao Williama Gladstonea, britanskoga premijera iz devetnaestoga stoljeća, jasnim primjerom. U "Prirodi karizmatske dominacije", objavljenoj 1922. godine, Weber tvrdi da je jak narodni vođa, iznikao iz naroda, ali ne i njime zasjenjen, proizvod razdoblja krize: "... 'prirodni' vođe u doba duhovne, tjelesne, gospodarske, moralne, religijske krize bili su oni... koji su bili posebno fizički i duhovno nadareni i koje su smatrali nadnaravnima".²³ Masa stanovništva morala je priznati te moći jer su one jedini izvor legitimnosti. Weber je spoznao da se u moderno doba snažna volja izuzetnog pojedinca može izraziti kao politička moć samo dotle dok ga "vjera njegovih sljedbenika potvrđuje kao karizmatski nadarenog" na nekakav plebiscitaran način. Ako oni koje on nastoji spasiti "ne priznaju njegovu misiju", on ostaje po strani. Ako ga prihvate, "on ostaje njihov gospodar" sve dotle dok se mogu održati dokazi njegove jedinstvene moći. Taj je oblik vodstva, zaključuje Weber, "značajno *nestabilan*".²⁴

Predodžba o izuzetnoj, upornoj ličnosti postala je središnji element u mnogim znanostima, ne samo u političkim. Eugeničari su je primjenjivali na rasni uzgoj; sociolozi - Vilfredo Pareto u Italiji, Joseph Schumpeter u Austriji - koristili su je za objašnjavanje načina na koji nastaje moderna politička i industrijska elita; psiholozi su ekstrapolirali iz Nietzschea predodžbu da se doista velika ličnost može uzgojiti samo među nekolicinom izuzetnih pojedinaca. Godine 1934., kada su i Hitler i Staljin učvrstili osobnu diktaturu, švicarski je psiholog Carl Gustav Jung objavio rad o razvitku ličnosti u kojem tvrdi kako glavno zanimanje naroda za ličnost potječe od povijesne činjenice da velika djela u svjetskoj povijesti potječu od "vodećih ličnosti" a nikada od "inertne mase". Jung je podržavao mišljenje kako autentičnih ličnosti ima malo i da su rijetke te da ih pokreće "gola nužda" da sami sebi postanu zakon i, naposljetku, "vođe".²⁵

Narodno prihvaćanje pojma ličnosti u Njemačkoj odgovaralo je temeljitom odbacivanju zapadnih predodžbi o individualizmu koje su Nijemci smatrali plitkim i materijalističkim. Prvi svjetski rat potaknuo je propadanje svjetonazora liberalne buržoazije s naglaskom na građanskoj jednakosti i razboritom, aktivno odgovornom građaninu. Iz iskustva u ratu i poraza potekla je žudnja za

otkupljenjem pod vodstvom herojske ličnosti, "čovjeka koji dolazi", kako ga je opisao Franz Haiser. Narod nije tražio povratak diskreditiranog cara. Oni koji su dvadesetih godina žudjeli za njemačkim mesijom usredotočili su se na predodžbu o običnom čovjeku iz naroda. Ta se želja razvila potpuno neovisno o Hitleru, ali on ju je mogao iskoristiti za vlastite ciljeve. Ekonomsku krizu nakon 1929. nisu općenito smatrali samo bankrotom nespontanoga gospodarskog individualizma, još jednim načelom liberalizma, nego i propašću uobičajene parlamentarne politike i prevladavajuće buržoaske elite. Ekonomist Werner Sombart, jedan od osnivača Demokratske stranke Njemačke 1919., izjavio je skupini poslovnih ljudi 1932. godine kako Njemačka treba tražiti jednog vođu jake volje: "... bez njega ćemo zapasti u kaos".²⁷ Hitlerov kult ličnosti nije bio ucijepljen u njemačku političku kulturu, ali je njegova privlačnost potekla od rasprostranjenoga, premda nipošto ne univerzalnog čekanja njemačkoga otkupitelja.

Utjecaj Nietzschea u Rusiji bio je jednako velik. Njegova ideja o herojskom odbacivanju sadašnjosti oduševljeno je odjeknula u jednom dijelu ruskoga marksističkog pokreta. Romanopisac Maksim Gorki težio je za ruskim "nadčovjekom" koji će zauvijek izbrisati stari poredak. Predodžba herojskoga pojedinca koji se bori protiv pokvarenosti carističkoga sustava i pasivnosti mase bila je privlačna revolucionarnom pokretu opredijeljenom za ideale partijskoga aktivizma.²⁸ Književnost predrevolucionarne Rusije imala je jak apokaliptični ton; revolucionarna očekivanja pomiješala su se s romantičnim idejama o otkupljenju i idealiziranoj ličnosti. Predodžba o otkupitelju koji spašava Rusiju iz okova pokvarenoga carizma imala je drugo korijenje u narodnoj mitologiji: seljaci su čekali "bijeloga cara" da ih spasi od siromaštva i ponovno raspodijeli zemlju; pripadnici jedne kršćanske sekte čekali su drugi dolazak; radikalni intelektualci, kojima je znanstveni socijalizam bio mrzak, spojili su svoje revolucionarne težnje sa starijim predajama mesijanske vjere. Simbolistički pjesnik Aleksandr Aleksandrovič Blok priziva novozavjetne apostole u svojem spjevu "Dvanaestorica" o skupini revolucionara, napisanom 1918. godine: "I zastrti do glave uskovitlanim snijegom/noseći zastavu krvavocrvenu... A predvodi

ih Isus Krist.”²⁹ Ni boljševička partija nije bila imuna na čar simbolizma, mita i kulta izuzetnoga bića. Anatolij Vasiljevič Lunačarski, prvi komesar za narodnu prosvjetu 1918., bio je najistaknutiji predstavnik tzv. “bogostroiteljstva”, pokreta u partiji koji je težio za spajanjem ruske religije s ruskim socijalizmom zastupajući stvaranje “usavršenog organizma” ili “nadčovjeka”, božanskoga heroja revolucionarnog pokreta kojega je Lunačarski opisao kao “najreligijskijega među svim religijama”.³⁰ Iako su Nietzscheove knjige izbačene iz sovjetskih knjižnica 1922. godine s obrazloženjem da su izraz buržoaskog misticizma, među “bogostroiteljima” zadržao se idealizirani pogled na ličnost.

Rusija je imala i cara. Tradicija sustavnog ulagivanja postojala je mnogo prije 1917. godine. U ruskom narodu, posebice kod većine seljaka, car je bio dobar i pravedan, osvetoljubiv prema neprijateljima naroda, zaštitnički “tatica” (*bačuška*) koji će spasiti svoju djecu od pokvarenih dužnosnika i pohlepnih zemljoposjednika.³¹ Ta je predodžba izbljedjela u godinama prije 1914. i brzo se raspala tijekom Prvoga svjetskog rata, ali njegovanje narodnog ulagivanja nadživjelo je revoluciju i prenijelo se na nove vođe. Pojam “cara” postao je revolucionarnom metaforom; umjesto monarha revolucionarni su vođe sjedili daleko u Moskvi, skrbeći dan i noć za svoj narod, odmjeravajući pravdu klasnim neprijateljima, tatice koji su vodili brigu o djeci nove Rusije. “Moskva spava”, glasio je tekst spjeva objavljenog za Staljinov rodendan 1939. godine, “Staljin je jedini budan/U tom poznom satu.../On misli na nas.../On čak čuje pjesmu/Koju pastir pjeva u stepi/Dječak će Staljinu napisati pismo/I uvijek će primiti odgovor iz Kremlja.”³² Lenjin nije odobravao ostatke toga predrevolucionarnog načina razmišljanja, ali ni njegovi suradnici nisu ostali imuni na to. “Vođa milošću Božjom”, pisao je Zinovjev 1918. godine o Lenjinu.³³

Lenjin je potaknuo prvi kult ličnosti u poslijerevolucionarnoj Rusiji. Njegova ličnost - asketska, marljiva, metodična - odvajala ga je od mnogih slobodnih (i slobodnijih) duhova u socijalističkom pokretu. Njegovo nadasve jako uvjerenje da razumije ideale revolucionarne borbe bolje od bilo koga drugoga manifestiralo se u značajnoj borbi za samosvijest u pokretu, a netolerantno odbaciva-

nje bilo čega smatrao je raskolničkim i intelektualno plitkim. Nakon Oktobarske revolucije Lenjin je bio pokretačka sila novoga sustava. Smjestio je svoj moskovski ured u kremaljsku palaču, u kojoj su seljaci i radnici, kad bi ga došli vidjeti, morali proći kroz prostoriju za raskušivanje prije negoli bi ih uveli u njegovu nazočnost.³⁴ Usprkos samom sebi, Lenjin je odgovarao predodžbi dobroga cara - jednostavnog, skromnog, voljnog da se pomiješa s običnim ljudima i podijeli s njima probleme, ali istodobno božanskoga stvoritelja novoga poretka. Njega su prvog 1918. godine počeli nazivati *vožd* ili "vođa" (tako su tradicionalno nazivali vojne zapovjednike), i taj se izraz općenito upotrebljavao u narodu dvadesetih godina kada se počeo primjenjivati na sve visoke partijske dužnosnike (*voždi*).³⁵ Bilo je nemoguće suzbiti narodno štovanje Lenjina, a u kritično doba građanskoga rata sama je partija iskoristila sve jači kult za svoj politički opstanak.

Religijska prošlost Rusije snažno je utjecala na simbolički svijet stvoren u prvim godinama revolucionarne Rusije. Građanski se rat pretvorio u manihejsku borbu sila dobra i zla, revolucionarnih svetaca i kontrarevolucionarnih demona. Lenjina su tek postupno počeli smatrati višim svecem, autorom, kako se izrazio jedan pjesnik Prvoga svibnja 1918., "Svetog pisma radništva".³⁶ Poslije pokušaja atentata u kolovozu 1918. njegov je kult počeo jačati. Tjedan dana poslije Zinovjev je u Petrogradu govorio o Lenjinu kao apostolu i evanđelistu ruskoga socijalizma: "On je doista izabranik među milijunima... On je autentični lik vođe koji se rada jedanput u pet stotina godina u životu čovječanstva."³⁷ Do svoje smrti 1924. godine Lenjin je mogao spriječiti službenu promidžbu da prihvati pretjeranu religioznost, sve očitiju u narodu koji je u Lenjinu gledao iskupitelja poput Krista, ali nakon njegove smrti kultu u narodu pridružio se službeni "kult Lenjina" koji se zadržao i tijekom cijele povijesti Sovjetskoga Saveza.

U srži službenoga kulta bila je odluka da se Lenjinovo tijelo balzamira i izloži u veličanstvenom komunističkom mauzoleju na Crvenom trgu. Ta je zamisao, navodno, potekla od Staljina u listopadu 1923., mjesecima prije Lenjinove smrti, premda nema izvornog zapisnika s toga sastanka. Centralni je komitet pripremio

specijalnu "pogrebnu komisiju" na dan Lenjinove smrti, ali je težnja da se očuva mrtvi vođa već bila ugrađena u rasprave o budućnosti tijela. Komisiji je predsjedao Felix Dzierzynski, šef sigurnosne policije. Ona je bila sastavljena od visokih članova partije (premda u njoj nije bio Staljin). Bilo je oštih svada oko toga što će se učiniti s Lenjinovim posmrtnim ostacima koje su, nakon autopsije, privremeno konzervirali za odar. Komisija je već bila odaslala službena "posmrtna priopćenja" u cijeli Sovjetski Savez, s ne baš istinitim prikazom Lenjinova života za javnu potrošnju. Nije bilo spora oko iskorištavanja vođine smrti za reafirmaciju revolucionarnih postignuća u širokoj javnosti niti oko prikaza koji bi najvjerojatnije mogao potaknuti kult Lenjina u narodu.³⁸ Podijelili su se u raspravama o balzamiranju.

Oni koji su bili zagovarali balzamiranje tvrdili su kako je ono politički korisno. Dzierzynski je savjetovao da Lenjina izlože sovjetskim masama kao simboličko utjelovljenje revolucije. Drugi su prigovarali strogoj religijskoj simbolici posvećenja i relikvijara, tipičnoj za Rusiju, protiv koje se Lenjin borio. Dok su trajale prepirke, radnici su dinamitom iskopali rupu za temelje privremenoga, drvenog mauzoleja na Crvenom trgu u zemlji tvrdoj poput kamena. Ubrzo se tijelo počelo vidljivo raspadati; koža je potamnijela i smežurala se, a usta su se počela skupljati. Komisija, sada preimenovana u "Komisiju za ovjekovječenje uspomene na Lenjina", dala se panično u lov na znanstvenike s dovoljnim znanjem biologije da ga spase. U ožujku su pronašli dvojicu, pa su napokon odlučili da Lenjin bude zauvijek izložen u novom i veličanstvenijem mauzoleju. Drvenu konstrukciju, završenu 1924., naposljetku su 1930. zamijenili veličanstvenom granitnom građevinom.³⁹ Lenjin se ponovno rodio, gotovo poput Krista; mučeništvo, uskrснуće i vječnost bile su teme Lenjinova kulta, a "Lenjin živi!" njegov slogan. Lenjinovi prvi divovski spomenici pojavili su se u Staljingradu 1925. i na Finskom kolođvoru u Lenjingradu 1926. U cijelom Sovjetskom Savezu, u godinama neposredno nakon njegove smrti, postavljali su mala svetišta - takozvane "Lenjinove kutiće" - u uredima, tvornicama i u selima, projektirane prema partijskim smjernicama u veljači 1924. Organizirane su Lenjinove večeri za proslavu njegova rođendana. U

dućanima se pojavio lenjinski kič, suvenirni za tisuće komunističkih hodočasnika koji su se vukli mimo voštanog tijela velikoga vođe iz godine u godinu.⁴⁰ Partija je poticala obredno štovanje koje će deset godina nakon toga postati obilježje novog kulta Staljina.

Očito je da su Hitleru i Staljinu politički koristile dvije odvojene niti političkoga mesijanstva čiji su korijeni bili u devetnaestom stoljeću. Suvremena rasprava o jedinstvenoj ličnosti koja teži za vlašću preobrazila se u poslijerevolucionarnoj Rusiji i poslijeratnoj Njemačkoj u metaforu otkupiteljskog spasitelja - ali metaforu poteklu iz naroda, koji shvaća njegovu patnju i pomaže mu u borbi protiv pasivnih i pogubnih povijesnih sila. "Heroj, vođa, spasitelj", pisao je Jung u svojem radu 1934., "jest onaj tko otkriva novi put s većom sigurnošću."⁴¹ Bez takva plodnoga kulturnog tla kult Hitlera i Staljina ne bi nikada postigao takve razmjere.

Svi su kultovi ličnosti manje-više fikcije. Trebalo je stvoriti pretjerani imidž obojice diktatora. To ne znači da su bez toga imidža Hitler i Staljin beznačajni, jer povijest - s njihovim već opisanim usponom do moći kada su ti kultovi bili tek u začetku - pokazuje da su oni bili obdareni mnogim drugim političkim i osobnim vještinama, potpuno neovisnim o kultu što su ga iskorištavali. Problem s kojim su se suočila oba diktatora bio je u tome što su samo to i imali. Nisu bili monarsi niti uspješni vojni zapovjednici, niti ljudi s velikim nacionalnim zaslugama čija bi prava na vodstvo bila očita. Bez obzira na iskazanu snagu ličnosti i volje, i jedan i drugi shvatili su da njihovo pravo na vrhovnu vlast treba umjetno poticati i podržavati te u određenom smislu "preuveličati".

Samosvjesno stvaranje političkog imidža uobičajeno je u dobu stručnjaka za stvaranje imidža i televizije; tridesetih godina to je bila novina. No imidž je bio i te kako važan za obojicu vođa čije je pravo na vlast potjecalo iz javnog odobravanja. Ni jedan ni drugi nisu nikada u javnosti odražavali svoju stvarnu osobu. "Taj mali čovjek u smeđem ogrtaču, gospodin Adolf Hitler", napisala je Martha Dodd, kći američkoga veleposlanika, "obična je bajka."⁴² Ta je fikcija stvorena na bezbroj beznačajnih načina. Dobro je poznato da je Hitler provodio sate uvježbavajući svoje govore na velikim

javnim priredbama. Njegova pretjerana teatralnost nije nikada bila tako spontana kako se doimala. Jedna od njegovih tajnica, Christa Schroeder, sjećala se, na saslušanju nakon rata, da je Hitler beskrajno uvježbavao svoje govore, neprestance provjeravajući jezik, praveći stanke i isprobavajući "glas i glumu" kojima će se koristiti kad dođe napokon vrijeme da održi govor.⁴³ Glavnina njegovih javnih nastupa bila je proračunata. Nije htio da ga vide ili fotografiraju s naočalama (sačuvala se samo jedna takva fotografija; Hitler je bio vrlo dalekovidan, pa su dokumenti morali biti natipkani velikim slovima na tzv. "Führerovu pisaćem stroju"). U njegovu ponašanju u javnosti, premda u njemu nije bilo kočopernog gestikuliranja kao u Mussolinija, bilo je samouvjerenosti Izabranika.⁴⁴ Martha Dodd zapazila je kako se "vitko tijelo, blijedo, nježno, neurotično lice, skromno držanje" iz doba prije 1933. postupno pretvaralo u "bezobrazan i arogantan lik, razmetljivo zabačenih ramena, koji hoda i maršira kao da je stvorio zemlju ispod svojih nogu".⁴⁵

Hitlerovo prenapuhano, katkada gotovo histerično ponašanje na govornici pred tisućama gledatelja bila je apoteoza imidža. Ti su događaji bili izrežirani u svim pojedinostima i predstavljeni što je moguće brojnijem slušateljstvu. O stranačkom mitingu 1933. snimljen je film *Pobjeda uvjerenja* (*Sieg des Glaubens*), koji je gledalo dvadeset milijuna gledatelja u njemačkim kinima. To nije bilo potpuno uspješno sredstvo za kult, jer je film Hitlera stalno prikazivao rame uz rame s Ernstom Röhmom, a ni finale s Hitlerovim završnim govorom nije se mogao snimiti iz tehničkih razloga.⁴⁶ Iduće godine mlada glumica i filmska redateljica Leni Riefenstahl bila je pozvana da filmski zabilježi miting stranke 1934. godine. U sljedećem filmu, *Trijumf volje* (*Triumph des Willens*) Hitler više nije bio običan čovjek. Njegov završni govor okrunio je film prizorima nadasve velike dramske snage i emotivnog intenziteta. Drugi film daje primjerenije od prvoga obredni prikaz zadivljene javnosti i njezina jedinoga herojskog otkupitelja. To supostavljanje tvori srž prikaza kulta tijekom tridesetih godina. Američka novinarka Virginia Cowles ostavila je svjedočanstvo o jednom od tih mitinga na golemom stadionu s 200.000 ljudi:

Kako se približavalo vrijeme *Führerova* dolaska, mnoštvo je bivalo sve nemirnije. Minute su prolazile, i čekanje se činilo beskrajnim. Iznenada se bubnjanje pojačalo, i tri motorkotača sa žutim zastavama koje su vijorile s njihovih vjetrobrana projurila su kroz vrata. Nekoliko minuta kasnije kolona crnih automobila brzo je ušla u arenu: u jednom od njih bio je Hitler, stojeći na prednjem sjedalu, s rukom pruženom u nacistički pozdrav.

Zatim je Hitler počeo govoriti. Mnoštvo se stišalo, ali su bubnjevi nastavili bubnjati ravnomjernim ritmom. Hitlerov glas kreštao je u noć, a svako toliko mnoštvo je urlalo od odobravanja i pljeskalo. Neki gledatelji njihali su se tamo-amo intonirajući *Sieg heil* i ponavljajući te riječi u delirijskom ludilu. Gledala sam lica oko sebe i vidjela kako im suze teku niz obraze.

Tu uspješnu predodžbu preuveličanoga Hitlera još je jače naglasila zbunjujuća slika čovjeka koji je zatim napustio govornicu. Dotadašnja javna zvijezda, nastavlja Virginia Cowles, preobrazila se u "neugledan i jadan lik".⁴⁷ Iako je Wyndham Lewis smatrao da Hitler može javno pokazati i "divljački prijeteća" raspoloženja, i on je zaključio da bi daleko od pozornice i mikrofona bilo "teško naći prozaičniju osobu".⁴⁸

Staljinov imidž u javnosti bio je vrlo daleko od dramatičnih i emotivno nabijenih sučeljavanja vođe i vodenih uprizorenih u Njemačkoj. Rijetko se pojavljivao u javnosti, a kad bi se i pojavio, ugođaj nije bio tako senzacionalan. Na sastancima je radije sjedio sa strane, prije mimi promatrač negoli primadona. Često se odlučivao na to da govori posljednji, ne kao trijumfalni finale nego kao skromna koda. Usavršio je lik "stričeka" (premda su ga samo Amerikanci zvali "Uncle Joe"), naglašen gustim brkovima i lulom te sporim i promišljenim načinom govorenja. Priča se da je tridesetih godina tražio od članova Moskovskoga državnog kazališta poduku za stil diktatorskoga imidža. Savjetovali su mu važniji stav, da se koristi lulom kao rekvizitom, da govori polako, s dugim stankama koje bude napetost i da se povremeno zajedljivo smješka.⁴⁹ Kad bi ipak govorio u javnosti, nije mu se žurilo i katkada bi zastajkiavao. Stenogrami pokazuju kako nije bilo zanjihane, suzne gomile nego "smijeha" ili "glasnog smijeha", a povremeno "glasnog i dugog pljeskanja". Ljudima je bilo dopušteno da ga prekidaju dok je govo-

rio, premda često samo radi naglašavanja vodinih osjećaja ("Svinje", uzviknuo je jedan dobrohotni slušatelj kad je čuo za otpor kulaka). Poslije govora, kako se moglo vidjeti u filmskom žurnalu, Staljin je pljeskao svojem slušateljstvu dok je ono stajalo i aplaudiralo mu.⁵⁰

Međutim, u nekim važnim vidovima dva su diktatora prišli stvaranju svojeg imidža na vrlo slične načine. Obojica su se predstavljali kao skromni, jednostavni muškarci, potekli iz redova običnih ljudi. Odijevali su se nenametljivo, u jednostavne vojničke bluze i sakoe. Hitler je nosio samo svoj Željezni križ prvog stupnja, a Staljin medalju Heroja rada Sovjetskog Saveza. Samo je vrhovno zapovjedništvo u ratu promijenilo taj izbor kad su obojica nosila paradnu uniformu u službenim prigodama. No Staljin nije nikada bio sretan s nazivom maršal Sovjetskoga Saveza koji mu je dodijeljen 1943. niti s blistavom bijelom uniformom primjerenom toj tituli: "Što mi sve to treba?" pitao je Molotova. Odbio je odlikovanje Heroja Sovjetskoga Saveza što su mu ga ponudili 1939.⁵¹ Staljin nije volio javno razmetanje i isticanje, pa je svoju nepreuzetnost pretvorio u vrlinu. Hitler se volio pretvarati da sudjeluje u životu običnih radnika kad se obraćao mnoštvu njemačkih radnika. Klonio se svega što bi ga činilo razmetljivim, povlaštenim ili ljubiteljem užitaka.

Imidž jednostavnog čovjeka iz naroda namjerno je stvoren, gotovo sigurno iskren i potpuno drukčiji od raskoši i ugladenosti predratnih careva. Ta poza omogućila je obojici da se javnosti pokazuju i pristupačni i distancirani. S jedne strane, ljudi su s likom vode mogli poistovjetiti nekoga tko sudjeluje u njihovim problemima i shvaća ih; s druge strane, oba diktatora njegovali su predodžbu kako su, unatoč političkoj poniznosti, prisiljeni odvojiti se od svakodnevnog života dok vode narod. Hitler je tridesetih godina vidio više svojeg naroda negoli Staljin, ali za vrijeme rata obojica su se sve više odvajali od šire populacije. Njihovi privatni životi bili su zaštićeni od pogleda javnosti. Hitler je namjerno ostao neženja, dijelom zato što je htio pokazati da je oženjen povijesnom zadaćom da obnovi Njemačku, a dijelom možda zato što je u njemačkim ženama htio pobuditi tračak nade da će on izabrati jednu od njih.⁵² Njegova ljubavnica Eva Braun bila je prisiljena živjeti u sjeni. Staljin je imao obitelj, ali je jasno razdvajao privatni život od svoje uloge diktatora, do te

mjere da je žrtvovao jednoga od svojih sinova kojega su Nijemci zarobili za vrijeme rata.

Tu mješavinu pristupačnosti i distanciranosti ilustrira podizanje nove zgrade Hitlerove kancelarije *Reicha*, čija je gradnja počela sredinom tridesetih godina, a završena u siječnju 1939. U sredini te veličanstvene zgrade bila je golema radna soba s ogromnim, nezakrčenim pisaćim stolom. No, zapravo nije služila kao radna soba. U njoj je Hitler primao pojedine goste. Kad bi stigli, nakon prolaska dugim hodnikom visoka stropa do vrata radne sobe, ugledali bi osamljen lik *Führera*, gotovo izgubljen u golemoj sobi u kojoj je, kako se govorilo, neumorno radio za budućnost Njemačke. Zatim bi se Hitler dignuo i prišao pridošlici da ga pozdravi i oslobodi treme. Teatarski učinak bio je izvanredan - prisnost i zastrašivanje u isto vrijeme. Time je trebalo stvoriti dojam da je Hitler potekao iz naroda, ali da je istodobno i nešto više od čovjeka iz naroda. Radnicima koji su sagradili novu rezidenciju Hitler je rekao: "Kad god primam nekoga u kancelariji, ne primam ga kao privatni pojedinac Adolf Hitler nego kao vođa njemačkoga naroda - pa ga stoga ne primam ja nego Njemačka preko mene."⁵³

Ta složena predodžba bila je središnja fikcija kulta ličnosti. I Staljin i Hitler ostavljali su dojam da se na neki način razlikuju od svakodnevnog svijeta politike (u kojoj su i te kako aktivno i redovito sudjelovali) na temelju svoje povijesne uloge vođe. Naprotiv, oni su promicali predodžbu kako vode državu u interesu naroda, iznad politike, ali ipak sposobni protumačiti i posredovati volju naroda. Glavni mit o Hitlerovoj diktaturi bila je tvrdnja kako se on potpuno srodio s njemačkim narodom, da ima s njim prisan odnos zbog kojega je, prema riječima Carla Schmitta, istaknutoga njemačkog ustavnog pravnika, bio "neposredan i blizak" milijunima Nijemaca koji su ga slijedili.⁵⁴ Na stranačkom mitingu u Nürnbergu 1934. godine sam je Hitler objasnio narav svojih spona s narodom: "Naše vodstvo ne smatra narod pukim objektom svoje aktivnosti; ono živi u narodu, osjeća s narodom i bori se za narod."⁵⁵ Zahvaljujući tom "neprekidnom i nepogrešivom ugovoru" volja svakog pojedinca uključena je u volju vođe. Narod je "utjelovljen u *Führeru*", koji će ih voditi u povijesnu sudbinu.⁵⁶

Staljinova tvrdnja kako vodi sudbinu naroda izvedena je iz političkih okolnosti svojstvenih Sovjetskom Savezu. Dok je Hitler namjerno prikazivao svoje vodstvo kao nešto ukorijenjeno u osjećaje sklonosti prema njemačkom narodu i psihičkom jedinstvu s njim, kult Staljina bio je ukorijenjen upravo u očuvanju Lenjinove revolucije. Staljin se poistovjetio s baštinom mrtvoga vođe neposredno nakon Lenjinove smrti u siječnju 1924. U nizu predavanja na Sverdlovljevu univerzitetu u travnju 1924. godine, poslije objavljenim pod naslovom *O osnovama lenjinizma*, Staljin je iznio svoje stajalište da su partija i njezino vodstvo povijesno obvezatni sačuvati "lenjinističku partiju" po svaku cijenu, pa je u glavnim crtama izložio i branio svaki vid Lenjinova doprinosa revolucionarnoj misli.⁵⁷ Teško je odrediti točan trenutak u kojem se Staljin počeo predstavljati kao Lenjinov nasljednik koji vodi i usmjerava partiju, koji vidi dalje od radničke klase, a ipak održava mit da je on pravi predstavnik naroda, utjelovljenje revolucionarnih težnji, ali to se stajalište učvrstilo već potkraj dvadesetih godina kada se izraz *vožd* počeo upotrebljavati samo za Staljina, "vodu i učitelja" poput Lenjina.

Od toga vremena o Staljinu se redovito govorilo kao o Lenjinovu vjernom učeniku i stalnom pratiocu. Godišnjica Lenjinove smrti 1930. spojena je s proslavama Staljinova pedesetog rođendana. Početkom tridesetih godina Staljin se uspio predstaviti kao prvi tumač Lenjinove doktrine. Lenjinove slike postavljale su se uza Staljinove portrete na plakatima i u novinama, ali umjetnička prezentacija te dvojice počela se mijenjati. Dvadesetih godina na plakatima obojice Lenjin je bio prikazan u prvom planu, a Staljin iza njega, a u nekim slučajevima Staljinov lik je bio djelomično zakriven. Na posterima iz tridesetih njih dvojica bili su u početku prikazani vizualno jednako, ali već sredinom desetljeća prevladali su plakati na kojima je Lenjin bio lice na zastavi ili magloviti lik u kutu ili u pozadini prikazan kako se smješka svojem nasljedniku čiji je stameni lik sada dominirao slikom. Plakati sa Staljinovim likom bili su tiskani u nakladama od 150.000 ili 200.000 komada dok su oni s Lenjinovim likom rijetko tiskani u više od 30.000 primjeraka. Na jednom od najpoznatijih plakatnih slika iz doba diktature, koju ju je napravio Viktor Govorkov 1940. godine, "Staljin u Kremlju vodi

brigu za svakoga od nas", Staljin sjedi za pisaćim stolom marljivo pišući pod svjetiljkom, kasno u noći, ali Lenjina nema na vidiku. Na jednom od posljednjih plakata Viktora Semjonoviča Ivanova, "Veliki Staljin - zvijezda vodilja komunizma", Lenjin je sveden samo na ime, upadljivo napisano na knjizi koju Staljin drži. Na velikoj polici za knjige, iza samog Staljina, na hrptovima knjiga vidljivo je samo ime "J. Staljin".⁵⁸

Sredinom tridesetih godina kult Lenjina je oslabio, potpuno potisnut novim kultom Staljina. "Staljin je Lenjin današnjice", bila je partijska parola. Na Novu godinu 1934. u *Pravdi* je objavljen članak Karla Radeka, prijašnjeg partijskog vođe degradiranog u borbama za vlast dvadesetih godina, pod naslovom "Staljin, graditelj sovjetskoga društva". Radek, prisni prijatelj "bogostvoritelja" Lunačarskog, prikazao je Staljina kao Lenjinova pravog nasljednika i kao vrhovno biće partije. Članak je objavljen u obliku brošure u nakladi od 225.000 primjeraka, označivši s velikim publicitetom službeno stvaranje novoga kulta Staljina.⁵⁹ Tijekom tridesetih godina Staljin se spominjao češće nego o Lenjin kao revolucionarni učitelj naroda. Sve su škole 1934. godine objavile primjerke Staljinova govora na XVII. kongresu Partije sa smjernicama koje su objašnjavale oduševljenje partije kao cjeline "u proglašavanju svoje odanosti vodi, drugu Staljinu".⁶⁰ "Nadahnuti vođa cijelog proletarijata, Staljin Veliki" bio je naslov na prvoj stranici *Pravde* 1935. godine; "Mudri vođa", "Najmudriji čovjek našega doba", pisalo je 1936. U filmu *Lenjin u oktobru* iz 1937. Staljin je vođa koji savjetuje Lenjinu svaki potez.⁶¹ Staljin nije nikada potpuno prekinuo vezu koju je stvorio između sebe i baštine mrtvoga Lenjina, kojom se koristio kako bi se zaštitio od kritike. Nije dopustio upotrebu izraza "staljinizam" za opis svojih doprinosa teoriji,⁶² ali je prisvojio štovanje naroda koje je dvadesetih godina podržavalo kult Lenjina.

Predodžba o Staljinu kao glavnom vodi revolucije nakon Lenjina obuhvaćala je mit o sveznanju i nepogrešivosti, tvrdnje koje su postojale i u stvaranju mita o *Führeru*. Vođa kao vodilja, dalek i svevideći, a ipak uvijek nekako nazočan bila je predodžba koju je naglašavao ikonografski status dvojice diktatora. Vizualna predodžba bila je bitna za širenje kulta. Hitlerovi portreti morali su visjeti u

svakoj javnoj zgradi, a 1934. ministar unutarnjih poslova Wilhelm Frick obznanio je da će se iz državnih fondova platiti postavljanje odobrenih fotografija *Führera* u svakom uredu.⁶³ Biste, razglednice, jeftini plakati jasno su prikazivali Hitlera njegovoj javnosti, ali sve je to bilo brižljivo odabrano. Od samog početka svoje karijere Hitler je bio svjestan važnosti portretiranja. U rujnu 1923. pojavio se prvi službeni portret u tri formata. Tu fotografiju i većinu kasnijih snimio je fotograf Heinrich Hoffmann, jedan od Hitlerovih najvjernijih pratilaca. Na svim Hitlerovim javnim slikama velika pažnja posvećena je izrazu i pozii. U Njemačkoj je dvadestih godina postojalo živo zanimanje za prikaz lica, dijelom zbog sve većeg zanimanja za rasnu biologiju, dijelom iz estetskih razloga. U Njemačkoj je 1927. Ernst Benkard tiskao *Vječno lice (Das ewige Antlitz)*, zbirku slika posmrtnih maski slavni ljudi prikazanih na crnoj pozadini, među njima i posmrtnu masku kompozitora Richarda Wagnera. Hitler je posudio tu zamisao za jedan od najupadljivijih plakata predizborne kampanje 1932. - fotografiju samo Hitlerova lica na crnoj pozadini s jednom jedinom riječi "Hitler" napisanom velikim slovima pri dnu.⁶⁴

Predstavljanje Hitlera kao utjelovljenja germanske rase suočilo se s očitim problemima: Hitler nije imao izrazit profil niti visok stas i nije bio plavokos poput rasnog stereotipa koji je želio sačuvati. Kad je Max von Gruber, predsjednik Bavarske akademije znanosti i eugeničar, vidio Hitlera prvi put, napisao je ovo: "Vanjština i glava lošeg soja, mješanac. Nisko čelo, nelijep nos, široke jagodice, sitne oči, tamna kosa."⁶⁵ Hoffmann se trudio prikazati Hitlera u najljepšem svjetlu, usredotočivši se na mnogim slikama na njegove oči i vizionarski pogled. Nakon 1933. službeni su portreti naglašavali imidž povučenijega, krutijeg, ozbiljnijeg proročkog državnika u elegantnoj uniformi ili odijelu. Ni na jednoj slici nije bilo ni pokušaja da se Hitler prikaže kao stvarni čovjek. To je uvijek bila idealizirana slika višeg, snažnijeg i otmjenijeg Hitlera u pozii vojnika, proroka ili državnika. Hoffmann je 1936. godine objavio zbirku fotografija u obliku knjige. *Slike iz Führerova života* prodale su se u dva milijuna primjeraka. Hoffmann je 1939. godine objavio 200.000 primjeraka druge, manje knjige pod jednostavnim nazivom *Führerovo lice* sa

šesnaest portreta koji su obuhvaćali Hitlerov politički život od 1919. Te su slike 1936. najprije prikazane u stranačkom tjedniku *Illustrirter Beobachter* pod naslovom "lice skovano borbom" kao protu-potez nelaskavim komentarima o Hitlerovoj fiziognomiji u izgnaničkom satiričkom časopisu *Simplicissimus*, premda oni nisu mogli nauditi mišljenju kako je Hitler idealno lice za "novi poredak".⁶⁶

I Staljinovo lice iscrpno su iskorištavali radi promidžbe kulta njegove ličnosti. Od sredine tridesetih godina iz propagandnog je aparata tekla bujica Staljinovih slika u očinskoj pozi s djecom ili s radnicima, ili kao partijskog mislioca, s knjigom u ruci, kako netremice gleda u socijalističku budućnost. Slike vođe bile su trajni, sveprisutni podsjetnici na kult, brižljivo oblikovane kako bi se maksimalno pojačao njihov učinak. Već 1918. godine Lenjin je potaknuo zamisao o javnom prikazivanju socijalističkih heroja u obliku kipova, bista ili bareljefa, ali on je imao na umu uglavnom mrtve heroje.⁶⁷ Od 1924. godine na plakatima i kipovima počeli su se javljati portreti živih boljševika. Za Staljina je možda bila prekretnica prvomajska parada 1932. godine kada su na moskovskom Puškinovu trgu objesili divovske ali jednake portrete Lenjina i Staljina, jednog do drugog. Otad su se Staljinovi portreti pojavljivali svugdje na javnim prostorima i u mnogobrojnim kućama (premda je svakom tko je bio tako glup da ga objesi u zahodu prijetio sudski progon). Za razliku od Hitlerovih slika, na prvim portretima Staljin se smješkao ili je prikazan u ležernoj pozi, premda nije bilo ni traga bubuljičavoj koži i tamnom tenu. Tek u kasnijem razdoblju diktature prevladavaju ukočeni, državnički prikazi; Staljina se moglo vidjeti na mnogim portretima kako nepokolebljivo gleda u daljinu, nepomično, poput stijene.⁶⁸ U službenom časopisu *Umjetnost* objavljene su 1935. godine smjernice za "portrete vođa", u kojima se brižljivo opisivalo što se smije a što ne smije u prikazivanju Staljina. Isto je bilo s popularnim izdanjima povijesti ili slikovnicama. Novi naputci objavljeni su 1939. godine za proslave Staljinova šezdesetog roden-dana s naslovom "Što pisati o životu i radu druga Staljina".⁶⁹ *Pravda* je 1929. obznanila da će "svaki radnik i seljak koji zna čitati"⁷⁰ ubrzo moći dobiti Staljinov jednostavni životopis, ali on nije objavljen još deset godina. Za Staljinov roden-dan 1939. godine napokon je izišao

autorizirani *Kratki životopis*; drugo izdanje objavljeno je osam godina poslije, a u njemu je, kao i u knjigama o Hitleru, bilo portreta od mladosti do doba zrelog državnika počevši od ozbiljnog prikaza mladog sjemeništarca i završivši s prosijedim, debljim Staljinom u uniformi generalisimusa iz ratnog razdoblja. Na posljednjih sedam stranica knjige, koju su kupili milijuni sovjetskih građana, bili su prikazani svi elementi kulta ličnosti - veza s Lenjinom, herojski vođa i otac svojega naroda, kažnjavanje neprijatelja, jedini graditelj sovjetskoga komunizma, razboriti mislilac i vođa.⁷¹

Uza slike i kipove citirane su i riječi vođa. Hitlerov *Mein Kampf* postao je uspješnicom i stranačkom biblijom. Najprije objavljena u dva sveska 1926. i 1927. po cijeni od dvadest i četiri marke, priličnoj svoti u to doba, knjiga se prodavala umjereno. Verzija u jednom svesku objavljena je 1930. godine za osam maraka i prodaja je počela rasti, pa je potkraj 1933. godine dosegla više od jednog milijuna. U travnju 1936. matičarima je naredeno da izdaju primjerke svim mladencima. Do kraja Trećega *Reicha* prodalo se, prema procjenama, 8 do 9 milijuna primjeraka.⁷² Staljin je pisao mnogo više od Hitlera. Njegove su se knjige prodavale u jeftinim partijskim izdanjima koja su brojem zasjenila čak Marxa i Lenjina. Četrdesetih godina objavljeno je u trinaest svezaka službeno izdanje Staljinovih sabranih djela, čast koju je dotad uživao samo Lenjin. Do smrti Staljin se prodao u 706 milijuna primjeraka, Lenjin u 279 milijuna, a Marx i Engels u samo 65 milijuna.⁷³ Među tim djelima bila je i *Povijest Komunističke partije Sovjetskoga Saveza; kratak tečaj*, napisana u Staljinovoj režiji 1937. i objavljena 1938. godine. Premda se Staljinovo ime ne spominje u dugom sadržaju, knjiga je puna oduljih citata iz Staljinovih djela (dvadest i šest na posljednjih stotinu stranica) i lažnih prepravaka revolucionarne povijesti u kojoj je Staljin preuzeo odgovornost "u zapovijedanju ustankom" u listopadu 1917. godine.⁷⁴

Kratki tečaj pokazuje opseg do kojeg su se prepravljajem povijesti mogli stvarati mitovi i legende o diktatorima. Zbog kultova ličnosti nova povijest imala je malo veze sa stvarnošću, a to joj nije bila ni namjera. Cilj je bio pokazati kako su dvojica običnih muškaraca preuzeli povijesnu ulogu. Još povezani s narodom, Hitler i Staljin

predstavljani su kao ljudi opterećeni visokom dužnošću neprekidno radeći za narod ili za revoluciju, svevideći, sveznajući, a povrh svega dobri pastiri koji s ljubavlju skrbe za svoja stada, budni u obrani od vukova koji bi ih inače mogli proždrijeti. Ti su diktatori postali alegorijski prikazi sustava kojima su vladali, ali moć kultova temeljila se na volji njemačkoga i sovjetskog naroda da prepozna i prihvati fikcionaliziranu verziju ličnosti na kojoj se osnivala alegorija.

Često se govori kako su njemački i sovjetski narod bili žrtve nekakve masovne hipnoze u kojoj su nijemo slijedili svoje beskrupulozne vode. To nije nikada bio uvjerljiv argument. Uspjeh tih kultova ličnosti oslanjao se na aktivno i voljno sudjelovanje milijuna ljudi koji su se dali začarati, te su prihvatili i uveličavali pretjerane ličnosti što su ih stvorile vlasti. Kultovi cvjetaju u dva smjera, odozgo i odozdo, kako to uočava Weber. Očito dobrovoljni karakter ulagivanja u ovim, kao i u drugim modernim diktaturama, značajan je pokazatelj djelovanja diktature u narodu. Postoji suučesništvo vladara koji projicira sliku mitskog heroja i sljedbenika koji ga posvećuju i potvrđuju. Emotivna veza stvorena tim činom povezuje jednu i drugu stranu. Diktatori ne mogu slobodno istupiti iz predstave koja je nastala njihovom potporom. "Ni Staljin se nije imao pravo odreći ni svoje lule niti dotjeranih brkova", piše poslije Andrej Donatovič Sinjavski. Osuđen da čini sve što "štovatelji traže od njega", Staljin više nije bio osoba, "postao je portret".⁷⁵

Mišljenje Sinjavskog nadasve je važno ako želimo shvatiti smisao kulta ličnosti. Diktatori su stvarali potrebne metafore o sebi, ali su brzo postali vlasništvo cijelog naroda, koji ih je mogao prihvatiti ili odbaciti, kako je Sinjavski dobro spoznao: "Tko vuče konce? Možda i mi sami a da to ne opažamo."⁷⁶ Bila je to oduševljena potvrda naroda koja je te kultove na vrhuncu oblikovala u groteskne forme. Poneki impuls toj transformaciji nedvojbeno je dala propaganda i stranački aparat koji je u tome vidio dio svoje funkcije skrbeći kako bi se Hitlera i Staljina štovalo na pravi način. Staljin je svakodnevno pomno pratio što pišu *Pravda* i *Izvjestija*. Mladog su autora Aleksandra Nikolajčuka Avdejenka prekorili zato što je završio govor s "hvala ti, sovjetska vlasti" i rekli mu da je sovjetska vlast "iznad

svoga Staljin".⁷⁷ Nekoliko tjedana poslije, u veljači 1935., *Pravda* je ponovno objavila drugi Avdejenkov govor čije bi se pretjerano fraziranje moglo u manje ozbiljnoj političkoj sredini smatrati satirom:

Muževi svih naraštaja prizivat će Tvoje ime koje je snažno, prekrasno, mudro i čudesno. Tvoje ime resi svaku tvornicu, svaki stroj, svako mjesto na zemlji, i u srcima je svih ljudi...⁷⁸

To je ekstremni primjer. No on pokazuje u kojim se razmjerima kult primjenjivao i odražavao na slušateljstvo koje je shvaćalo svoju ulogu u stvaranju mita.

Kult je prije religijska negoli politička pojava. I u Njemačkoj i u Sovjetskom Savezu javnost je slabo razlikovala te dvije pojave. Kult Hitlera bio je samosvjesno religiozniji. Hitlera su opisivali kao boga ili kao dar božji. Alois Spaniel, stranački vođa iz Saara, opisao je Hitlera kao "novog, većeg i moćnijeg Isusa Krista". Ministar *Reicha* za crkvena pitanja Hans Kerrl opisao je Hitlera kao "pravoga Svetog Duha". U programu od trideset točaka pronacionalsocijalističkoga Njemačkoga kršćanskog pokreta, osnovanog 1933. moglo se naći i ovo:

...najveći pisani dokument našega naroda jest knjiga našega *Führera* "*Mein Kampf*". Pokret je potpuno svjestan činjenice da ta knjiga ne utjelovljuje samo najveću nego i najčistiju i najistinskiju etiku za sadašnji život našega naroda.⁷⁹

Nacionalsocijalistički pokret stvorio je vlastitu liturgiju s vjerom, krštenjem i obredom vjenčanja. Mali "Hitlerovi oltari" bili su postavljeni na javnim mjestima i privatnim domovima, poput Lenjinovih kutića u sovjetskom kultu.⁸⁰ Pogrebi javnih stranačkih čelnika bili su prigode za prekomjerne izljeve religioznosti. Mučenika za ideale sjećali su se svake godine na obljetnicu studentskoga puča iz 1923. i slavili ih poput svetaca.

U Sovjetskom Savezu neposredna veza s kršćanskom simbolikom bila je teža u državi koja je barem službeno bila ateistička. Usprkos tome, nastanak kulta u narodu bio je, kao u Njemačkoj, prožet metaforama koje su bile bestidno svete. Predodžbe o Staljinu kao spasite-

lju, kao izvoru nadnaravne moći, kao vizionaru ili otkupitelju, bile su posuđene iz tradicije narodne ruske religije, poznate i najobičnijim Rusima, pa i onda kada su bili neprijateljski raspoloženi prema njoj. Neke od prvih Lenjinovih slika snažno podsjećaju na ikone, a Lenjinovi kutići bestidne su kopije svetih kuteva u kućama pravoslavnih vjernika. Staljin je tridesetih godina katkada prikazan s podignutom rukom na crvenoj pozadini, poput ikona s prikazom Krista. Slike Staljina kako zuri ravno iz fotografije, a ne iskosa, kako je bilo uobičajeno dvadesetih godina, možda također podsjećaju na ikone.⁸¹ Veličanje Staljina odražavalo je novu religioznost. "Tvoj jedinstveni genij penje se do neba", napisao je jedan pjesnik 1936.; "No ti si, o, Staljine, na višem mjestu/više od najvišeg mjesta na nebu", pisao je drugi. "O, veliki Staljine, o vođo naroda/Ti koji si dao čovjeku život/Ti koji si oplodio zemlju", pojavilo se u *Pravdi* u kolovozu iste godine.⁸² U jednom pismu predsjedniku Kalinjinu jednostavno piše: "Vi ste za mene poput bogočovjeka, a bog je J.V. Staljin."⁸³

Religijska vizualna simbolika cvjetala je u još jednom području ruske kulturne tradicije - u narodnim pripovijetkama. Tijekom dvadesetih godina sovjetske su vlasti poprijeko gledale na rusku usmenu predaju basni i bajki kao na manifestaciju kulturne zaostalosti. No početkom tridesetih godina folklorist Jurij Sokolov predložio je da bi narodna pripovijetka mogla poslužiti kao most između tradicionalnog društva i partije koja se modernizira. On je 1932. godine imenovan čelnikom Folklorne sekcije Saveza sovjetskih pisaca. Pod njegovim vodstvom folklor je mobiliziran za partiju. Oživljena je narodna epska pjesma (*bilina*) uz tradicionalnu pjevanu narodnu pjesmu u modernom sovjetskom obliku (*novina*), a njihove su autore poticali da razmišljaju jezikom novog naraštaja narodnih revolucionarnih heroja. Slavnu pjevačicu narodnih pjesama Marfu Krjukovu poslali su na putovanje po selima da nađe nadahnuće za nove pjesme o Staljinu, pa je 1937. objavljena antologija narodne književnosti, spjevova i pjesama.⁸⁴

Sve nove narodne pripovijetke i narodne pjesme nisu bile o Staljinu, ali one koje jesu naglašavale su kult. "Slava Staljinu bit će vječna" bila je tema jedne *novine* 1937. godine, u kojoj Staljin susreće Lenjina i odluču osnovati Boljševičku partiju. U pjesmi se zamišlja

Staljin daleko od Moskve, ali uvijek nazočan u svojem narodu: "I s te (kremaljske) kule dan i noć/U svojoj vojnoj odori/S dalekozorom u ruci/S vedrim osmijehom/Brine se za svoju zemlju/I brižljivo njome vlada." Udovici se savjetuje u tradicionalnoj tužaljci: "Idi u Staljinov grad/Što Iljič ga dade Josifu/Sve svoje znanje Josifu."⁸⁵ I.F. Kovaljov, najpoznatiji bajkopisac iz sovjetske generacije, prizivao je svijet magije, čarobnjaka i demona u političke svrhe. Lenjin i Staljin bore se čarobnim mačem i razornom kuglom koja teži 1.000 puda. U pripovijetci "Heroj s crnim kovčama" Staljin zabija čarobni stup u zemlju kako bi natjerao Zemlju da se okreće u obrnutom smjeru i da se Rusija oslobodi cara, svećenika i vojnika.⁸⁶

Kult se u narodu razvijao u raznim oblicima, ali svima je zajednička bila politička hiperbola koja je poprimila vlastitu formu, neovisnu o stvarnom objektu ulagivanja, jer su se pisci, likovni umjetnici i dužnosnici natjecali kakav će izraz dati metaforičkom nadčovjeku. Štovanje heroja zarazilo je sva područja javnog života. U Njemačkoj su stvoreni novi dani za proslave: Hitlerov rođendan 20. travnja; Dan njemačke majke na rođendan Hitlerove majke; Dan sjećanja na one koji su dali život za ideale nacionalsocijalizma 9. studenoga; ekstravagantne proslave svakog 30. siječnja radi obilježavanja dana kada je Hitler postao kancelarom. Širom Njemačke ulice i trgovi bili su nazvani po *Führeru*; sadili su se Hitlerovi hrastovi; tisuće nesretnih njemačkih dječaka kršteno je imenom Adolf, a to je ime, prema jednom zanesenom filologu, sastavljeno od "ath" (božanski ili duhovni čin) i "uolfa" (stvoritelj).⁸⁷

Kult Hitlera općenito nije bio ni tako neobuzdan niti tako izravan kako se u Sovjetskom Savezu doimao kult Staljina. Čim je javno ulizivanje Staljinu službeno dozvoljeno, SSSR se suočio s pretjeranim napadajima nesputana dodvoravanja, premda je ono bilo i organizirano. Sovjetska je književnost dvadesetih godina još kritički gledala na Staljina, ali od tridesetih godina svi su se književni oblici prilagodili kultu ličnosti. Tipičan je primjer narodna pripovijetka *Staljin i Istina*, objavljena 1936., iz Nenečkoga okruga u Sibiru, kamo je mladoga Staljina car prognao u tundru zbog njegova prijateljstva s Istinom. U svojem ledenom progonstvu on se pokazuje kao pravi heroj koji vodi obične ljude u sretniju budućnost bez cara.⁸⁸

Novela *Na istoku*, objavljena iste godine, podsjeća na zrelijeg vođu dok glavni ženski lik "sluša glas naše domovine, jasan, beskrajno pošten, neizmjereno srdačan, staložen i očinski glas Staljina".⁸⁹ Barem neki od tih dodvoričkih tekstova vuku tradicionalno korijenje iz azijskih društava u kojima neobuzdano laskanje vladarima ima prepoznatljivo simboličko značenje. Jednu od prvih otvoreno kulturnih pjesama napisao je iranski pjesnik Lahuti: "Mudri gospodar, marksistički vrtlaru/Ti uzgajaš lozu komunizma."⁹⁰ No, i laskanje ima granica. U kolovozu 1936. godine, na vrhuncu prvoga vala kulta, uvodnik u dnevniku *Izjestija* iskreno je priznao da pisci, kad je posrijedi Staljin, "više ne znaju s čime bi te usporedili i naši pjesnici više nemaju dovoljno jezičnoga biserja da te opišu".⁹¹

Lokalni dužnosnici natjecali su se uzajamno u davanju Staljinova imena selima, gradovima, kazalištima i kolhozima. Do četrdesetih godina na zemljovidu SSSR-a vidjeli su se, osim Staljingrada, gradovi Staljinsk, Staljinogorsk, Staljinabad, Staljinski, Staljinograd, Staliniri i Staljino. U nekoliko pisama partiji 1937. predloženo je preimenovanje Moskve u "Staljinodar" ili "Staljindar". Jedan zanesenjak predložio je promjenu kalendara s početkom od Staljinova, a ne Kristova rođenja. To je i Staljinu bilo previše pa je odbio oba prijedloga.⁹² U godinama neposredno prije početka rata kult je namjerno sveden u umjerenije okvire. U anonimnom pismu jednog komunista, svjesnog problema, poslanog u srpnju 1938. godine Ždanovu, vrhovnom gospodaru svih umjetnika u Sovjetskom Savezu, izražena je pritužba kako je "sve Staljin, Staljin, Staljin...Naposljetku to sveto i ljubljeno ime - Staljin - može izazvati takvu buku u glavama ljudi da će... imati suprotni učinak".⁹³ No smanjeni intenzitet kulta bio je relativan. Kad bi se Staljinovo ime spomenulo na predratnim sastancima Centralnoga komiteta, svi su nazočni pljeskali. Rat i pobjeda donijeli su obnovljeni val neograničene idolatrije. Od 1945. do 1953. godine kult je institucionaliziran, i nitko se nije bunio protiv imidža Staljina kao oca naroda i tvorca pobjede, pa ni onda kada je Staljin u filmu *Pad Berlina* prikazan kako sam brižljivo prati situaciju na stožernim kartama i planira Hitlerov poraz. Na vrhuncu staljinizma moglo se vjerovati kako je Staljin iz predratnoga mita postao stvarni poslijeratni heroj i državnik.

Krajnja iracionalnost jednog i drugog kulta tridesetih godina nameće pitanje uvjerenja. I za one koji su prihvatili kult vođe kao vjerski čin pretjerano oduševljenje vjernika i nevjerojatne kvalitete pripisane jednom i drugom vođi imaju očito metaforičko obilježje. S pravom se tvrdi da su obojica diktatora mogli zadržati moć s mnogo nižom razinom idolatrije. Zašto su onda obojica aktera i njihova publika uživali u tim prenaplašenim oblicima političkoga teatra? U koje su svrhe služili kultovi ličnosti?

Većina pokušaja da se odgovori na ova pitanja počinje sa samim diktatorima. Njihovi razlozi nisu posve eksplicitni. Staljinova nastojanja da smanji važnost kulta rijetko su shvaćena ozbiljno, jer ima mnogih primjera Staljinove neposredne intervencije u poticanju i potkrepljivanju kulta. Za Hitlera je kult bio potpuno u skladu s idejom da su nove "Führerove države" utemeljene na načelu ličnosti. U Njemačkoj su kult smatrali nužnom posljedicom predodžbe o vodstvu (*Führung*) i sljedbenicima (*Gefolgschaft*); apsolutna vlast odozgo, apsolutna poslušnost odozdo. Staljin je u tom pogledu posve drukčiji.

Moglo bi se podleći iskušenju i objasniti kult Staljina u kontekstu njegovih osobnih slabosti. Staljina opisuju kao nesigurnoga, strahovito ambicioznog i taštog. U ovom prikazu kult ličnosti nije produžena ruka političkoga sustava nego psihološki rekvizit. Staljinu je trebalo napuhati njegovo krhko samopoštovanje sirovim izrazima veličanja. Možda ima istine u toj karakterizaciji, premda je to nemoguće dokazati. Poput Hitlera, Staljin se uzdigao iz jednostavne sredine na vrhovnu vlast u jednoj velikoj europskoj državi, i možda je tu priču o uspjehu trebalo stalno ponavljati u diktatorovoj glavi. Međutim, ima malo povijesnih dokaza koji bi potkrijepili tvrdnju da je kult odraz krhke psihe. Staljinovo nevoljko prihvaćanje kulta temeljilo se na političkoj procjeni njegovih prednosti. Uvjerljivije objašnjenje nastajanja kulta može se potražiti u ustroju političkoga sustava tridesetih godina i u sve većoj važnosti personalne vlasti u njemu.

I u tome Staljin i Hitler ponovno imaju zajedničkih obilježja. Konteksti u kojima je nastala personalna vlast bili su različiti. Takva je bila i srž diktature - Hitler kao otkupitelj njemačke nacije; Staljin kao čuvar Lenjinove revolucionarne baštine - ali svrha jednoga i dru-

gog kulta bila je ojačati i osigurati dominantni politički položaj dvaju diktatora. Sredstva za postizanje toga cilja bila su uglavnom slična: obredno dodvoravanje, neprekidna vidljivost ili "nazočnost", stvaranje herojskih mitova, otklanjanje kritike, hotimično supostavljanje imanentnosti i distance. Ti su kultovi bili brižljivo stvorena djela političke umješnosti koja je iskorištavala sveopću političku težnju za jakim vodom (ponovno Carl Gustav Jung: "... naše doba traži otkupiteljsku ličnost, nekoga tko se može osloboditi neizbježivog stiska zajedništva"⁹⁵) i legitimizirala njihov zov.

Mobilizacija kultova radi potvrđivanja personalne vlasti donosila je druge političke dividende. Ni Staljin ni Hitler nisu imali moralnih ograničenja. Zamisao da bi politika mogla biti svedena na izraze vodine volje omogućila je stvaranje specifičnog moralnog univerzuma. Pravičnost jednog i drugog diktatora uzeta je iz mitova o nepogrešivosti i sveznanju što su ih stvarali kultovi ličnosti. Primjedba "To je *Führerova* naredba" ukidala je svaku raspravu u Trećem Reichu (premda nije obvezatno gušila mišljenje). Iako je Staljin nastavio službeno djelovati preko Centralnog komiteta partije i Sovjeta narodnih komesara, nijedna važnija odluka nije se mogla donijeti bez njegova odobrenja. Takav koncept moralnog uporišta protezao se na opravdavanje neprijeporno nemoralnih djela. Kada se Staljin upleo u snimanje Eisensteinova filma "Ivan Grozni", rekao je redatelju: "Morate pokazati kako je bilo potrebno da bude okrutan."⁹⁶ U *Kratkoj biografiji* slavi se Staljinova "nemilosrdna strogost" i "izvanredna nepokolebljivost" prema onima koji su napadali moralno i političko jedinstvo partije.⁹⁷ Gottfried Feder, koji je zacrtao program Nationalsocijalističke stranke, opisao je *Führerovu* narav ovim riječima: "... unutarjni poriv, moralna revnost, strastvena volja... Diktator se mora osloboditi svih nepotrebnih ograničenja i skrupula... U postizanju svojega cilja ne smije se susprezati ni od krvoprolića ni od rata."⁹⁸ Kult ličnosti veličao je i provođenje osobne volje i opravdavao diktatore ako je njihova volja podrazumijevala zlo i represiju.

Mitovi o nepogrešivosti mogli su se iskoristiti i kao sredstva političkog menadžmenta i društvene kontrole. Razdoblje personalne vlasti okončalo je postojanje temeljne ideološke i taktičke podjele i učvrstilo ideju socijalne i političke integracije. Partijska/stranačka

linija bila je dobro poznata, ali se znalo da Hitler i Staljin donose konačne odluke o ideološkim pitanjima. "Velika debata" o revolucionarnoj strategiji u sovjetskoj Komunističkoj partiji dvadesetih godina nikad se nije ponovila pod Staljinom. Poraz nacionalsocijalističkih revolucionara 1934. godine s ubojstvom Ernsta Röhma omogućio je Hitleru da zagospodari idejama stranke. Kult ličnosti doista je obdario jednog i drugog diktatora gotovo vizionarskom moći. Ljudi oko njih radije su slušali njihove riječi negoli čekali pisane naputke ili zapovijedi. To je pojednostavnilo zadaću upravljanja i strankom i partijom. Stranački/partijski dužnosnici i njihovi članovi, bez obzira na njihove eventualne dvojbe, imali su važnu ulogu i u stvaranju kulta ličnosti i u prenošenju toga kulta široj javnosti. Što je status diktatora bio viši, respektivna je stranka/partija bila ovisnija o jačanju i održavanju kulta kako bi osigurala naklonost diktatora; što je kult bio uspješniji, bilo je manje manevarskoga prostora za druge političke aktere. "Jasno je da je u komunističkim krugovima borba za predsjedničko mjesto u tijeku", tvrdio je (pogrešno) sovjetski akademik na vrhuncu kulta Staljina 1936. godine. "Gotovo sam siguran da će predsjednik biti Staljin koji će se na taj način pretvoriti u Josifa Prvog, novoga sveruskog cara."⁹⁹

Odnos između vode i vođenih bio je također vrlo pojednostavljen projekcijom pretjerane slike vode. Uloga vodiča ili otkupitelja pripisana jednom i drugom diktatoru smanjivala je potrebu za konvencionalnijim oblicima političke lojalnosti i pomagala pri svladavanju paradoksa njihove fizičke prosječnosti i fantastične povijesne uloge koja im se pripisivala. Lakovjerniji ili zaneseni sljedbenici prihvatili su središnji mit kako se u Hitlera i Staljina može imati povjerenja da će zaštititi državu i sačuvati svoj narod. Rezultat je bio opće i dragovoljno političko odricanje, očigledno i u društvenim ili političkim skupinama koje su prije bile neprijateljski raspoložene prema novom režimu. U Hitlerovoj Njemačkoj to je odricanje ritualizirano uvođenjem stranačkoga pozdrava "Heil Hitler". Taj je pozdrav postao obvezatan za sve državne službenike 13. srpnja 1933. godine; bio je obvezatan i za vrijeme pjevanja državne himne i stranačke himne "Horst Wessel". Nijemcima koji zbog invalidnosti nisu mogli dignuti desnu ruku, bilo je dopušteno dignuti ljevicu.¹⁰⁰ Na svim

službenim pismima trebalo je pisati "Heil Hitler!" umjesto "Vaš odani" ili "S poštovanjem" ili "S najboljim željama", a u arhivima je vidljivo da su dužnosnici to počeli primjenjivati gotovo odmah nakon što je Hitler postao kancelar.

Kult Staljina nije mogao ići tako daleko, ali obredno potvrđivanje velikog vođe bilo je očito na partijskim sastancima i u javnim prigodama, a odsutnost takvih potvrda, namjerna ili slučajna, poticala je na ukor. Sličnu bi sudbinu doživjele javno izrečene kritike ili šale. Kružili su, dakako, vicevi i o Hitleru i o Staljinu, ali oni su uglavnom ostajali iza zatvorenih vrata. Dvojicu vođa trebalo je očito štovati; ako ih ljudi ne bi shvaćali ozbiljno, to se nije smatralo samo glupim i drskim nego i političkim bogohuljenjem. Oni koji bi se osvijestili i glasno izrazili sumnju ili neprijateljstvo, izlagali su se stvarnoj opasnosti da budu uhićeni ili zatvoreni zbog izdajničke klevete. Povezanost tih dvaju kultova i sustava strahovlade pokazuje kako je u jednom i drugom društvu bilo malo mjesta za one koji se nisu dali zavesti sveopćom atmosferom dodvoravanja.

Reakcija javnosti na kult bila je ipak daleko od monolitne. Pokoravanje javnosti kultu prikrivalo je široku lepezu motiva. Ponašanje ciničnih oportunističkih i pravih vjernika može izvana biti isto. Stranačkim/partijskim dužnosnicima i pripadnicima nije trebala posebna intuicija da shvate kako se kult može iskoristiti i u vlastitom interesu: kult se mogao mobilizirati radi suradnje u lokalnom stranačkom/partijskom ogranku ili društvenoj jedinici; ako se dobro iskoristio, dobivalo se unapređenje; u najmanju ruku, oduševljenim odobravanjem mogli su se očekivati pozitivni rezultati (premda su redovite čistke partije u Sovjetskom Savezu pokazale da ni štovanje Staljina nije davalo zaštitu). Sve to mogli su činiti pojedinci čije je privatno mišljenje o objektu dodvoravanja bilo manje laskavo.

Stajalište naroda prema kultu u jednoj i drugoj zemlji mijenjalo se s promjenama okolnosti. Kult Staljina razvijao se vrlo polako početkom tridesetih godina, ojačao je 1933.-1934. u trenutku kada je osigurana personalna diktatura, dosegnuo vrhunac 1936.-1937. tijekom Velikog terora i ponovno se javio ojačan kada je već 1943. godine propast Njemačke bila očita. Zatim je deset godina, sve do

Staljinove smrti, kult ostao središnjim obilježjem sustava. Njegovi usponi i padovi mogu se dijelom objasniti namjernim nastojanjima centra da otkloni neprijateljstvo naroda prema Staljinu - primjerice zbog kolektivizacije ili Njemačko-sovjetskog pakta 1939. Kult Hitlera također je odražavao plime i oseke režima. Bio je najjači 1933. i 1934., pa oslabio u godinama konsolidacije, a zatim jednakomjerno rastao u razdoblju vanjskopolitičkih i vojnih uspjeha i dosegao drugi put vrhunac u ljeto 1940. godine kada su se milijuni Nijemaca radovali Hitlerovoj povijesnoj pobjedi nad Francuzima. Nakon toga Hitler je još ulijevao fanatičnu lojalnost i vjeru, ali bombardiranje i neminovnost poraza smanjili su privlačnost i u posljednjoj godini rata razotkrili njegovu pogrešivost.¹⁰¹

Bilo je i mnogo Nijemaca i sovjetskih građana koji nisu htjeli prihvatiti niti odobriti štovanje heroja. To je bilo očitije u Sovjetskom Savezu u kojem se kult manje uklapao u razvitak partijske politike dvadesetih godina. Usprkos tradiciji dodvoravanja caru i vjerskoj mistici, koji su hotimice prizivani u komunističkom ruhu kako bi se naprije potaknuo kult Lenjina, a zatim i njegova nasljednika, ostaje činjenica da se čitav sovjetski eksperiment temeljio na uništenju sustava vladavine koji se osnivao na kultu cara. Jedan se radnik požalio: "...svatko hvali Staljina, smatraju ga bogom, a nitko ne kritizira."¹⁰² Drugi prigovori bili su usredotočeni na usporedbu s Hitlerom ili na vezu s carskim razdobljem. "Došlo je doba kada su vode postali bogovi i kada ih nose kao ikone", primijetio je jedan drugi radnik nakon sovjetskih izbora 1937. godine.¹⁰³ Neki od onih koji su se usprotivili Staljinu, poput pjesnika Osipa Emiljeviča Mandeljštama, smatrali su se prisiljenima, radi vlastite sigurnosti, odglumiti štovatelje usprkos svojim uvjerenjima. U zimi 1936./37. Mandeljštam je napisao *Odu Staljinu*. Njegova se žena poslije sjeća kako je napisati odu značilo da se pjesnik morao "ugoditi, poput glazbala, hotimičnim predavanjem općoj hipnozi" i "biti opčinjen liturgijom".¹⁰⁴ Drugi pisci prikrivali su svoje mišljenje ironijom ili basnom, premda su cenzori bili nadasve budni i pazili na najmanji znak neukazivanja štovanja. Jedinu sovjetski pisac koji je objavio otvorene kritike Staljina prije vođine smrti, pjesnik Naum Mandel, izbjegao je smaknuće jer su ga vlasti smatrale ludim.¹⁰⁵

Uvjereni sljedbenici režima - pravi vjernici - bivali su s vremenom psihički kompleksniji. Njihova predanost idealima katkada se uspoređuje s povezanošću rock-zvijezde i fanova iz kasnijih vremena, ali to je trivijalna i povijesno neumjesna usporedba. Pravi vjernici općenito se smatraju svjetovnom kongregacijom i doživljavaju isto oduševljenje i nijekanje samih sebe poput vjerske ekstaze. Ni jedan ni drugi kult nisu prikrivali iskorištavanje religijske simbolike; barem neki vidovi kulta ličnosti u jednoj i drugoj diktaturi imaju jak religijski prizvuk. Međutim, ni jedan kult nije bio metafizički. Oni su se oslanjali na sponu, stvarnu ili zamišljenu, koja je bila bitno politička, izraz moćne veze vode i sljedbenika. Ta je veza u pravom smislu riječi bila neposredna i fizička, ne izvanzemaljska. Evo, primjerice, upisa u dnevnik jednoga svjedoka Staljinova posjeta Kongresu mladih komunista u travnju 1936. godine:

I ON je ustao, malo umoran, zamišljen i dostojanstven. Mogli ste osjetiti strahovitu moć, njezinu snagu, a istodobno i nešto žensko i blago. Pogledao sam oko sebe: svi su bili zaljubljeni u to blago, nadahnuto, nasmiješeno lice. Vidjeti ga, samo ga vidjeti, bila je sreća za sve nas.¹⁰⁶

Poslijeratna slika Roberta Sturua s prikazom mlade seljakinje u krugu svoje obitelji, pune strahopoštovanja, nosila je samo naslov *Vidjela je Staljina*.¹⁰⁷

Spona s Hitlerom bila je također povezana s političkom moći. Kako primjećuje Albert Speer u jednom od poslijeratnih saslušanja na temu Hitlerove ličnosti, neposredni krug njegovih vjernih sljedbenika u njegovoj nazočnosti doimao se "beznačajno i plašljivo... Bili su opčinjeni njime, slijepo ga slušali i nisu imali vlastitu volju". Fizička nazočnost vode, nastavlja Speer, osobito je djelovala na osobe udaljenije od unutarnjeg kruga: "... ljudi su bili potpuno uvjereni u Hitlerovu veličinu i poslanje" i prilazili mu sa "štovanjem zbog njegove povijesne veličine".¹⁰⁸ Kult Hitlera obuhvaćao je i element seksualne moći, a njega u Staljinovu slučaju gotovo i nije bilo. Žene su pisale Hitleru moleći ga da bude otac njihove djece. Jedna žena pisala je kako joj je brak propao zbog predanosti vodi: "Od prvog trenutka kada sam čula za Adolfa Hitlera, osjetila sam kako mi

daje novu vjeru, dao mi je snagu i moć i ljubav. On je moj idol, i ja ću svoj život posvetiti njemu.”¹⁰⁹ Žene su, kako tvrde neki očevici, prolazeći pokraj Hitlerova bavarskog utočišta u Berchtesgadenu, jele šljunak po kojemu je upravo prošao *Führer*.¹¹⁰

Pretjerano oduševljenje za jednog i drugog muškarca nastalo je uglavnog zbog predodžbe o njima i moći koja je iz nje proizlazila. No ono se može objasniti i kontekstom povijesti u kojemu su te dvije diktature nastale. Stanovništvo jedne i druge zemlje bilo je izloženo vrlo dugim razdobljima političke nesigurnosti, građanskoga rata, nasilja i oskudice. Ekonomska je kriza bila jaka i duga i dezorijentalala je ljude. Težnja za spasenjem bila je jedna od posljedica. Jedan i drugi vođa iskoristili su psihološku nesigurnost svojega stanovništva i održavali se tom nesigurnošću kao i osjećajem sigurnosti koji je pružao imidž vođe. Kult ličnosti u jednoj i drugoj zemlji bio je donekle potrebna fikcija u svijetu u kojem su “normalni” političari raskrinkani kao nesposobni, izdajnici ili jednostavno uništeni.

Potkraj života i jedan i drugi diktator pokazivali su očite znake tjeskobe glede budućnosti. I jedan i drugi diktator tvrdili su kako su u jednom trenutku svojega životnog puta razmišljali o povlačenju iz političkoga života - Hitler o mirnom životu u Linzu, a Staljin o životu jednostavnog umirovljenika - ali obojica su ostali čvrsto povezani sa svojom misijom. U svojim završnim, zabilježenim monolozima u proljeće 1945. Hitler se pitao kako će se Njemačka snaći bez svoje-ga palog vođe. Poslije rata Staljin je očajavao zbog svojih suradnika u Centralnom komitetu pitajući se što će biti s njima kada njega više ne bude da ih vodi: “Što će biti s vama? Imperijalisti će vas zadaviti.”¹¹¹ Ni u jednoj ni u drugoj državi napuhani kult njihove ličnosti nije ih nadživio. U veljači 1954. Hruščov je objavio zaprepaštenom partijskom vodstvu kako je Staljin zloupotrijebio svoju vlast i nepotrebno tlačio sovjetski narod. Centralni komitet objavio je rezoluciju “O odbacivanju kulta ličnosti i njegovih posljedica” kako bi se pobrinuo da se više ne ponovi ništa poput idolatrije u Staljinovu slučaju.¹¹² Njegovo je tijelo 1961. godine uklonjeno iz Lenjinova mauzoleja na Crvenom trgu i ponovno, neupadljivo pokopano u zidine Kremļa. U sovjetskoj državnoj himni, uvedenog 1943. godine, pošto je Staljin ispravio i odobrio riječi, bila je rečenica:

“Staljin nas je uskrisio - vjeru u ljudima/Nadahnuo nas na rad i herojska djela.” Nakon 1956. himna se svirala bez pjevanja sve dotle dok 1977. godine Lenjinovo ime nije zamijenilo okaljano Staljinovo.¹¹³ U ruralnoj Rusiji, koja je bila cilj Staljinova ugnjetavanja, šezdesetih su se godina proširile priče kako je Staljinov duh izvor uroka.¹¹⁴ U Njemačkoj se raskrinkavanje Hitlerove reputacije završilo na Nürnberškom procesu ratnim zločincima koji je počeo u studenom 1945. godine. Nije bilo kasnijih pokušaja oživljavanja ideala karizmatskog junaka, premda je u komunističkoj Njemačkoj Demokratskoj Republici bilo blijedih verzija Staljinova kulta. Nesputano štovanje ličnosti bilo je ograničeno na desetak godina njemačke povijesti.

Götz Aly

Hitlerova socijalna država
Pljačka, rasni rat i nacionalni socijalizam

prevela s njemačkog

Daniela Tkalec

Fraktura

traduki^T

Objavljivanje ovog djela omogućeno je uz potporu literarne mreže TRADUKI, čiji su članovi Savezno ministarstvo za europske i međunarodne odnose Republike Austrije, Ministarstvo vanjskih poslova Savezne Republike Njemačke, švicarska Zaklada za kulturu Pro Helvetia, KulturKontakt Austria, Goethe-Institut, slovenska Javna agencija za knjigo JAK, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Zaklada S. Fischer.

Naslov izvornika *Hitlers Volksstaat – Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*

© S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 2005.

© za hrvatsko izdanje Fraktura, 2012.

© za prijevod Zaklada S. Fischer po nalogu programa TRADUKI

Sva prava pridržana. Ni jedan dio ove knjige ne smije se reproducirati u bilo kojem obliku bez prethodnog dopuštenja nakladnika.

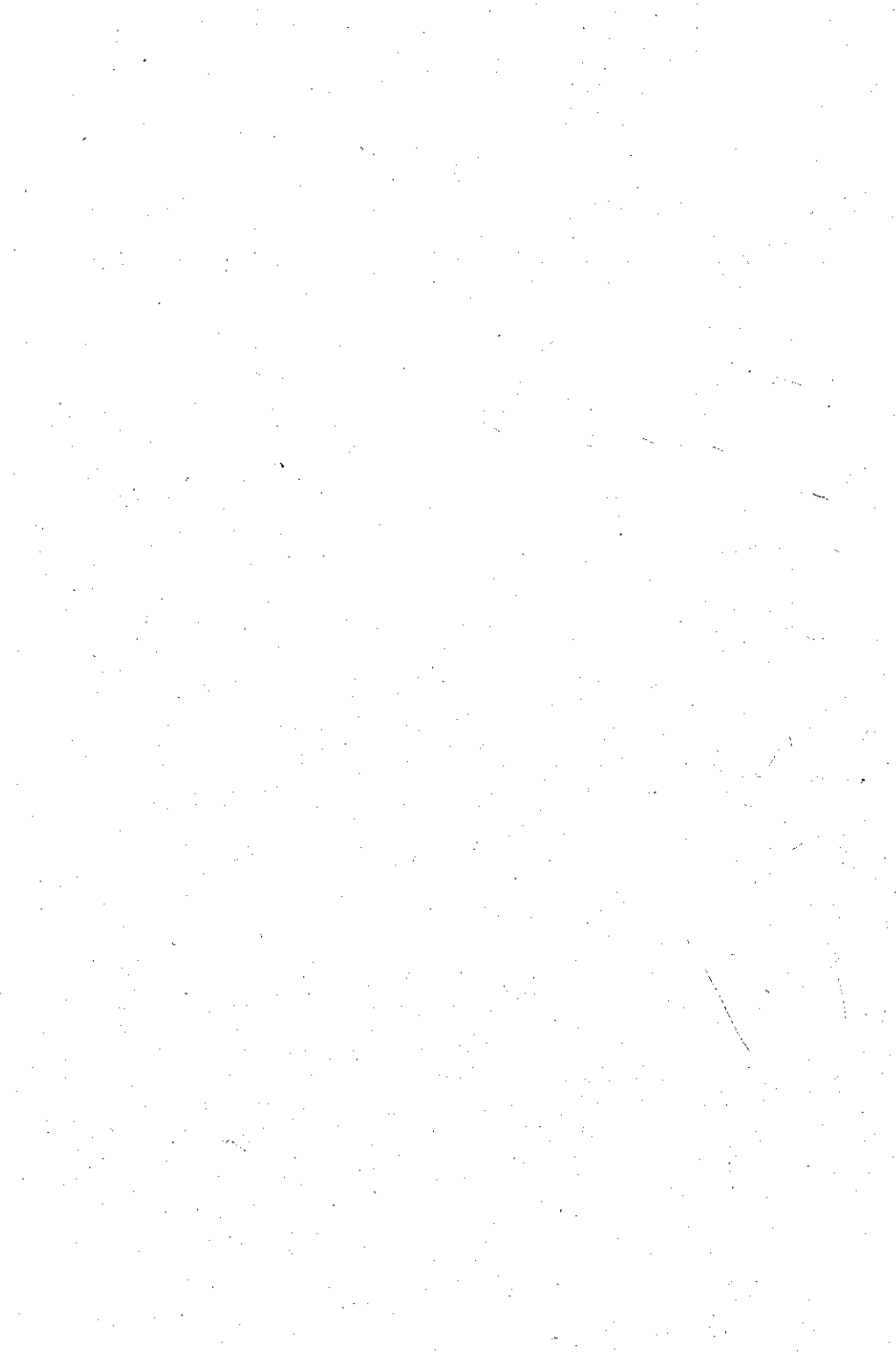
ISBN 978-953-266-414-0

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 821970

Sadržaj

Riječ urednika hrvatskog izdanja	7
Predgovor	II
PRVI DIO: Populisti na djelu	27
1. San o narodnoj državi	29
2. Konsenzualna diktatura	53
DRUGI DIO: Podčinjavanje i izrabljivanje	93
3. Samo svrsishodno	95
4. Narod kao ratni profiter	115
5. Zapad kao plijen	159
6. Istočna prostranstva	181
TREĆI DIO: Eksproprijacija židovske imovine	207
7. Pljačka kao državno načelo	209
8. Pranje novca za Wehrmacht	229
9. Doprinosi satelita	253
10. Tragom zlata	273
ČETVRTI DIO: Zločin kao narodna dobrobit	307
11. Plodovi zla	309
12. Politika špekulacija	325
13. Nacionalni socijalizam	341

Predgovor

Knjiga *Hitlerova socijalna država: Pljačka, rasni rat i nacionalni socijalizam* trebala bi učiniti vidljivom simbiozu socijalne države i zločina. Za to valja nadvladati danas još uvijek raširen historiografski pristup koji tu toliko očito okrutnu stranu nacionalsocijalizma – zbog koje je taj režim većini Nijemaca bio toliko privlačan – ne stavlja u širi politički kontekst. Tu vrst zločina valja historiografski primjereno svrstati u njemačku povijest 20. stoljeća. Geneza Holokausta ne istražuje se samo iz dokumenata koji na koricama spisa imaju napomenu “Židovsko pitanje”, niti se tako umanjuje doprinos historiografije nacionalsocijalizma, koji je uglavnom bio usredotočen na zločine. Zapitanost o preduvjetima zločina odgovara mom pristupu toj temi, pa je i u ovoj knjizi bila moj unutarnji poriv.

Nadalje će biti govora o jednostavnom ali još uvijek nerazjašnjenom pitanju: kako se to moglo dogoditi? Kako su Nijemci mogli dopustiti besprimjerne masovne zločine i počiniti ih – osobito ubojstva europskih Židova? Mržnja spram svega “manje vrijednoga” koju je forsirala država, spram Poljaka, boljševika i Židova, zasigurno je spadala u preduvjete za to. No to nam ne daje nikakav odgovor. U desetljećima prije Hitlerove vladavine Nijemci nisu bili ništa više opterećeni šovinizmom od ostalih Europljana, niti je njihov nacionalizam bio više rasistički od onoga ostalih nacija. Ne postoji neka njemačka zasebnost koja bi se dala dovesti u vjerodostojan odnos prema Auschwitzu. Mišljenju da su se

u Njemačkoj rano razvili ksenofobija i poseban, eksterminacijski antisemitizam nedostaje svaka empirijska osnova. Pogrešno je pretpostavljati da se za devijantan razvoj s osobito teškim posljedicama mora pronaći specijalan, dugoročno utemeljen razlog. NSDAP je osvojio i konsolidirao svoju moć na temelju konstelacije za koju se najvažniji čimbenici mogu pronaći u godinama nakon 1914. – ne prije.

U središtu je ovoga istraživanja napeti odnos između naroda i vodstva u doba nacionalsocijalizma. Dokazano je da je Hitlerova vladavina od prvoga dana bila izuzetno labilna. No valja se zapitati kako se ona stabilizirala, istina, jedva dostatno, ali ipak dovoljno za dvanaest fulminantnih i razornih godina. Stoga ću općenito pitanje koje sam postavio na početku, naime “kako se to moglo dogoditi”, postaviti preciznije: kako je takav pokret kakav je nacionalsocijalizam, koji je u retrospektivi toliko očito prevarantski, megalomanski i zločinački, mogao postići toliku, gotovo neobjašnjivu mjeru unutarpolitičke homogenizacije?

Ne bismo li pridonijeli uvjerljivom odgovoru, nacionalsocijalističku vladavinu promatramo s gledišta koje je prikazuje kao konsenzualnu diktaturu. Utoliko se na najvažnija pitanja mogu dati najbolji odgovori za ratno razdoblje u kojemu se osobito ističu i ostale karakteristike nacionalsocijalizma. Hitler, Gauleiteri te dobar dio ministara, državnih tajnika i savjetnika agitirali su kao klasični populist, koji su se gotovo svakoga sata pitali kako da osiguraju i poboljšaju opće zadovoljstvo naroda. Za to su svakoga dana iznova kupovali javno odobravanje ili barem ravnodušnost. Na bazi davanja i oduzimanja uspostavili su diktaturu koja je uživala lojalnost većine. Kritične točke na kojima su morali dokazati svoju politiku skrbi za narod proizlazile su iz analize unutarnjeg sloma na kraju Prvoga svjetskog rata.

Slijedom toga nacionalsocijalističko je vodstvo u Drugome svjetskom ratu ponajprije pokušavalo podijeliti živežne namirnice po mogućnosti tako da običan puk njihovu raspodjelu smatra pravednom. Kao drugo, činili su sve da Reichsmarku barem prema van održe stabilnom, što je trebalo pridonijeti tomu da se skeptičnim upozorenjima na ratnu inflaciju od 1914. do 1918., kao i na slom njemačke valute iz

1923., izmakne tlo pod nogama. Kao treće, nastojalo se obitelji vojnika, što je bilo u eklatantnoj suprotnosti spram Prvoga svjetskog rata, opskrbiti s dovoljno novca – dobivale su 85% od posljednje neto plaće mobiliziranog vojnika. Britanske i američke obitelji dobivale su u usporedbi s time manje od polovine. Supruge i obitelji njemačkih vojnika nerijetko su u ratu raspolagale s više novca nego u miru, a uživale su i u darovima koje su donosili vojnici koji bi u domovinu dolazili na dopust, a koji su nerijetko težili i više od pedeset kilograma, kao i u vojničkim paketima koje su im slali iz okupiranih zemalja.

Kako bi još više osnažio iluziju o zajamčenome imovinskom stanju koje bi se eventualno moglo još samo poboljšati, Hitler je ishodio da se ni seljaci ni radnici, pa ni mali ni srednji službenici, ne opterete većim ratnim porezima. I to je bila bitna razlika u odnosu na Veliku Britaniju i SAD. Usporedo s poštedom velike većine njemačkih poreznih obveznika znatno se povećalo porezno opterećenje onog dijela njemačkoga društva koji je zarađivao dobro ili vrlo dobro. Istaknuti primjer politike socijalne pravednosti koja se provodila u Trećem Reichu bila je jedinstvena uplata od osam milijardi Reichsmaraka koju su njemački kućevlasnici morali izvršiti krajem 1942. Suprotan primjer razvidan je iz oslobađanja od plaćanja poreza na bonuse za noćni rad te rad nedjeljom i praznikom, što je bilo odlučeno nakon pobjede nad Francuskom, a što je kod Nijemaca sve do današnjih dana ostalo važeće kao socijalna stečevina.

Koliko god je u slučaju Židova, takozvanih manje vrijednih ili tuđinskih entiteta promatrano s aspekta rase, nacionalsocijalističko vodstvo postupalo rigorozno, toliko je, s klasnog pak stanovišta, u unutarnjoj politici distribuiralo troškove u korist socijalno slabijih. O tome je riječ u prvome dijelu ove knjige.

Razumljivo je da imućni nisu mogli iz svojih poreza namaknuti iznose potrebne za troškove Drugoga svjetskog rata, jer je tek četiri posto svih njemačkih poreznih obveznika zarađivalo više od šest tisuća Reichsmaraka godišnje. No kako je onda plaćen najskuplji rat u povijesti ako ga većina gotovo uopće nije smjela osjetiti? Odgovor je bjelodan: Hitler je prosječnog Arijevca štedio na račun životnih resursa

drugih. Kako bi održala dobro raspoloženje vlastita naroda, vlada Trećeg Reicha stalnim je prisilnim nametanjem sve većih kontribucija uništila europske valute. Kao jamstvo nacionalnoga životnog standarda naredila je pljačku milijuna tona živežnih namirnica za zbrinjavanje njemačkih vojnika, kao i utovar svega što se još dalo uzeti i otpremiti u Njemačku. Kao što su se njemačke trupe trebale prehranjivati iz resursâ zemlje koju su okupirale, što su velikim dijelom i činile, tako su i svoje tekuće troškove trebale podmirivati novcem dotične zemlje. I to im je također uvelike polazilo za rukom.

Svi njemački vojnici koji su bili na inozemnim bojištima, dakle gotovo svi, kao i sve usluge koje su u inozemstvu pružene Wehrmachtu, sve sirovine kupljene u inozemstvu, industrijski proizvodi i živežne namirnice koji su bili namijenjeni Wehrmachtu ili Njemačkoj plaćeni su valutom koja nije bila njemačka. Odgovorni su postupali izričito u skladu s maksimama poput: ako u ovom ratu netko treba gladovati, neka to budu drugi; ako se već ne može izbjeći ratna inflacija, onda neka se dogodi svagdje drugdje, samo ne u Njemačkoj. O tehnikama koje su izmišljene u tu svrhu bit će govora u drugom dijelu knjige. U njemački ratni proračun slijevale su se i milijarde dobivene eksproprijacijom imovine europskih Židova. O tome je riječ u trećem dijelu knjige.

Nadalje ćemo dakle pokazati kako je došlo do eksproprijacije židovske imovine, najprije u Njemačkoj, a poslije i u satelitskim državama, kao i onima koje je okupirao Wehrmacht. To ću učiniti na egzemplaran, a ne na enciklopedijski način. Jednako ću postupiti i u poglavljima koja opisuju metode pljačke drugih naroda koje su Nijemci primjenjivali u Drugome svjetskom ratu. I tu ću se usredotočiti na ono što je u pojedinom slučaju specifično ili egzemplarno, kao i na ono što je i drugdje bilo tipično.

Nacionalsocijalizam se na bazi sveobuhvatnoga rasnoga rata i pljačke pobrinuo za takve mjere jednakosti, mobilizacije društva i podređenosti jednom cilju kakve u Njemačkoj dotad nisu bile poznate. To ga je i učinilo i popularnim i zločinačkim. Materijalno egzistencijalno obilje i neizravna korist od velezločina za koji nije bilo osobne odgo-

vornosti odredili su svijest većine Nijemaca o požrtvornosti njihova režima. I obratno, orijentirajući se na blagostanje naroda, politika genocida iz toga je crpila potrebnu energiju. Izostanak unutarnjeg otpora koji bi bio vrijedan spomena, kao i kasniji nedostatak svijesti o krivnji, moguće je protumačiti istim historijskim konstelacijama. O tome je riječ u četvrtom dijelu knjige.

Odgovor na pitanje kako se to moglo dogoditi otežava didaktički redukcionizam jednostavnih antifašističkih parola. One su održive samo na oglasnim panoima ili u naknadnim povijestima Nijemaca u DDR-u, Saveznoj Republici i Austriji, koje su pisane u duhu nacionalističkog kolektivizma. Čini se nužnim da bismo nacionalsocijalističku vladavinu trebali razmotriti i kao *nacionalni socijalizam* kako bismo barem omeli projekciju krivnje na pojedine osobe i strogo određene skupine koja se vazda iznova oživljava: jednom se kao glavni odgovorni žigošu ljudi, štoviše bolesni i navodno karizmatični diktator i njegovi pobornici, drugi put ideolozi rase (u skladu s kratkotrajnom modom, po mogućnosti oni koji su potjecali iz slične starosne ili socijalne grupe), dok su to za druge, pojedinačno ili u kombinaciji, menadžeri banaka, vlasnici koncernâ, generali ili postrojbe ubojica ogrezle u krvi. U DDR-u, Austriji i Saveznoj Republici Njemačkoj gajile su se najrazličitije obrambene strategije, koje su međutim uvijek rezultirale time da su većinskom stanovništvu priskrbljivale nesmetanu svakodnevicu i mirnu savjest.

Povijesni izvori

Literatura o problemima koje smo ovdje načeli veoma je ograničena. Valja navesti elementarni rad Marie-Louise Recker *Nazionalsozialistische Sozialpolitik im Zweiten Weltkrieg* ["Nacionalsocijalistička socijalna politika u Drugome svjetskom ratu"] iz 1985. Od pomoći su bila i empirijski uzorno obrađena društveno-povijesna istraživanja poput onih Birthe Kundrus *Kriegerfrauen* ["Žene ratnika"] iz 1995. i Christopa Rassa *Menschenmaterial* ["Ljudski materijal"] iz 2003., dok o ratu izglad-

njivanjem protiv Sovjetskog Saveza postoji niz starijih istraživanja, zbog čega za obradu poglavlja "Otto, prosječni njemački potrošač" nisu bili potrebni značajni istraživački napori unatoč tome što smo pronašli nekolicinu novih izvora. Oni se oslanjaju na knjigu *Vordenker der Vernichtung* ["Idejni začetnici uništenja"] koju smo 1991. objavili Susanne Heim i ja, a u nekim točkama i na studije Christiana Gerlacha *Krieg, Ernährung, Völkermord* ["Rat, prehrana, genocid"] iz 1998. i *Kalkulierte Morde* ["Proračunata ubojstva"] iz 2000. *Goebbelsov dnevnik* u četiri sveska, koji je pomno uredila Elke Fröhlich, neizostavan je dokument za brojna pojedinačna pitanja vezana uz središte nacionalsocijalističke moći.

Dok je beskrupulozno upravljanje distribucijom živežnih namirnica u Drugome svjetskom ratu namijenjeno blagostanju njemačkog naroda donekle poznato, to se ne može reći za metode kojima je stabilizirana vrijednost novca i ograničavan ratni profit. Hitler, njegovi savjetnici i suradnici s pravom su se bojali neugodnih sjećanja na godine 1914.–1918. Goebbels je stoga u rujnu 1941. primijetio: "Teško da ćemo prebroditi novu inflaciju."¹ U taj kontekst spada i eksproprijacija židovske imovine.

Na vezu između antiinflacijske politike, arijanizacije i blagostanja njemačkog naroda naišao sam radeći s Christianom Gerlachom na studiji o ubojstvima mađarskih Židova. Iz primjera Mađarske – koji se zbio relativno kasno [1944. – op. ur.] – vidljivo je kako je "mađarizirana" imovina tamošnjih Židova. To konkretno znači da su njihovi mađarski susjedi kupovali namještaj iz spavaćih soba deportiranih židovskih obitelji. Novčani iznosi iz takvih transakcija, kapitala banaka, dionica i depozita – koje su posljednjih ratnih mjeseci provedene stotine tisuća puta – slijevali su se u mađarski državni prihod, a odatle u proračun, iz kojega su plaćani troškovi okupacije Wehrmachta, svekolikih dostava u Njemačku, kao i plaće svakog pojedinog njemačkog vojnika. Riječ je

¹ Otto je često ime u Njemačkoj i stoga metafora za prosječnog čovjeka, "svakogovića". (Op. ur.)

o slučaju široko koncipiranoga državnog pranja novca u kojemu su Mađari morali preuzeti najprljaviji dio. Ta spoznaja postala je polazištem za ovu studiju – zanimalo me je li se to što se otkrilo u Mađarskoj prakticiralo i u ostalim dijelovima okupirane Europe. Stoga je valjalo istražiti civilne financijske uprave i središnje narodne banke u Njemačkoj, kao i u satelitskim i okupiranim zemljama. Nadalje je valjalo ispitati aktivnosti onih koji su u Wehrmachtu bili odgovorni za financiranje rata. Na kraju je analiza na koji je način imovina Židova pretvorena u novac, kako se taj novac izmiješao s ostalim financijskim tokovima i kamo je proslijeđen.

U tom smjeru razmišljao je i nizozemski znanstvenik A. J. van der Leeuw, čije su analize njemačkih sudova još pedesetih godina pokazale povezanost ratnih priprema, rata i nacionalizacije židovske imovine. Što se tiče “brze nebirokratske pomoći” njemačkim žrtvama bombardiranja i inventara stanova protjeranih i deportiranih Židova, u posljednje su vrijeme objavljene neke značajne studije, od kojih valja istaknuti pionirski rad Wolfganga Dreßena *Betrifft 'Aktion 3'. Deutsche verwerten jüdische Nachbarn* (“Akcija 3. Nijemci unovčavaju imovinu svojih susjeda Židova”) iz 1998.

Istraživanja o njemačkome okupacijskom režimu u Srbiji (Schlarp, 1986.), Italiji (Klinkhammer, 1996.) i u Norveškoj (Bohn, 2000.) temeljita su, no gube se u lokalnim specifičnostima, u navodnom ili stvarnom sukobu nadležnosti pojedinih upravnih tijela. Budući da se vojna i civilna upravna djelatnost ponajprije analitički sažimlje pod aspektima kao što su “gubici zbog trenja”, “konkurencija službi”, “neefikasnost” i “propadanje”, čitatelj se na kraju zbunjeno pita kako se unatoč svemu uspio održati taj prokleti nacistički režim? Više specijalistički koncipirane studije, poput onih Gerharda Aaldersa o njemačkim pljačkaškim pohodima u Nizozemskoj ili one Jean-Marca Dreyfusa o pljački

---

* *Akcija 3 (Aktion 3)*. Pod tim kodnim nazivom Ministarstvo financija Trećeg Reicha izdalo je početkom studenoga 1941. naputke o zapljeni imovine njemačkih Židova prilikom deportacije. (Op. prev.)

francuskih Židova (*Pillages sur ordonnance*), izbjegavaju samodostatnu znanstvenu analizu uobičajenog sukoba nadležnosti raznih upravnih tijela u službi.

O središnjoj temi, financijskoj ratnoj politici Njemačkoga Reicha između 1939. i 1945., manjkaju dostatna istraživanja. Stariji rad Fritza Federaua može se kao afirmativan ostaviti po strani jer je autor još od doba nacizma znao o čemu govori i što skriva. Novije opsežne studije vezane uz pojedina industrijska poduzeća, banke i osiguravajuće kuće u najboljem su slučaju vrlo specijalizirane i malo pridonose historijskoj kontekstualizaciji. Studija Manfreda Oertela u Eichholtzovoj velikoj povijesti njemačkoga ratnoga gospodarstva daje neke važne uvide, kao i njegova disertacija iz Rostocka vezana uz Reichsbanku. Unatoč tome mogući doprinos tih dvaju tematski zanimljivih radova je ograničen budući da je Oertel zatočenik službene istočnonjemačke interpretacije fašizma, tako da njegov rad ne daje odgovor na pitanje tko se sve okoristio financijsko-gospodarskim izrabljivanjem Europe.

Nasuprot tome, istraživačka skupina koja unutar Vojno-povijesnoga istraživačkog zavoda Vojske Savezne Republike već desetljećima radi na višesveščanom i milijunskim iznosima poduprtom i sve sterilnijem djelu *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* ["Njemački Reich i Drugi svjetski rat"], glatko odbija obraditi financiranje rata kao temu jednoga sveska ili nekog većeg odjeljka. Važni instrumenti izrabljivanja, poput vrijednosnica Kreditne zadruge Reicha [*Reichskreditkasse*], *Reichskassenscheine*, tzv. RKK-novčanice, njemačkim su se vojnim historičarima činili presloženima; dopustili su da i ogroman aparat financijske ("intendantske") službe Wehrmachta nestane u mraku njemačke ratne povijesti. Razrješenje navodno složene zagonetke vrijednosnica Kreditne zadruge Reicha – RKK-novčanica – što je važno za razumijevanje Hitlerove narodne i socijalne države, nalazi se u drugom dijelu ove knjige, u poglavljima "Individualno plaćanje" i "Kolektivna eksprijacija".

Iskustvu s kolegama iz Istraživačkog zavoda za vojnu povijest nalikuje epizoda koju sam poslije doživio u Saveznome vojnom arhivu u Freiburgu. Nakon što sam naručio (izuzetno nepotpunu) kartoteku o

stanju gospodarstva Reicha "RW7, OKW/Wermachtintendant z.b.V." [Vrhovno zapovjedništvo Wehrmachta/Intendantura - op. ur.], nadležni arhivar nazvao me u čitaonicu i rekao: "Gospodine Aly, tävi se barem u to dobro razumijete, no čini se da ste se zabunili, jer te spise obično nitko ne naručuje." Intendanti su bili financijski službenici Wehrmachta, a većina dokumenata o njihovim aktivnostima netragom je nestala. Ono malo što je sačuvano očito se ne istražuje u skladu sa strukom, niti se predlaže za uporabu. Izuzetno zanimljivi izvori u tiskanim pregledima o stanju Wehrmachta opisani su tako da navode na zabludu ("...uglavnom izlistani popisi i knjžizenja"). U pregledu stanja koji Savezni arhiv [Bundesarchiv SRNJ] ima na internetu nedostaje svaka informacija o intendanturi Wehrmachta; ondje gdje i postoje spisi o financijskim i monetarnim poslovanjima, oni često nisu uvršteni u dotičnu dokumentaciju.

Kao primjer za to postoji edicija dokumenata *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939-1946* ["Službeni dnevnik njemačkoga generalnog guvernera u Poljskoj 1939.-1945."], koju su Werner Praeg i Wolfgang Jacobmeyer 1975. objavili po nalogu Münchenskog Instituta za povijest. Aktivnost direktora Reichsbanke i šefa Emisijske banke u Poljskoj Fritza Paerscha ondje je gotovo redovito svedena na štire sažetke koji su obuhvaćali sadržaje dokumenata, korespondenciju i sl. ("bankarska pitanja"). Od istog sljepila naspram financijskih i monetarno-političkih pitanja pobolijeva i urednički megaprojekt iz završne faze DDR-a *Europa unterm Hakenkreuz* ["Europa pod kukastim križem"].

Iznimno korisnim pokazalo se što je Savezni arhiv u međuvremenu istražio opsežne kadrovske dokumente Reichsbanke i obilje drugih dokaznih materijala, koji su do 1990. bili skriveni u Arhivu Ministarstva državne sigurnosti DDR-a. U niz takvih napredaka u istraživanju spada i nedavno dovršeni dvosveščani registar vezan uz funduse *Militärbefehlshaber in Frankreich* ["Zapovjednik okupacijskih postrojbi u Francuskoj"] i *Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich* ["Zapovjednik okupacijskih postrojbi u Belgiji i sjevernoj Francuskoj"], na kojemu su surađivali Savezni arhiv, francuski *Archives Nationales* i

Njemački povijesni institut u Parizu. Ovaj rad znatno je profitirao zahvaljujući fundusu *Archiv für Wiedergutmachung beim Landgericht Berlin* ["Arhiva za reparacije pri Pokrajinskom sudu u Berlinu"] (B Rep. 032), koji je otprije nekoliko godina dostupan u Pokrajinskom arhivu u Berlinu. Klasificiran po pokrajinama, fundus sadrži i kopirane izvore iz arhiva mnogih europskih država kao i svjedočenja preživjelih pred sudovima. Pisani dokumenti Ministarstva financija sadržali su, istina, mnogo desetaka tisuća dokumenata, no za njih ni u fundusu stare Zapadne Njemačke ni u opsežnim fundusima negdašnjeg DDR-a nisu utvrđene dostatne banke podataka. Tek je 2004., gotovo šezdeset godina nakon završetka rata, objavljen prvi od deset svezaka očevidnika sačuvanih spisa Ministarstva financija Trećega Reicha.

Unatoč tome moja se studija ponajviše oslanja na te izvore. Grubo se orijentirajući pomoću starih kartoteka, kao i zahvaljujući nadležnoj referentici iz Arhiva Karoli Wagner, uspjelo nam je ući u trag mnogim izvorima koji se dotad nikada nisu navodili u znanstvenoj literaturi. Pritom se pokazalo da su ti dokumenti, koji su u velikom broju svjedočili o izvanrednome ratnom budžetu Njemačkoga Reicha i u kojima se katkad minuciozno knjižila većina prihoda u okupiranim zemljama, namjerno uništeni. To vrijedi i za spise koji su mogli pružiti informacije o unovčavanju neprijateljske i židovske imovine, kao i za dokumente pomoću kojih se mogla točnije istražiti prekomjerno rastuća stavka budžeta "opći administrativni prihodi". Iznosi u milijardama koji su ondje proknjiženi u prvom redu potječu iz izvora o kojima je trebalo šutjeti. Usprkos tome u četvrtom dijelu knjige pokušat ću na temelju sačuvanih krhotina tih spisa rekonstruirati osnovnu strukturu ratnih prihoda Reicha; s jedne strane istaknut ću kako su se tereti raspoređivali na društvene klase u Njemačkoj, dok ću s druge pokušati istražiti strukturu ratnog budžeta koji je do 1944. bio u stalnom porastu, a koji je bio iznuden od okupiranog (i satelitskog) inozemstva i utjerivan kako iz imovine tako i pomoću prisilnog rada pripadnika skupina koje su bile osobito proganjane.

Reichsbanka se na razne načine bavila izrabljivanjem okupiranih zemalja i europskih Židova. Ne samo što je inkasirala (zubno) zlato,

dragulje, udjele u dionicama i devize ubijenih već je i u svakoj središnjoj banci okupirane zemlje postavila njemačkoga povjerenika koji se morao brinuti za opskrbu novca za Wehrmacht, za ubiranje kontribucija i, kao kompenzacija spomenutoga, za provedbu unutarnjih mjera za stabilizaciju valute. U tu svrhu sustavno se koristila i imovina Židova koja je bila pretvorena u novac. U trećem dijelu knjige to je pokazano na primjeru Grčke.

Bez poteškoća sam se koristio Arhivom *Banque de France*, s time da se rad zbog registratora koji su nedostajali pokazao teškim, dok su banke podataka kao i radni uvjeti Arhiva *Banca D'Italia* sjajni. Dva pokušaja da prodrem u tajne europskih središnjih banaka tijekom Drugoga svjetskog rata neslavno su propala: Mađarska narodna banka definitivno je odbila, a Grčka narodna banka nije odgovorila na nekoliko upita.

Osim nekoliko beznačajnih ostataka, spisi Reichsbanke, kojih je 1945. bilo na tisuće, s vremenom su uklonjeni. To se dogodilo i u Saveznoj Republici Njemačkoj i u Njemačkoj Demokratskoj Republici. Savezni je arhiv 1998. na međunarodni pritisak podastro izvješće o preostalom dijelu spisa Reichsbanke. Ondje stoji: "Nepristranom će se promatraču činiti nerazumnim što su dokumenti koji su bili tijesno povezani sa zločinima nacionalsocijalista poslije razdijeljeni i naposljetku zagubljeni." U tom se izvješću dade primijetiti da je uništenje dokumenata nešto što je danas "razumljivo". Iz toga je razvidan pokušaj daljnjeg zamagljivanja – razlozi za takvo što uistinu su očiti: kako u Njemačkoj Demokratskoj Republici tako i u Saveznoj Republici Njemačkoj zbog državnog je rezona postojao zajednički interes da nestanu svi dokumenti iz kojih bi se poslije lako mogli izvoditi zahtjevi za naknadom. To se događalo, kako ovdje tako i ondje, u interesu svih Nijemaca.

Bankarska je komisija, sastavljena od njemačkih stručnjaka i političara, 4. rujna 1947. u Istočnom Berlinu, prigodom "Dogovora o preuzimanju Reichsbanke", registrirala "židovsku kartoteku" koja je sadržala podatke o "efektivama koje su bile oduzete" Židovima, ali poslije je netragom nestala. Ipak, moglo bi se reći da se zahvaljujući Njemačkoj Demokratskoj Republici očuvao središnji dio fundusa Ha-

uptverwaltung der Reichskreditkassen [“Glavna uprava Kreditnih za-
druga Reicha”; HV RKK], značajan za pitanje financiranja rata. Isto
vrijedi i za arhive njemačkih privatnih banaka. Za ovu knjigu korisnima
su se pokazale i tadašnje ekspertize Odjela za narodnu ekonomiju Dr-
žavne kreditne banke, d.d.*

Ulrich Benkert, koji je desetljećima u Frankfurtu na Majni obnašao
dužnost likvidatora Reichsbanke, 1978. je napisao: “Tijekom godina
uredio sam da Savezna banka uništi na tisuće registratora, a da nikada
nisam polagao račune o njihovu sadržaju.” Od nesigurnog službenika
Središnje pokrajinske banke [Landeszentralbank] u (Zapadnom) Ber-
linu očekivao je istu “uslužnost” po pitanju spisa Reichsbanke koji su
ondje bili pohranjeni. Benkertovo navaljivanje nije ostalo neuslišano
– u Frankfurtu su uz pomoć postrojenja za spaljivanje novčanica Nje-
mačke savezne banke od 1976. do 1978. uklonjeni posljednji važni
poslovni dokumenti Reichsbanke. Izričito ohrabren Saveznim mini-
starstvom financija, učinio je to u doba saveznoga kancelara Helmuta
Schmidta i ministra financija Hansa Apela.²

Unatoč principijelnom “brisanju” mnogih izvora ipak mi se čini
mogućim naknadno skicirati pljačkaški pohod na Europu. Za različite
komplekse pitanja koja su ovdje obrađena radi uravnoteženosti poje-
dinih poglavlja i glavne teme – a to je Hitlerova socijalna država – još
će se pronaći velika količina materijala. Važni dokumenti vezani uz
ratnu, financijsku i monetarnu politiku Trećega Reicha nalaze se u
moskovskom fundusu “Ministarstva gospodarstva Reicha”³ kao i u
ondašnjim arhivima “Ministarstva financija Reicha” i “Punomoćnika
Četverogodišnjeg plana”.

Dostupniji su oni pisani dokumenti koji se bave sustavnom i na-
mjernom pljačkom okupiranih zemalja, sadržajima milijuna vojnih
paketa koji su se s fronte slali u domovinu te malim i velikim špeku-
lacijama, koje nisam mogao ni približno obraditi. U svakom slučaju,

* *Reichskredit Gesellschaft AG*, odnosno RKG. (Op. ur.)

** Vidi Kratice i pojašnjenja pojmova.

isplatit će se pregledati dokumente Njemačke carinske uprave, osobito one regionalno nadležnih financijskih predstojnika [OFP], mnogo temeljitije nego što je to bilo moguće u poglavlju "Zadovoljni Hitlerovi razbojnici". Carinski dokumenti čine posebnu vrstu izvora koji gotovo da se i ne rabe u historiografiji, a koji bi, koliko se meni čini, kao izvrstan fundus mogli biti korisni za mnoga društveno-povijesna pitanja. Već letimično spomenuti nacionalsocijalistički zakoni koji su od 1933. do 1945. višestruko otežavali pljenidbu imovine siromašnih njemačkih građana, ili pak gubitak stana zbog neplaćene stanarine, kao i neki drugi zakoni, također zavređuju pozornost radi detaljnijeg istraživanja nekih tema kojih smo se samo dotakli.

Pisani materijali koji se citiraju u nürnberškim dokumentima navode se pod određenim brojevima (NG, PS, NOKW, NID) kao izvori bez posebnog arhiva, jer se u svojim različitim oblicima mogu lako pronaći i prepoznati. Jednako vrijedi i za spise iz Eichmannova procesa (ET) kao i za filmove za čitanje opsežnoga dnevnika vlade Hansa Franka ("Frankov dnevnik"). Koristio sam se dokumentima *National Archivesa* blizu Washingtona, dokumentima koje posjeduje *United States Holocaust Memorial Museum* u Washingtonu te onima s Münchenskog Instituta za povijest.

Ortografija pojedinih citata uglavnom je ujednačena. S povremenom nedosljednošću odustao sam od navođenja nekih suvremenih i uobičajenih (nacističkih) riječi u navodnicima, baratajući njima tek kao s *termini technici*. To mi je pošlo za rukom kod pojmova kao što su vođa, arijanizacija, sunarodnjak [narodni drug], narodna zajednica ili konačna pobjeda. Grozne riječi poput globljenje Židova¹ ne moraju se stavljati u navodnike jer se, konačno, iz konteksta vidi da je tu riječ o prisilnom činu. U slučaju pojma "Konačno rješenje"² ta mi je historiografska hladnoća ipak bila previše, a isto vrijedi i za "desemitizaciju",

¹ Führer, Arisierung, Volksgenosse, Volksgemeinschaft, Endsieg... Većina se sličnih pojmova u historiografiji koristi u njemačkom izvorniku. (Op. ur.)

² Judenbuße. (Op. ur.)

³ Endlösung. (Op. ur.)

premda *Židovski leksikon* iz 1927. potpuno slobodno rabi pripadajući glagol "desemitizirati", odnosno "očistiti od Židova". Drugima prepuštam da određuju drukčije granice. Ne postoje "židovsko vlasništvo", "židovske dionice" i "židovsko zlato". Sve su to kratice jednoga kolektivističkog razdoblja u kojemu se krije velika mržnja prema pojedinim skupinama, a dađu se izbjeći samo po cijenu bitno složenijeg načina izražavanja (npr. "dionice koje su se prije nalazile u posjedu Židova"...), zbog čega sam ih i u ovom slučaju formulirao neujednačeno.

Kada govorim o "Nijemcima", to također spada u kategoriju kolektivističkih uopćavanja, iako često rabim taj izraz. Uza svu manjkavost čini mi se neusporedivo preciznijim od nadasve ograničavajućega kolektivnog pojma "nacisti". Hitleru je stalno uspijevalo da bazu svojega odobravanja proširi daleko izvan svojih neposrednih stranačkih pripadnika i birača. Dakako da su njemački muškarci i njemačke žene pružali otpor, da su patili i zbog toga umirali; njemački Židovi bili su Nijemci i smatrali su se takvima, a nerijetko su se time i ponosili. Ipak, od arijanizacije su profitirali Nijemci, uključujući Austrijance – time se misli na njih 95 posto. Tko se zavarava da su samo deklarirani nacisti imali koristi, izbjegava historijski problem.

U sljedećim poglavljima valjat će navesti mnoge brojke. Riječ je o iznosima u državnom proračunu, prihodima od eksproprijacije, poreznim stopama, mjesečnim kontribucijama za okupacijske snage, deviznim tečajevima itd. Numerički točni navodi nužni su jer spadaju u samu srž stvari. Na stranicama 391-392 nalaze se službeni njemački tečajevi za mijenjanje stranih valuta. Za preračunavanje u današnju vrijednost preporučuje se zlatno pravilo: jedna Reichsmarcka odgovara protuvrijednosti od deset eura.⁴ Kako bi si bolje predočili odnose veličina, čitatelji i čitateljice trebali bi imati na umu da je mjesečna plaća od dvjesto Reichsmaraka bila iznadprosječna, dok mirovina od četrdeset Reichsmaraka nije bila loša. Kada je ujesen 1942. cijena za pedeset kilograma

---

⁴ Entjuden. (Op. ur.)

krumpira porasla na 75 Reichspfenniga, to je dovelo do "djelomičnog pada raspoloženja sunarodnjaka".⁵

Mjereni općim životnim standardom, troškovi rata dosegнули su vrtoglave iznose. Ipak, valja se povremeno prisjetiti onoga što nedostaje u tim astronomskim iznosima o kojima će biti govora. Ti podaci uvijek govore o izdacima za oružje, bunkere, transporte i živežne namirnice, za plaće vojnika i uzdržavanje obitelji s njemačke strane. Ne spominju ni jednu jedinu marku za pravednu obranu napadnutih, za ratne invalide i članove obitelji poginulih, nijedan pfennig za obnovu Varšave, Rotterdama ili Krakova, kao i na desetke tisuća drugih gradova i sela. Jednako tako nedostaju i troškovi za ponovnu izgradnju bombardiranih ili srušenih mostova, industrijskih postrojenja i željezničkih pruga, uništenih cesta, oranica, brana i šuma. U materijalnoj ratnoj bilanci nema mjesta za mrtve.

Nacionalna homogenizacija

Uza svu nesnošljivost prema socijalistima, Židovima i onima protivnoga mišljenja, Nijemci Hitlera nisu shvaćali kao neumoljivog izolatora drugih, kao što bi se retrospektivno moglo pretpostaviti, već kao velikog homogenizatora. Mirovni ugovori iz Versaillesa i Saint Germaina strogo su zabranjivali ujedinjenje Austrije i Njemačke. Većina je u tome vidjela veliku nepravdu. No 1938. se Anschlussom Austrije – upravo u ožujku – ispunio nacionalnoromantični san iz 1848. Dakako da velikonjemačka nacionalna država nije bila formirana kao republika, ali je zato uza se imala narod koji joj je klicao. Ako se njemačka povijest danas interpretira kao pokušaj preuzimanja političkih ideja i gospodarskih struktura takozvanog zapadnoga svijeta – pokušaj koji obiluje stranputicama – u ono se doba s jednakim konsenzusom tumačila kao krivudavo i nerijetko jedva prepoznatljivo sjedinjavanje kulturološkog i državotvornog nacionalizma.

U takvu je raspoloženju 1938. u berlinskoj četvrti Spandau primjerice Židovska ulica (Jüdenstraße) preimenovana u Ulicu Carla Schurza, a druga ulica nazvana je prema Gottfriedu Kinkelu, čime je iskazana čast dvojici i danas poštovanih revolucionara iz 1848. i 1849. Hitler, koji sebe nikada nije vidio samo kao kancelara Njemačkoga Reicha već uvijek i kao *Führera* njemačkoga naroda, a time i svih Nijemaca u inozemstvu, 15. ožujka 1938. na Heldenplatzu (Trg junaka) u Beču uzviknuo je: “Kao Führer njemačke nacije i kancelar Reicha sada pred poviješću objavljujem ulazak svoje domovine u Njemački Reich.” Nedugo nakon toga u Frankfurtu, gradu parlamenta crkve Svetog Pavla, predstavio se kao ostvaritelj čežnje iz 1848.: “Djelo za koje su se prije devedeset godina borili i krvarili naši preci odsad se može smatrati dovršenim.”³⁶

Nacija se opajala osjećajem uzvišenosti, koji je s uspjesima prvih dviju godina *Blitzkriega* prerastao u zanosno ushićenje. Da su Habsburgovci i Hohenzollerni 1918. dobili rat, došlo bi do restauracije preživljene vladavine, i to na kostima milijuna poginulih u ratu; Hitler je volio govoriti o “habsburškoj državnoj lešini”.³⁷ No sada je mlada, nacionalnerevolucionarna Velika Njemačka izvojevala pobjedu. Predvođena

čovjekom koji je bio utjelovljenje socijalnog uspona, katastrofa iz 1918. dobila je neočekivan završetak koji se slavio kao sretan. Odjednom se činilo da beskrajne ljudske žrtve, patnje Prvoga svjetskog rata i godina nakon njega više nisu uzaludne. Poraz se prevrednovao kao predigra za grandioznu pobjedu. Kada je Hitler u studenome 1939. uvjerio vodstvo Wehrmachta u brzu pobjedu nad Francuskom, učinio je to sljedećim argumentom: "To nije posebna akcija, nego okončanje Svjetskoga rata."³⁸

Profesor anatomije Hermann Voss, koji je poslije u DDR-u uživao velike počasti, 15. ožujka 1939., na dan kada su njemačke trupe umarširale u Prag, zapisao je u svoj dnevnik: "Najstarije njemačko sveučilište, ono praško, majka sveučilišta u Leipzigu, opet je u njemačkom posjedu! Nezamislivo. Kakva li udarca za slavenstvo, a kakav plus za nas. Živimo u gigantskom vremenu i moramo biti sretni što možemo doživjeti takve stvari. Kakve ima veze ako nemamo baš onoliko maslaca koliko bismo htjeli imati, ili ako nema kave, ili ako se mora učiniti ovo ili ono što nam baš i ne odgovara itd. U odnosu na sav taj napredak to je smiješno beznačajno."³⁹

Neprekinut niz pobjeda, praćen prividom gospodarskog napretka, trajno je oslabio pragmatike u Njemačkoj. Oni koji su bili skloni realnim, ali ne i toliko blistavim kompromisima morali su posustati (nisu odvedeni u koncentracijske logore), zvali se oni Schacht, Beck ili Goerdeler. Oni su ometali Hitlerovu narodsku politiku velikoga pomaka, jasnih alternativa, politiku na "sve ili ništa". Sukladno tome, nacionalsocijalističko vodstvo već je zarana razvilo gotovo bojažljivu senzibilnost za barometar raspoloženja, koji su pomno promatrali i zbog čega su stalno podupirali potrebu za potrošnjom – često u suprotnosti s prioritetima naoružavanja i gospodarstva.⁴⁰

Kasnija DDR zaposlila je radi kontrole sedamnaest milijuna svojih građana u obavještajnu službu Stasi 190.000 uroda, kojima je to bilo glavno zanimanje, i jednako toliko onih koji su se time bavili honorarno, dok je Gestapo 1937. brojio manje od 7000 službenika, uključujući tajnice i administrativnu radnu snagu, a SD [služba sigurnosti SS-a – op. prev.] još manje. Toliko ih je bilo dovoljno da imaju na oku šezdeset milijuna ljudi. Većinu njih nije ni bilo potrebno nadzirati. Nakon

početnog terora, krajem 1936., dakle nepune četiri godine nakon konsolidacije, u zatvorima je bio tek 4761 zatvorenik – uključujući alkoholičare i kriminalce.

Kako je Hitler do svojih uspjeha došao olako i kao kroz igru te premda je taj zamah neozbiljno financirao, njegova je popularnost rasla, ubrzo se širila izvan užega partijskoga kruga i lišavala unutar-njemačku opoziciju njezina temelja. Do 1938. učvrstilo se političko stanje koje je Mussolini točno opisao kao *democrazia totalitaria*. U godinama nakon građanskoga rata, klasne mržnje i partijskopoličkih blokada Nijemce je ujedinila potreba za narodnim zajedništvom.

Moj djed u svojim sjećanjima iscrpno opisuje godine koje je proveo u Prvome svjetskom ratu. Diplomirani klasični filolog kojemu je otac zabranio studirati matematiku služio je kao zapovjednik baterije na Zapadnoj fronti, gdje mu je 1917. jedan "sjajan" vodnik bio oslonac. "Taj nije znao za strah. Htio sam ga promaknuti u časnika i tražio da mi se javi, na što je on odgovorio: 'Moj otac je krojač. Želim ostati dočasnik. Ne spadam ja u to društvo.' No ipak je dobio Željezni križ I. reda."⁴¹ Društvenu dinamiku koja je pokrenuta u Prvome svjetskom ratu NSDAP je efikasno prihvatilo. Privlačila je na tisuće obrazovanih ljudi koji su svoju stalešku nadmenost ostavili u blatu rovovskoga rata. Ujedinila je radnike koji su bili socijalistički nastrojeni, male obrtnike i službenike koji su se nadali društvenom priznanju i boljim životnim prilikama za svoju djecu. Tome su se priključili oni koji su profitirali od obrazovne reforme Weimarske Republike i htjeli nastaviti svoj socijalni uspon. Njih nije povezivala želja za novom klasnom vladavinom, već – što se danas razumije gotovo samo po sebi – za političkim stanjem u kojemu bi društveni položaj u trenutku rođenja nekog čovjeka što manje određivao njegov životni put, zanimanje ili društveni ugled.

Nacionalsocijalistička rasna teorija retrospektivno se shvaća kao čisti povod za mržnju i umorstva. No ono što je privlačilo većinu Nijemaca bilo je obećanje narodske jednakosti koje im je bilo upućeno. Nacionalsocijalistička ideologija isticala je razlike prema vani i nivelirala ih prema unutra. Da se poslužimo jednom od Hitlerovih izjava: "Naj-

veće narodno zajedništvo i mogućnost obrazovanja za svakoga unutar njemačkoga naroda, a prema van apsolutno držanje gospodara!⁴² Za one koji su se ubrajali u rasno definiranu većinsku skupinu, a to je bilo 95 posto Nijemaca, smanjile su se razlike na unutarnjem planu. Mnogi su izjednačivanje staleskih razlika koje je poticala državna politika osjetili u državnim organizacijama njemačke mladeži, u Reichsarbeitsdienstu [poluvojna organizacija za javne radove – op. ur.], u velikim organizacijama Partije, pa i u Wehrmachtu. Čak se i na ono uniformno u nacionalsocijalističkom društvu danas jednostrano gleda kao na militarizaciju. Pomislimo li na školske uniforme koje se i danas nose u mnogim zemljama, na odjeću izviđača ili službene dresove sportskih klubova, uvidamo da uniforma ima i svrhu potiranja razlika između imućnih i manje imućnih.

Ista koncepcija vrijedila je i za cijeli Generalni plan kolonizacije Istoka, *Generalsiedlungsplan*, koji je između 1939. i 1942. dobivao sve veće razmjere i Nijemcima trebao osigurati više prostora, sirovina i, po mogućnosti, osobnoga probitka. U svom posljednjem obliku, koji je utvrđen 1942., plan je predviđao progon pedeset milijuna Slavena u smjeru Sibira. Njemačka znanstvena zajednica godinama je podupirala tehnokratski promišljen velezločin čiji je cilj bila smrt mnogih milijuna ljudi; i proračun za 1945. i 1946. još uvijek je predviđao sredstva za financiranje takvih istraživanja. Gledajući iznutra, taj Generalni plan kolonizacije Istoka treba shvatiti kao pokretačku silu za klasni pokret koji je u Njemačkoj postajao sve snažniji. Himmler je govorio o “socijalizmu dobre krvi”. Hitler se uznosio: “Iz Tiriške i Rudne gore primjerice možemo iseliti siromašne radničke obitelji kako bismo im dali veći prostor.” DAF je tako htio “iseliti barem 700.000 malih i siromašnih seoskih domaćinstava”.⁴³ Sva znanstvena istraživanja takozvanih kolonijalnih rezervi njemačkoga naroda upućivala su na Marxovu rezervnu armiju radne snage. Drukčije rečeno, radilo se o onim druš-

---

⁴² *Reservearmee*; rezervna armija rada, marksistički ekonomski pojam koji označava višak radne snage. (Op. prev.)

tvenim slojevima koji su se trideset ili šezdeset godina prije, tjerani siromaštvom, iselili u Ameriku.

Njemačka su djeca 1942. igrala igru "seljaka-branitelja crne zemlje", ukrajinskog *črnözema*, vojničke nevjeste sanjale su o stotinama tisuća viteških posjeda u Ukrajini, pa čak je i dobri vojnik Heinrich Böll, koji zasigurno nije bio voljan izvršitelj, još 31. prosinca 1943. iz poljske bolnice pisao roditeljima: "Čeznem za Rajnom, za Njemačkom, a ipak često pomišljam na mogućnost kolonizacije ovdje na Istoku, nakon što dobijemo rat."⁴⁴ Autorice dječjih knjiga Thea Haupt i Ilse Mau domislile su se početnicama za "vrlo mlade uzraste", koje su maloj djeci trebale približiti ideju kolonizacije Istoka te, povrh toga, pokušati da se romantičnost koju su djeca gajila prema Indijancima prenese i na seljaka-branitelja, *Wehrbauera*. To je vodilo do zamisli poput ove: "Od Palčića ćemo posuditi čizme od sedam milja i zajedno s njime obilaziti stranu zemlju; čizme su nam potrebne jer inače nećemo uspjeti brzo završiti s time. (...) Sada smo na plodnom području črnözema. (...) Pored pšenice i raži šušti kukuruz."⁴⁵

Sve to nije bilo planirano kao korist za zemljoposjednika i monopolista, već kao konkretna utopija za svakoga.

Trauma 1918.

Prvi svjetski rat ostavio je u političkoj svijesti Nijemaca tri teške traume: glad koja je nastala zbog britanske pomorske blokade, devalvaciju novca i strah od građanskoga rata. U ratu je više od 400.000 ljudi umrlo od gladi. U to se ubrajaju i oni koji su se zbog oskudice neizlječivo razboljeli

⁴⁴ *Wehrbauer*; seljaci koje su vlasti obvezale na vršenje vojne dužnosti, za što su zauzvrat dobivali neke privilegije. Nationalsocijalisti su davali prednost seljacima-braniteljima jer su nakon konačne pobjede, to jest nakon konačnog zauzimanja i pokoravanja Europe, planirali uništiti Sovjetski Savez i na Uralu postaviti "krvavu granicu", a to su trebali provesti upravo seljaci-branitelji. (Op. prev.)

od tuberkuloze ili su postali prijemčivi za zarazne bolesti i prijevremeno umri. ⁴⁶ U slike toga užasa spada i rapidno poskupljenje. Cijene živežnih namirnica su tijekom rata porasle za dobrih sto posto, a katkad i mnogo više. ⁴⁷ Divljanje cijena koje država nije mogla kontrolirati bacilo je u materijalnu bijedu obične ljude koji u to vrijeme nisu raspolagali nikakvim materijalnim rezervama. Hiperinflacija iz 1923. dovela je do faktičke eksproprijacije nacionalno osviještenoga srednjeg sloja.

Posljednje dvije godine Prvoga svjetskog rata mnogi su Nijemci pamtili kroz mržnju spram onih koji su se podlo okoristili nevoljom. Prema raširenome mišljenju, oni su bili ti koji su svoj narod odan otadžbini survali u samorazarajuće nezadovoljstvo. Njemačka je navodno zato, nakon dva vrlo povoljna mirovna sporazuma na Istoku – onoga iz Brest-Litovska (3. ožujka 1918.) i onoga iz Bukurešta (7. svibnja 1918.) – proigrala pobjedu na Zapadu koja joj je bila nadohvat ruke. Otadžbina je vojno poražena tek nakon raspada unutarnje kohezije, srljajući ravno u zasjedu krvožednog boljševizma. Pod točkom 12. programa NSDAP-a stoga je pisalo: “S obzirom na silne žrtve u imovini i krvi koje svaki rat iziskuje od naroda, osobno bogaćenje na ratu mora se smatrati zločinom protiv naroda. Stoga tražimo bezrezervno oduzimanje svega što je stečeno ratnim profiterstvom.”

Komplementarni strahovi od ratnih profitera i revolucionara dali su se lako projicirati na propagandističkog fantoma. Bio je to “plutokratski Židov” koji u svojoj gramzivosti za profitom ide naruku jednako toliko gramzivom “židovskom boljševiku”. Dok je jedan od njih, navodno, uništio srednji sloj, a seoske i proletherske niže slojeve bacio u ropsko služenje krupnom kapitalu, drugome se pripisivala komuna – uništenje svega stvorenog, okončanje pristojnosti, ćudoređa i religije, zakona i pošteno stečena vlasništva, “raspad svekolikog reda”. ⁴⁸

U skladu s takvom propagandom kasniji su akteri antisemitske državne politike svoje mjere protiv “Židova” uvijek obrazlagali kao obranu. Završno poglavlje *Mein Kampfa* (*Moja borba*) zove se “Obrana iz nužde kao pravo”. Ista poruka nalazi se i u naslovu *Zakona o obnovi javne službe*, čime je Reichstag u travnju 1933. praktički demontirao

emancipaciju Židova. Prijedlog zakona kojemu su se u ljeto 1937. domislili službenici Ministarstva financija nosio je naslov Zakon o poravnanju šteta koje Njemačkom Reichu nanose Židovi.⁴⁹ Što je rat duže trajao, to ga je njemačka propaganda dosljednije prikazivala kao "arijevski otpor ofenzivnom svjetskom židovstvu" koje "na trojak način" teži da zavlada svijetom, "prije svega, kao židovstvo; drugo, kao židovskim rodovskim vezama umrežena plutokracija; i, treće, kao židovski boljševizam".⁵⁰

U tu se shemu lako uklopila teorija o rasi gospodara koja je, osim općeg naklapanja o nadmoćnosti, obuhvaćala i strah od ugroženosti onoga uzvišenoga koji su potkrepljivali znanstvenici te koja je protiv navale onoga manje vrijednoga u slučaju nužde imala pravo posezati za nasiljem. I socijalistički svjetonazor sadržao je takav element, teoriju o historijski pobjedničkom proletarijatu i o buržoaziji kao nedostojnoj klasi u izumiranju. U individualnom smislu to je olakšalo prelazak iz jednoga u drugo "spasoučenje", tim više što se nacionalsocijalizam preporučivao kao otvorenija, pragmatičnija ideologija koja je privlačila vrlo različite skupine njemačkoga društva. Nakon što su građanski rat i klasna borba uništili Republiku, nacionalsocijalistički pokret nudio je san Trećeg puta: njegovi političari obećavali su harmoničnu jednakost i borbu protiv svake vrste "raslojavanja", bilo ono liberalnokapitalističke ili doktrinarnoboljševističke prirode.

Njemačka je 1914. na tri Bismarckova pobjednička rata, kao i na mir koji je potrajao više od četrdeset godina – dakle na doba utemeljenja, zamaha i građanskog blagostanja – gledala drukčije nego što je to bio slučaj 1939. Skladišta i hambari privatne ekonomije bili su dobro opskrbljeni, da bi početkom Prvoga svjetskog rata njihova vrijednost

⁴⁹ Izvorni naziv navedenog zakona je *Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*. Pod emancipacijom Židova podrazumijevaju se zakoni i mjere koje je Njemačko Carstvo provelo nakon 1871. radi izjednačavanja građanskih prava Židova i nežidova. Izraz se koristio i za mjere koje je početkom 19. stoljeća provodio Napoleon. (Op. ür.)

dosegla četrdeset milijardi maraka, dok je Reich 1940. mogao posegnuti za zalihama od tek pet milijardi maraka, s time da je jedna marka 1940. imala bitno nižu robnu vrijednost negoli 1914. Reichsbanka je uoči Prvoga svjetskog rata za nabavke u neutralnom inozemstvu raspolagala rezervama u zlatu u vrijednosti od 1,4 milijarde maraka, dok je vrijednost zlatnika koji su bili u optjecaju iznosila još 2,5 milijardi maraka. Nasuprot tome njemačke rezerve zlata, koje su se tajile, iznosile su 1. rujna 1939. otprilike 0,5 milijardi Reichsmaraka.⁵¹ Prvi svjetski rat stajao je Njemački Reich sveukupno 160 milijardi maraka. Unatoč mnogo boljem početnom stanju, u usporedbi s Drugim svjetskim ratom financiran je mnogo nepovoljnije. Dok je od rujna 1939. do rujna 1944. pedeset posto troškova moglo biti pokriveno iz tekućih prihoda, govorilo se o zlatnoj kvoti pokrivenosti; 1914.-1918. to je bilo tek 13,1 posto. Kao "tekuće dugove" ili, točnije, tiskanjem novca trebalo je pokriti 24,8 posto, dok se ostatak od 62,1 posto morao pokriti dugoročnim zajmovima koje je otplaćivalo njemačko građanstvo. Devet ratnih zajmova, podignutih između 1914. i 1918., iznosilo je 98,2 milijardi maraka. Nasuprot tome Velika Britanija uspjela je namiriti 28 posto troškova Prvoga svjetskog rata iz tekućih poreznih prihoda.⁵²

Nisku poreznu moć Njemačke između 1914. i 1918. nije moguće objasniti jedino neuspjehom političarâ. Ona je, prije svega, proizlazila iz fiskalnih nadležnosti pojedinih saveznih pokrajina. Carstvu je nedostajala vlastita financijska uprava. Pri nacionalnom dohotku od četrdeset milijardi maraka Carstvo je 1913. raspolagalo redovitim prihodima od 2,3 milijarde, od čega je na vojsku odlazilo 75%. U odnosu na današnje doba državnu kvotu valja okarakterizirati kao smiješno malu, pa utoliko ne može biti govora o moćnom centralističkom kolosu Wilhelma II.⁵³

Privremeni prekid stranačkih borbi, *Burgfrieden*,* koji su stranke

---

* *Burgfrieden*, građanski mir, "sklopljen" na sjednici Reichstaga 4. kolovoza 1914. Čak su i socijaldemokrati, koje se često nazivalo apatridima, uz dva suzdržana glasa podržali ratne zajmove. Stranke koje su inače bile u sukobu zaključile su privremeni prekid stranačkih svada, ne želeći za trajanja rata svoje nesuglasice iznositi u

Reichstaga dogovorile 1914., u sljedeće je četiri godine spriječio svaku ozbiljnu diskusiju o poboljšanju porezne osnovice. Samo su socijaldemokrati bezuspješno tražili ukidanje ratnih profita. Stoga je jedini preostali put bio dugoročno zaduživanje u obliku ratnih zajmova. Tek je Republika financijskom reformom Matthiasa Erzbergera uvela danas dobro poznat centralistički porezni sustav i tek je ona, kontinuirano od 1919. i s polaganom prilagodbom, uspjela podići razinu državnog udjela u bruto državnom proizvodu. Republici se može zahvaliti na osnovama na kojima je Hitlerova Njemačka u Drugome svjetskom ratu mogla podići poreze u razmjerima koji bi se 1914. smatrali "potpuno nepodnošljivima".⁵⁴

Osim izdataka uračunatih u proračunsku bilancu oba su rata u znatnoj mjeri potrošila gospodarsku supstanciju: spremišta zaliha bila su iscrpljena, kao i strojevi, objekti, industrijski pogoni, prometna sredstva i cjelokupna infrastruktura, dok su šume i polja ekonomski dovedeni do granice izdržljivosti.

Između 1914. i 1918. njemački životni standard pao je za prosječno 65%, a većina stanovništva našla se na rubu egzistencijalnog minimuma. Financijski stratezi Trećega Reicha ocijenili su to kao "vrlo zabrinjavajuće". Tako je mladi financijski znanstvenik 1941. napisao: "Kao što nas uče činjenice, čini se da je time već bila prekoračena granica podnošljivih ograničenja. Slom unutarnje fronte bio je cijena za neposredno jačanje vanjske. Nasuprot tome u Trećem Reichu ne treba se prijaviti takva smanjenja životnoga standarda."⁵⁵

---

javnost. Neočekivano snažnu homogenizaciju nacije konstatirao je u Reichstagu i car Wilhelm II. riječima: "Više ne prepoznajem stranke, vidim samo Nijemce." (Op. prev.)

DRUGO POGLAVLJE

Konsenzualna diktatura

Privid napretka

Hitler je 1933. nezaposlenima, kojih je bilo šest milijuna, obećao "rad, rad i rad". Taj hitni cilj svoje unutarne politike uspio je doseći za pet godina. Ipak je Državni zavod za zapošljavanje krajem veljače 1936. prijavio više od 2,5 milijuna nezaposlenih, a godinu dana poslije njih 1.610.000.¹ Plaće i mirovine stagnerale su na niskoj razini zbog svjetske gospodarske krize. Godine 1928., u najboljoj godini Weimarske Republike, zbroj svih radnih plaća iznosio je 42,6 milijardi Reichsmaraka, dok je 1935. bio 31,8 milijardi. Suma svih plaća tek je tri godine poslije porasla na iznos koji je dosegla deset godina prije.² Satnice, plaće i mirovine još su uvijek bile znatno ispod te razine. Proizvodne cijene poljoprivrednih proizvoda ostale su sve do 1945. znatno ispod razine iz fiskalne godine 1928./1929.³

Ipak, osjećaj ekonomskog oporavka i autoritarne odlučnosti bio je dovoljan za očuvanje lojalnosti većine građana prema nacionalsocijalističkoj državi. Nakon nekoliko mjeseci čekanja, krajem 1933., u širokim se građanskim krugovima raširilo mišljenje "da se ipak sve više stječu povjerenje i vjera da će se Njemačka s tom vladom ponovno podići", kao što je zabilježio već citirani leipziški anatom Voss.⁴ Kao čovjek za vezu Socijalističke radničke stranke, koji je doputovao ilegalno, Willy Brandt opisao je u ljeto 1936. raspoloženje berlinskih rad-

nika kao "ni pretjerano ushićeno ni naglašeno naklono prema Vladi, ali svakako ne neprijateljsko".⁵

Unatoč svim naporima antifašističke agitacije, nakon slobodnog i prevladavajuće jednoznačnog narodnog referenduma u siječnju 1935., Saarska oblast iznova je vraćena u sastav Reicha. Uskoro su uslijedili opća vojna obveza i ulazak trupa u demilitariziranu Rajnsku oblast. Istodobno je počelo brzo naoružavanje Wehrmachta, nadasve modernim oružjem. Tako je njemačka vlada prekršila Versailleski sporazum te istupila iz Lige naroda, što ju je učinilo popularnom. U očima velike većine "pokazala" je onima koji su Njemačku lažno optužili kao "krivca za rat", nametnuli joj "sramotni mir" te nebrojena šikaniranja i poniženja. Za zbunjen i agresivan narod, agresivan i prema samome sebi, Hitler je prvih godina predstavljao satisfakciju.

Kada je Hitler preuzeo vođenje vlade, gospodarski je pad već bio zaustavljen. Hitlerovi financijski političari u pravom su trenutku poduprli početni uspon: povećali su kratkoročni državni dug kako bi smanjili nezaposlenost i stvorili dodatnu tuzemnu kupovnu moć. Taj je postupak državu rasteretio od neproduktivnih socijalnih davanja, a s vremenom je obećavao i sve veće državne prihode.

Porezni su se prihodi od 1933. do 1935. uistinu povećali za 25% ili, govoreći u apsolutnim brojkama, za oko dvije milijarde Reichsmaraka. Usporedo s time izdaci za nezaposlene smanjili su se za 1,8 milijardi. Tako gledano, državni krediti u iznosu od 3,8 milijardi Reichsmaraka sami su se refinancirali u relativno kratkom razdoblju. Politika koja je računala na bolju budućnost, kako se činilo, doslovce se isplatila. Propaganda je skovala formulu o njemačkome financijskom čudu,⁶ a priznati ekonomist Günter Schmölders objavljivao je članke poput "Vrhunska epoha financijskoga gospodarenja Reichom" ili "Totalna politika cijena".⁷

No kako su državni izdaci prekoračili prihode za skoro tristo posto, javna zaduženost u prvim je dvjema godinama nacionalsocijalističke vladavine porasla za 10,3 milijardi maraka.⁸ Jedini važan porez koji je povećan radi pokrivanja sve brže rastućeg deficita između 1933. i početka rata bio je porez na dobit koji je još 1920. u cijelome Reichu uvela

Weimarska Republika. To se odvijalo u četiri faze između kolovoza 1936. i srpnja 1939. i dovelo je do udvostručenja poreznog opterećenja poduzeća s dvadeset na četrdeset posto s ciljem da se njime osobito pogode društva kapitala koja su zarađivala na poslovima naoružavanja koji su doživjeli *boom*. Država je istodobno proširila poreznu osnovicu za oporezivanje poduzeća, što će reći da je znatno suzila mogućnosti otpisa.⁹ Dok su državni prihodi iz poreza na korporacije 1935. još iznosili šesto milijuna Reichsmaraka, 1938. bili su oko 2,4 milijarde; njihov udio u ukupnim poreznim prihodima iznosio je 1935. sedam posto, a 1938. već četrnaest posto.¹⁰ Njemačko vodstvo točno je registriralo politički profit od takvih mjera za ujednačavanje socijalne ravnoteže. Godišnje izvješće Glavne uprave za sigurnost za 1938. bilježi sljedeće: "Povećanje poreza na korporacije osobito povoljno djeluje na radništvo" i osjeća se kao znak da su troškovi za ponovno naoružavanje namireni "pravednom raspodjelom tereta" te, sukladno tome, uključivanjem "znatnih profita od velikih društava"¹¹.

Naširoko djelotvorna socijalna i porezna politika rasteretila je obitelji, a Zakon o porezu na prihod iz listopada 1934. znatno je povisio neoporezivi minimalni iznos dajući tako prednost onima koji su malo zarađivali. Ta je reforma bila osmišljena tako da se državni prihodi zbog toga ne moraju smanjivati. Stoga je "adekvatnim dodatnim poreznim opterećivanjem neoženjenih i neudanih, bračnih parova bez djece, a od određenog iznosa osobnog dohotka i onih sa samo jednim djetetom ili s dvoje djece", tu razliku valjalo izjednačiti. U naknade koje su obitelji dobivale zbog pretrpljenih materijalnih gubitaka spadali su i zajmovi za bračne parove, dotacije za uređenje stana, pripomoći za obrazovanje i dječji doplatok, koji su uvedeni zbog populacijske politike. U apsolutnim brojkama Reich je za to do 1941. izdvojio relativno neznatan iznos od nešto više od tri milijarde Reichsmaraka.¹²

Davanja za pomoć nezaposlenima, koja su do 1934. morali namirati oni koji su primali plaću, bila su ponešto smanjena, što se kompenziralo tako da se taj doprinos preko povišene porezne tarife ubirao od svih obveznika poreza na prihod. U tom prestrukturiranju vođenom mislju o jednakosti istodobno se skrivalo povećanje poreza: premda je

uskoro došlo do pada nezaposlenosti, davanja za osiguranje nezaposlenih, u tzv. Fond za osiguranje nezaposlenih, *Reichsstock*, ostala su na snazi u punom iznosu.¹³

Od 1933. do sredine 1939. Njemački je Reich za naoružanje potrošio oko 45 milijardi Reichsmaraka. Ta, prema tadašnjim kriterijima astronomska svota iznosila je trostruko više od prihoda Reicha u proračunskoj godini 1937. U skladu s tim dug je već krajem kolovoza 1939. iznosio 37,4 milijardi Reichsmaraka.¹⁴ Puna zaposlenost i naoružavanje financirani su enormnim kreditima. I sam Goebbels, koji se financijskim stručnjacima volio rugati nazivajući ih "malim pedantima", u svom je dnevniku pisao o "bjesomučno brzom deficitu".¹⁵

Direkcija Reichsbanke intervenirala je u siječnju 1939. kod Hitlera:

Neograničeno bujanje državnih izdataka uništava svaki pokušaj da se proračun dovede u red i unatoč silnom zatezanju poreznoga vijka državne financije dovodi na rub sloma uništavajući na taj način centralnu banku i valutu. Još ne postoje tako genijalno osmišljen recept ili sustav financijske i novčarske tehnike ni takve organizacije ni mjera kontrole koji bi bili dovoljno učinkoviti da zaustave poražavajuće efekte politike trošenja u odnosu na valutu. Nema te centralne banke koja bi održala valutu naspram inflatorne politike državne rasipnosti.¹⁶

Autori toga pisma predugo su podupirali politiku dugova putem svakojakih financijskih manipulacija, no njihov protest doveo je do opoziva predsjednika banke Hjalmar Schachta i dijela direkcije banke. Umjesto toga Walter Funk, koji je već prije od nedovoljno prilagodljivog Schachta preuzeo funkciju ministra gospodarstva, imenovan je predsjednikom Reichsbanke. Emil Puhl, pouzdani i politički neprofilirani stručnjak za tečaj, otad se kao poslovodni potpredsjednik uz asistenciju stotina visokokvalificiranih stručnih službenika brinuo o dnevnim poslovima Reichsbanke, koji su se ubrzo proširili na cijelu okupiranu

Europu. Puhl je bio poznat po svojim povremenim sarkastičnim i eksplicitnim izjavama o sposobnostima Vlade, premda je sve do 1945. funkcionirao prema njihovim uputama. Iz profesionalnih razloga bilo mu je dobrodošlo svako sredstvo za zaštitu tečaja Reichsmarke. U bunkere je skrivao blago koje je bilo opljačkano iz svih zamislivih izvora. Neusporedivo manje važnu dužnost drugog zamjenika predsjednika Reichsbanke obnašao je Kurt Lange, koji je svoj uspon mogao zahvaliti jedino NSDAP-u.

Financijske potrebe civilnog sektora iznosile su za 1939. godinu 16,3 milijardi Reichsmaraka, a potrebe vojske 20,5 milijardi. Osim redovitih državnih primanja, koja su se, u najboljem slučaju, kretala od sedamnaest do osamnaest milijardi maraka, zaduženost je već progutala 3,3 milijarde.¹⁷ Carl Friedrich Goerdeler, koji će poslije postati jednom od središnjih figura njemačkoga otpora, takvo rasipničko ponašanje još je zarana nazvao "financijskim ludilom". U svojem memorandumu od 1. srpnja 1940., napisanom u danima najvećega prividnog vojnog uspjeha, pobjede nad Francuskom, suhoparno je primijetio: "Financije Reicha su u rasulu." Nastavi li se rat, već će se do kraja 1941. tri petine godišnjih primanja morati izdvajati za podmirivanje dugova iz prošlosti. "To dakle znači da je zaduživanje Reicha već dovelo do toga da se zaduženost više neće moći podmirivati iz tekućih primitaka, već će se dugovi samim svojim postojanjem sve više povećavati."¹⁸

Neizvjesnu financijsku situaciju Reicha, koja je njemu i njegovu vodstvu bila poznata, Hitler je nadigrao munjevitim ratnim akcijama na teret milijuna ljudi. Eksproprijacije, deportacije i masovna ubojstva postali su, kao što ćemo pokazati, važnim izvorom njemačkih državnih financija. Državni tajnik za financije Reinhardt 1942. kategorično je zahtijevao: "Doprinosi koji su potrebni za tekuće podmirivanje kamata i otplatu dugova moraju se pokriti iznosima koji se *tekuće* ostvaruju iz upravljanja i eksploatiranja Istočnih teritorija."¹⁹ Režimu je bila potrebna neprestana ratna destabilizacija periferije kako bi u Reichu mogao održavati privid stabilnosti. "Već se kuju silni planovi za naružavanje i izgradnju", pisao je Goerdeler 1942. i nastavio: "Njemačkom je narodu zajamčena potpuna staračka skrb. S povećanjem okupiranog

teritorija samo ćemo se upustiti u još veće planove izgradnje i prestrukturiranja.”²⁰

Arijanizacija uoči rata

Krajem 1937. zaduživanje je naišlo na prvu prepreku. Odgovorni službenici Ministarstva financija otad su počeli operirati na rubu kreditnoga manevarskog prostora, neprestano razmišljajući kako da refinanciraju državne dugove. U takvu položaju pogled im se zadržao na imovini Židova, koju su bez oklijevanja pridodali takozvanoj imovini *Volka*. Bio je to visoko ideologizirani pojam, tipičan za tu epohu, koji nije bio uobičajen samo u Njemačkoj i u kojemu je, u samoj definiciji, odzvanjala mogućnost eksproprijacije imovine “tuđinaca” i “neprijatelja naroda”.

Židovski poslovni ljudi, liječnici i službenici postali su do 1937. žrtve posebnih zakona. Mnogi od njih izgubili su svoja radna mjesta, uništene su im karijere, a poduzeća koja su dotad još cvala bila su prisilno rasprodana. Osim toga je svaka gospodarska djelatnost Židova bila izložena bezbrojnim, lokalno različitim šikaniranjima. Te je nevoljnike trebalo prisiliti na odluku da se maknu. Maknite se! Što košta, da košta! Financijske i devizne uprave svim su se snagama koristile stanjem prisile koje je stvorila državna politika. Njemačka država pokušala se obogatiti na račun poreza na prebjege, *Reichsfluchtsteuer*, kao i sve restriktivnijim izvoznim propisima za devize, dionice, poštanske marke, nakit, zlato, dragulje i srebro, umjetnička djela i antikvitete. Dotad su fizičke

---

²⁰ Porez na prebjege uveden je kako bi se spriječio odljev kapitala. Taj se porez morao plaćati zbog napuštanja tuzemnog mjesta prebivališta, ako je kapital emigranta prelazio 200.000 RM ili pak ako su mu godišnji prihodi bili veći od 20.000 RM. Porezna stopa iznosila je 25%. Porez nije služio za zastrašivanje imućnih građana Reicha zbog prešeljavanja u inozemstvo jer je do 1939. iseljavanje Židova bilo poželjno, pa je porez na prebjege tako dobio “funkciju djelomične eksproprijacije” židovskih iseljenika koji su se pod pritiskom progona odlučivali na bijeg iz Njemačke. (Op. prev.)

Edward Hallett Carr

ŠTO JE POVIJEST?

Preveo

Danijel Vojak

Stručna redakтура

Snježana Koren

srednja europa

Zagreb 2004.

Za izdavača
Damir Agičić

Naslov izvornika
Edward Hallett Carr, *What is History?*

Copyright © the Estate of Edward Hallett Carr, 1961.
All rights reserved / Sva prava pridržana

Copyright © za hrvatsko izdanje: Srednja Europa, d.o.o., 2003.
Sva prava pridržana / All rights reserved

Nijedan se dio ove knjige ne smije reproducirati bez prethodnoga pismenog dopuštenja izdavača i vlasnika prava za hrvatski jezik, osim u slučajevima kratkih navoda u prikazima. Izrada kopija u bilo kojem obliku povreda je zakona.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Zagreb

UDK 930.1

CARR, Edward Hallett

Što je povijest? / Edward Hallett Carr ; preveo Danijel
Vojak ; stručna redakтура Snježana Koren. – Zagreb : Srednja
Europa, 2004. - (Biblioteka Povijest i suvremenost)

Prijevod djela: What is history?.

ISBN 953-6979-14-4

I. Historija -- Teorija

441025070

Zahvaljujemo Pokrajinskom arhivu u Mariboru na susretljivosti i ustupanju ilustracije na naslovnoj stranici knjige. (Copyright: Pokrajinski arhiv u Mariboru, Republika Slovenija)

Objavljivanje knjige financijski je pomoglo
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

PREDGOVOR

Knjiga koju imate u rukama napisana je prije više od četrdeset godina. Napisao ju je poznati britanski povjesničar Edward Hallett Carr, a prvi puta je objavljena 1961. godine. Dosad je doživjela tri izdanja u Velikoj Britaniji (posljednje je objavljeno prije nekoliko godina) te niz prijevoda na različite jezike u cijelom svijetu. Ovaj hrvatski prijevod zasigurno neće biti posljednji.

Edward Hallet Carr rodio se 1892. godine u Londonu. Diplomirao je klasične jezike na Trinity Colledgeu u Cambridgeu 1916. godine. Potom je do 1936. godine bio službenik britanskog Ministarstva vanjskih poslova (Foreign Office). Sudjelovao je na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919. godine i u dvadesetim godinama boravio kao diplomatski službenik u Rigi. Upravo se u to vrijeme počeo zanimati za rusku kulturu i književnost, a u tridesetim je godinama objavljivao knjige o Dostojevskom, Marxu i Bakunjinu. Godine 1936. imenovan je za profesora međunarodnih odnosa na Velškom sveučilištu (University of Wales) u Aberystwythu, dok je u vrijeme Drugoga svjetskog rata bio i pomoćni urednik *The Timesa*. Tijekom tog razdoblja objavio je knjige *The Twenty Years Crisis, 1919-1939* (1939), *Conditions of Peace* (1942) i *Nationalism and After* (1945). Nakon rata bio je profesor Balliol i Trinity Colledgea u Oxfordu sve do svoje smrti 1982. godine. Upravo su u to vrijeme nastale njegove najpoznatije knjige o ruskoj i sovjetskoj povijesti: monumentalno djelo *A History of Soviet Russia* (14 svezaka u razdoblju od 1950. do 1978.) i *The Russian Revolution* (1979., objavljena u Hrvatskoj pod naslovom *Ruska revolucija od Lenjina do Staljina 1917-1929*, Globus, Zagreb 1984). Carrovo je kapitalno djelo o povijesti SSSR-a naišlo na podijeljene kritike: neki su ga britanski povjesničari (poput A. J. P. Taylora i Hughha Trevor-Ropera) dočekali s odobravanjem, dok su drugi proglasili Carra Staljinovim apologetom.

Upravo je to golemo istraživačko iskustvo Carr nastojao pretočiti u svoje najpopularnije djelo *Što je povijest?*. Knjiga je nastala iz predavanja koja je održao u razdoblju od siječnja do ožujka 1961. godine na Sveučilištu u Cambridgeu i koja su potom emitirana preko Radija BBC.

Odgovor na pitanje što je povijest Carr je ponudio u šest poglavlja: *Povjesničar i činjenice, Društvo i pojedinac, Povijest, znanost i moral, Uzročnost u povijesti, Povijest kao napredak i Obzorje koje se širi*. Ustvrдио je da se taj odgovor nalazi negdje u sredini između dva podjednako neodrživa stava o povijesti – kao «objektivnoj kompilaciji činjenica» i «subjektivnom proizvodu povjesničareva uma». Ipak, knjiga je u doba svojeg objavljivanja potaknula veliku raspravu jer su kritičari tvrdili da se Carr zapravo približio drugom stavu, smatrajući njegova stanovišta o povijesti opasnim relativizmom.

Carr je u svojoj knjizi nastojao potkopati vjerovanje da se povijest bavi isključivo objektivnim činjenicama. Povijest je definirao kao pokušaj razumijevanja i interpretiranja prošlosti, objašnjavanja uzroka i podrijetla pojava. Upravo je objašnjavanje i interpretiranje činjenica smatrao najvažnijim dijelom povjesničareva posla. Za Carr a činjenice postoje neovisno o povjesničaru, no «povijesnim činjenicama» postaju tek onda kada ih povjesničar u procesu selekcije i interpretacije ocijeni povijesno značajnima. Povjesničari odabiru, interpretiraju i prezentiraju činjenice u skladu sa svojim vlastitim interesima i iskustvima, ali ih i činjenice koje proučavaju također mogu navesti na promjenu gledišta. Zato su povjesničari uključeni u ono što Carr naziva «beskonačnim dijalogom između prošlosti i sadašnjosti». Ovaj je dijalog, smatra Carr, sam po sebi vrijedan proučavanja kao i pojave o kojima povjesničari pišu. Taj stav potvrđuje i ova knjiga, jer u njoj možemo prepoznati brojna suvremena pitanja koja su zaokupljala autora i njegove suvremenike.

Svoje je čitatelje Carr savjetovao da prije proučavanja nekog povijesnog djela prouče i samog povjesničara koji ga je napisao, jer su knjige, kao i ljudi koji ih pišu, «proizvod svojeg vlastitog doba». Tvrdnja da je neki prikaz objektivniji za njega ne znači da odražava apsolutnu istinu o prošlosti, već da je u skladu sa «društveno prihvaćenim» načinima promatranja prošlosti koji odražavaju volju i

ciljeve povjesničareva doba. Ako se volja i ciljevi društva mijenjaju, mijenjat će se i stav o onome što se smatra objektivnim; stoga isti povjesničar ne može dvaput napisati istu knjigu. Ovdje bismo se možda najbolje mogli poslužiti upravo Carrovim riječima: «Ne postoji bolji pokazatelj karaktera nekog društva od historiografije koju to društvo piše ili ne uspijeva napisati.»

Raspravu je također potaknuo i Carrov odnos prema vrijednosnim prosudbama u povijesti. Ustvrdio je da ne postoje univerzalno važeći standardi po kojima bi se mogla prosuđivati ljudska djela. Za njega je sama potraga za takvim standardima «nepovijesna i proturječi samoj biti povijesti». Ako povjesničar želi prosuđivati djela pojedinaca, on to mora učiniti u skladu s moralnim normama koje su prevladavale u doba o kojemu se piše. Iako se čini da njegovi stavovi o prirodi činjenica i moralnih prosudbi u povijesti podupiru zaključak o relativizmu, Carr je ipak vjerovao da povjesničari mogu biti objektivni u funkcionalnom smislu. Uzrocima je dodijelio središnje mjesto u povijesnom istraživanju, smatrajući da bi povjesničari zapravo trebali tragati za «racionalnim» uzrocima, tj. onima koji se mogu primijeniti na druga razdoblja i mjesta te koji služe da bi povećali naše razumijevanje prošlosti u svjetlu sadašnjosti i sadašnjosti u svjetlu prošlosti. Stoga neki autori smatraju da Carrov prikaz povjesničareva odabira «racionalnih» uzroka sugerira konvencionalan stav o objektivnosti, a ne skeptični relativizam koji mu pripisuju njegovi kritičari.

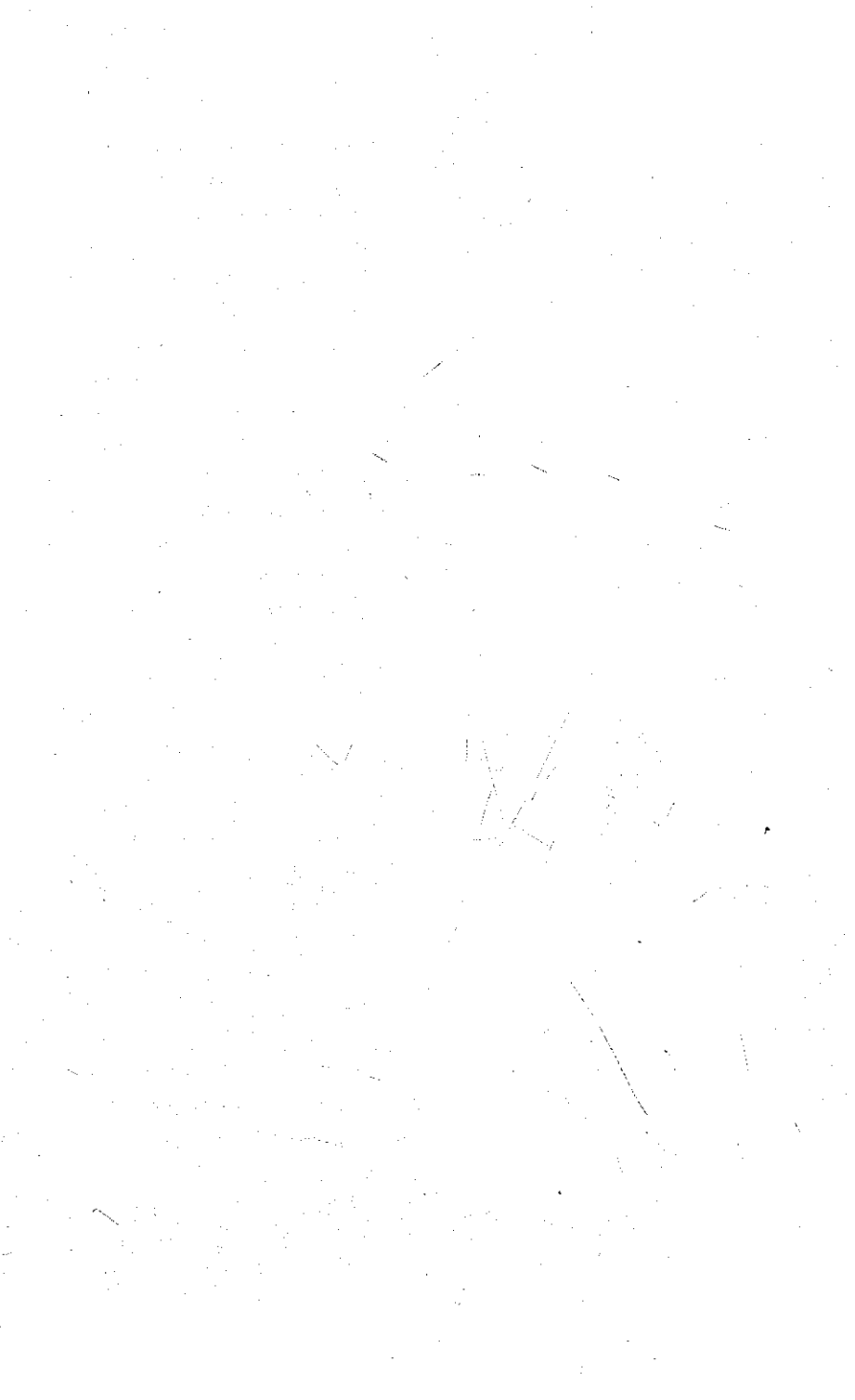
Carr je također mnogo spremniji od svojih suvremenika smatrati povijest znanost. Ustvrdio je da nijedan od pet razloga koji se općenito navode protiv uključivanja povijesti među znanosti – ne donosi nikakve generalizacije, iz nje se ne mogu izvući nikakve pouke, nije sposobna predviđati, subjektivna je i uključuje pitanja religije i morala – ne bi prošao pažljivo ispitivanje. Istovremeno, ustvrdivši da proučavanje prošlosti odražava progresivni razvoj ljudskih potencijala, Carr je iskazao optimističan stav koji je netipičan za povjesničare druge polovice 20. stoljeća.

U studenom 2001. godine u Institutu za povijesna istraživanja u Londonu održana je dvodnevna konferencija povodom četrdesete obljetnice objavljivanja prvog izdanja knjige *Što je povijest?*. Deset

povjesničara iz različitih zemalja raspravljalo je o Carrovu pitanju i njegovu značenju za novu generaciju povjesničara – što je povijest i čemu služe povijesna istraživanja na pragu dvadeset i prvog stoljeća. Njihovi su radovi objavljeni 2002. godine u knjizi *What is history now?*. Već i sama ta činjenica govori u prilog tvrdnji da je Carrovo djelo još uvijek važno i aktualno u obrazovanju povjesničara: ako njegovu vrijednost mjerimo brojem poticajnih i intrigantnih pitanja koja pred nas postavlja, onda svakako zavrjeđuje našu pozornost, čak i ako odgovori do kojih dođemo budu drugačiji od onih koje je svojedobno ponudio E. H. Carr. Nadam se da će hrvatski prijevod ove važne knjige, makar i nakon skoro pola stoljeća, pridonijeti metodološkom jačanju hrvatske historiografije.

Snježana Koren

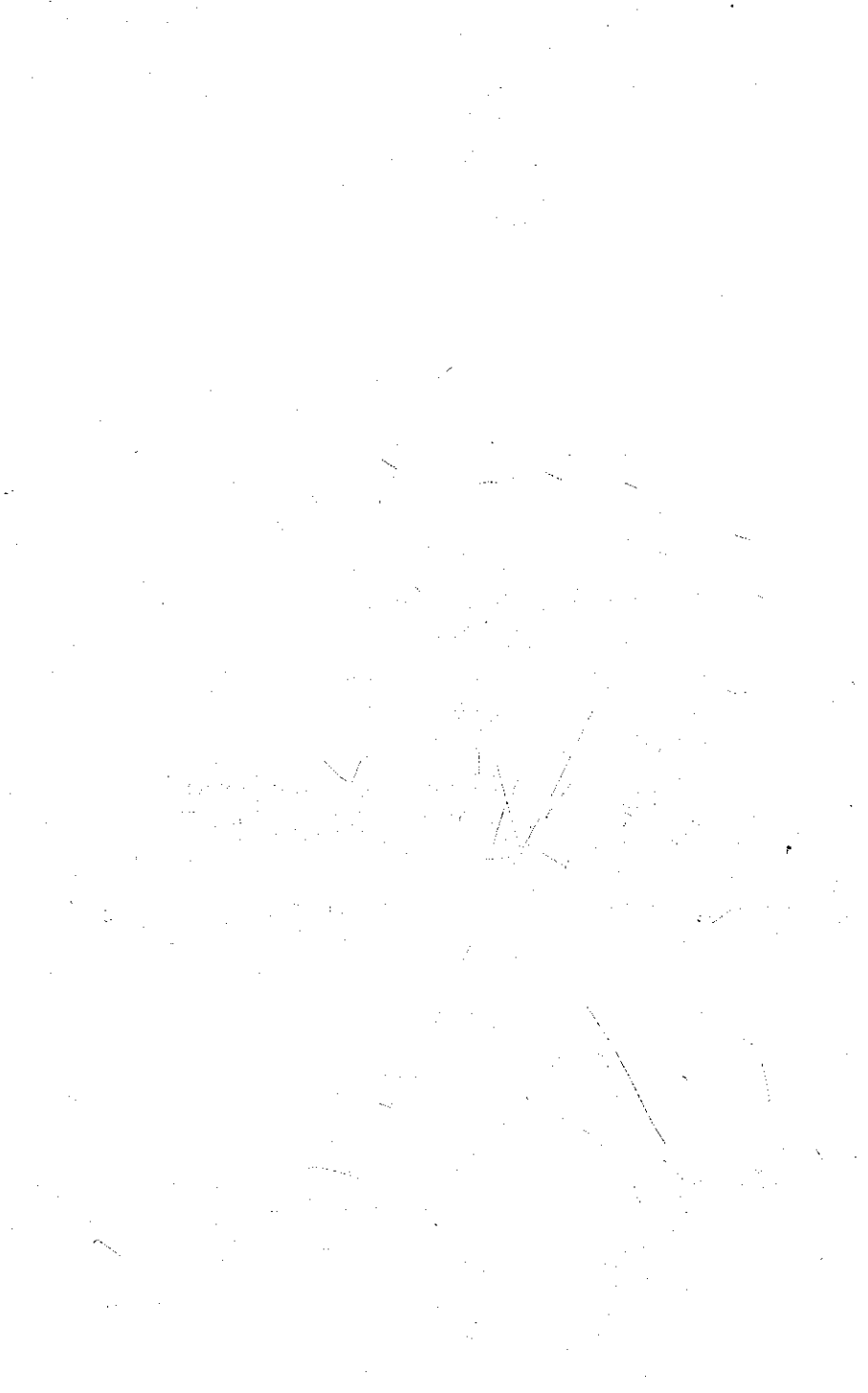
*Predavanja u čast Georgea Maculaya Treveljana
održana na sveučilištu u Cambridgeu,
siječanj - ožujak 1961. godine*

*Često pomislim kako je čudno
što je tako dosadna,
budući da je veći njezin dio
zasigurno izmišljen.*

Catherine Morland o povijesti
(*Northanger Abby*, poglavlje XIV)

POVJESNIČAR I ČINJENICE

Što je povijest? Kako netko ne bi pomislio da je ovo pitanje besmisleno ili suvišno, svojem ću tekstu dodati dva ulomka koji se, svaki zasebno, odnose na prvo i drugo izdanje *The Cambridge Modern History*. Evo, dakle, Actona koji u listopadu 1896. godine podnosi izvještaj Senatu Sveučilišta u Cambridgeu u vezi s uređivanjem navedene knjige:

Ovo je jedinstvena prilika da se u interesu što većeg broja ljudi zabilježi ukupnost znanja koje će devetnaesto stoljeće ostaviti u nasljedstvo... Mudrom podjelom posla trebali bismo biti u stanju to napraviti i tako svima ponuditi na uvid sve dokumente i najzrelije zaključke kao plod međunarodnih istraživanja.

Ova generacija neće dočekati konačnu povijest; no mi se možemo riješiti konvencionalne povijesti i pokazati do koje smo točke stigli na putu što jednu razdvaja od druge, sada, kada su nam sve informacije dostupne i svaki problem rješiv.¹

Gotovo šezdeset godina kasnije profesor Sir George Clark u predgovoru drugom izdanju *Cambridge Modern History* tumačio je navedeno uvjerenje Actona i njegovih suradnika da će jednoga dana biti moguće napisati "konačnu povijest" te zatim nastavio:

Povjesničari novije generacije to ne smatraju ostvarivim. Oni očekuju da će njihovi rezultati neprestano biti potiskivani novijima. Oni smatraju da je znanje o prošlosti prenošeno posredstvom jednog ili više ljudskih umova, njihovim posredstvom "obrađivano", i zbog toga se ne može sastojati od elementarnih i

bezličnih atoma koje ništa ne može promijeniti.... Istraživanje se može činiti beskrajinim i neki nestrpljivi znanstvenici pribjegavaju skepticizmu ili barem doktrini prema kojoj, budući da svi povijesni sudovi obuhvaćaju osobe i stavove, jedan je dobar koliko i drugi, a "objektivna" povijesna istina ne postoji.²

Tamo gdje obrazovani ljudi tako žestoko proturječe jedan drugome, znanstveno polje ostaje otvoreno za istraživanje. Nadam se da sam osoba dovoljno modernih stavova da priznam kako sve što je napisano 1890-ih mora predstavljati besmislicu. No, ipak nisam dovoljno napredan za uvjerenje da sve što je napisano 1950-ih nužno mora imati smisla. Uistinu, vjerojatno ste i sami primijetili kako ovom istraživanju prijete da zaluta na područje koje je šire čak i od prirode povijesti. Sukob između Actona i Sir Georga Clarka tek je odraz promjene našeg cjelokupnog pogleda na društvo do kojeg je došlo u razdoblju između ovih dviju izjava. Acton govori s pozitivnog, jasnog i samouvjerenog gledišta kasnog viktorskijskog doba; riječi Sir Georga Clarka odražavaju zbunjeni i rastreseni skepticizam *beat*-generacije. Kada pokušamo odgovoriti na pitanje *Što je povijest?*, naš odgovor – svjesno ili nesvjesno – odražava naš vlastiti položaj u vremenu i oblikuje dijelove našeg odgovora na šire pitanje o tome koji je naš stav o društvu u kojem živimo. Ne pribojavam se toga da se moja tema pri pozornijem čitanju učini trivijalnom. Pribojavam se jedino toga da ne ostavim dojam preuzetnosti jer sam naćeo tako krupno i znaćajno pitanje.

Devetnaesto stoljeće bilo je zlatno doba činjenica. "... Ono što ja traćim...", rekao je gospodin Gradgrind u *Teškim vremenima*, "...su činjenice... u životu se traće jedino činjenice...". Povjesničari devetnaestog stoljeća u potpunosti su se slagali s njime. Kada je Ranke u 1830-im, u opravdanom protestu protiv moraliziranja u povijesti, primijetio da je zadaća povjesničara "... jednostavno prikazati kako je zapravo bilo... (*wie es eigentlich gewesen*)", taj ne previše dubokouman aforizam stekao je zaćuđujuću popularnost. Tri generacije njemaćkih, britanskih i čak francuskih povjesničara koraćale su u bitku izgovarajući ćarobne rijeći "*wie es eigentlich gewesen*" kao vradćbinu – namijenjenu, kao većina vradćbina, da

ih poštedi zamorne obveze razmišljanja svojom glavom. Pozitivisti, gorljivi zastupnici ideje povijesti kao znanosti, svojim su ugledom doprinijeli ustoličenju kulta činjenica. Prvo ustanovite činjenice, kažu pozitivisti, a tada iz njih izvucite zaključke. U Velikoj Britaniji ovakav je pristup povijesti savršeno odgovarao empirijskoj tradiciji koja je predstavljala dominantnu britansku filozofsku struju od Lockea do Bertranda Rusella. Empirijska teorija spoznaje pretpostavlja potpunu odvojenost između subjekta i objekta. Činjenice, poput osjetilnih utisaka djeluju izvana na promatrača i neovisno od njegove svijesti. Proces njihova prihvaćanja je pasivan: nakon primanja podataka promatrač ih naknadno ispituje. *The Oxford Shorter English Dictionary* – korisno, ali tendenciozno djelo empirijske škole – jasno označava odvojenost dvaju procesa definirajući činjenicu kao “iskustveni podatak, nezavisan od zaključka”. Ovo je nešto što bi se u povijesti moglo nazvati zdravorazumskim pogledom. Povijest se sastoji od zbirke utvrđenih činjenica. Činjenice su povjesničarima vidljive u dokumentima, zapisima itd., kao ribe na ribarskom štandu. Povjesničar ih skuplja, odnosi ih kući, kuha i servira onako kako mu se najviše sviđa. Acton, čiji je kulinarski ukus bio vrlo strog, servira ih bez začina. U uputama suradnicima na prvom izdanju *Cambridge Modern History* istaknuo je zahtjev “da naš Waterloo mora biti jednako zadovoljavajući za Francuze i Britance, Nijemce i Nizozemce; tako da nitko ne može ustvrditi bez gledanja kazala autora, gdje je oxfordski biskup odložio svoje pero, a gdje su ga preuzeli Fairbairn ili Gasquet, Liebermann ili Harison”.³ Čak je i Sir George Clark, unatoč kritičnosti prema Actonovim stavovima, “tvrdu jezgru povijesnih činjenica” suprotstavio “sočnom dijelu sumnjivih interpretacija”⁴ – možda zaboravljajući da je mesnatiji dio ploda daleko ukusniji od tvrde jezgre. Prvo utvrdite činjenice, a potom se na osobni rizik upustite u živi pijesak interpretacija – to je osnovna mudrost empirijske, zdravorazumske historiografske škole. Ona podsjeća na omiljenu uzrečicu velikog liberalnog novinara C. P. Scotta: “Činjenice su svete, uvjerenja su slobodna”.

Danas to, očito, ne može proći. Neću se upuštati u filozofsko razmatranje prirode našeg znanja o prošlosti. Pretpostavimo načas kako su činjenica da je Cezar prešao Rubikon i činjenica da se stol

nalazi u sredini sobe činjenice istog ili usporedivog reda, te da obje ulaze u našu svijest na isti ili sličan način i imaju isti objektivni karakter u odnosu na osobu koja ih spoznaje. Čak i u ovoj smionoj i ne potpuno uvjerljivoj pretpostavci, naš se argument odmah suočava s teškoćama jer nisu sve činjenice o prošlosti ujedno i povijesne činjenice, niti ih povjesničari takvima smatraju. Kakav je kriterij koji razdvaja povijesne činjenice od ostalih činjenica o prošlosti?

Što je povijesna činjenica? Ovo je ključno pitanje koje moramo pobliže razmotriti. U skladu sa zdravorazumskim gledištem, postoje određene temeljne činjenice koje su jednake za sve povjesničare i koje su, tako govoreći, kralježnica povijesti – činjenica je, primjerice, bitka kod Hastingsa koja je bila 1066. godine. No, ovakvo gledište zahtijeva dvije primjedbe. Prvo, povjesničar se primarno ne bavi ovakvim činjenicama. Nema sumnje da je važno znati kako je velika bitka vođena 1066. godine, a ne 1065. ili 1067. godine, kao i to da se vodila nedaleko od Hastingsa, a ne u Easterbournu ili Brightonu. Povjesničar ne smije pomiješati takve stvari. Ipak, kada se povede rasprava o ovoj temi, sjetim se Housmanove primjedbe da je "točnost dužnost, a ne vrlina".⁵ Hvaliti povjesničarevu točnost jednako je kao i hvaliti arhitektov odabir kvalitetnog drva ili pravilno zamiješanog betona u izgradnji. To je nužan preduvjet za njegov posao, ali nije njegov glavni zadatak. Upravo zbog navedenoga, povjesničar se mora osloniti na ono što se naziva "pomoćnim povijesnim znanostima" – na arheologiju, epigrafiku, numizmatiku, kronologiju i tome slično. Povjesničar nema obvezu da posjedovati posebne vještine koje stručnjaku omogućavaju utvrđivanje podrijetla ili razdoblja izrade nekog fragmenta keramike ili mramora, dešifriranje nejasnog natpisa ili pomne izrade astronomskih izračuna potrebnih za određivanje točnog datuma. Ove takozvane temeljne činjenice, koje su jednake za sve povjesničare, prije ulaze u kategoriju sirovog materijala za povjesničara, nego u povijest kao takvu. Druga se primjedba odnosi na potrebu utvrđivanja ovih temeljnih činjenica koja ne počiva na bilo kakvoj kvaliteti samih činjenica, nego *a priori* na odluci povjesničara. Unatoč krilatici C. P. Scotta, svaki novinar danas shvaća da odabir i svrstavanje odgovarajućih činjenica jest najefikasniji način utjecanja na javno mnijenje. Nekada

se govorilo da činjenice govore same. To je, naravno, netočno. Činjenice govore jedino kada se povjesničar pozove na njih: on je taj koji odlučuje s kojim će nas činjenicama upoznati, kojim redom i u kojem kontekstu. Mislim da je jedan od Pirandellovih likova rekao da su činjenice slične vreći – neće stajati sve dok nešto u nju ne stavite. Jedini razlog zbog kojega smo mi zainteresirani znati da se bitka kod Hastingsa vodila 1066. godine jest taj što ju povjesničari smatraju velikim povijesnim događajem. Povjesničar je onaj koji zaključuje iz svojih osobnih razloga kako je Cezarov prelazak malenog potoka Rubikona povijesna činjenica, dok prelazak milijuna drugih ljudi preko Rubikona prije ili poslije toga nikoga ne zanima. Činjenica da ste stigli u ovu zgradu prije pola sata pješice, biciklom ili automobilom jest činjenica iz prošlosti u tolikoj mjeri koliko je činjenica i Cezarov prelazak Rubikona. No, nju će povjesničari uglavnom ignorirati. Profesor Talcott Parsons jednom je znanost nazvao "selektivnim sustavom kognitivne orijentacije prema zbilji".⁶ To se možda moglo izreći i jednostavnije. No, povijest je, između ostaloga, i to. Povjesničar je nužno selektivan. Vjerovanje u neku čvrstu jezgru povijesnih činjenica koje postoje objektivno i nezavisno od interpretacije povjesničara besmislena je zabluda, ali se takve zablude vrlo teško osloboditi.

Pogledajmo поближе proces transformacije obične činjenice iz prošlosti u povijesnu činjenicu. Nakon sitne prepirke kod Stalybridge Walkesa 1850. godine, razlučena je masa namjerno pretukla na smrt prodavača paprenjaka. Je li to povijesna činjenica? Do prije godinu dana bez oklijevanja bih odgovorio: "Ne, nije". Taj je događaj zabilježio jedan svjedok u nekim manje poznatim memoarima⁷ koje povjesničari nisu smatrali vrijednim spomena. No, prije godinu dana spomenuo ga je dr. Kitson Clark u svojim predavanjima na Sveučilištu u Oxfordu.⁸ Čini li ju to povijesnom činjenicom? Ja mislim, još ne. Rekao bih da se njezin trenutni status može opisati kao da je predložena za članstvo u odabranom krugu povijesnih činjenica. Ona sada čeka zastupnike i sponzore. Moguće je da ćemo za nekoliko godina tu činjenicu vidjeti kako se prvo pojavljuje u nekoj bilješci, potom u tekstu nekog članka i knjige o devetnaestostoljetnoj Engleskoj, a za dvadeset ili trideset godina mogla bi po-

stati posve priznata povijesna činjenica. U drugom slučaju, moguće je da ju nitko neće koristiti, pa će tada doći u čistilište nepovijesnih činjenica iz prošlosti odakle ju je dr. Kitson Clark tako galantno pokušavao spasiti. Što će biti presudno u odabiru između ovih dviju mogućnosti? To ovisi, mislim, o tome hoće li drugi povjesničari prihvatiti tezu ili interpretaciju zbog koje je dr. Kitson Clark citirao ovaj incident kao utemeljenu i značajnu. Njezin status povijesne činjenice ovisit će o pitanju njezine interpretacije. Ovaj element interpretacije sastavni je dio svake povijesne činjenice.

Dopuštate li mi jednu osobnu reminiscenciju? Kada sam prije mnogo godina studirao antičku povijest na ovom sveučilištu, imao sam poseban predmet "Grčka u razdoblju perzijskih ratova". Prikupio sam petnaestak ili dvadesetak knjiga na svojim policama i uzeo sam zdravo za gotovo da su u njima zabilježene sve činjenice koje se odnose na moju temu. Pretpostavimo, a to nije bilo daleko od istine, da su ove knjige sadržavale sve činjenice o zadanoj temi koje su tada bile ili su mogle biti poznate. Nikada mi nije palo na pamet istražiti kojom su se igrom slučaja ili postupkom eliminacije iz velikog broja nekad poznatih činjenica održale i postale *povijesnim činjenicama*. Pretpostavljam da je čak i danas jedna od privlačnosti antičke i srednjovjekovne povijesti u tome što nam daju iluziju da raspoložemo sa svim dostupnim činjenicama; nelagodna razlika između povijesnih činjenica i drugih činjenica u prošlosti nestaje jer su sve one malobrojne poznate činjenice ujedno i povijesne. Kako je rekao Bury, koji se bavio proučavanjem oba razdoblja, "povijesni zapisi antičke i srednjovjekovne povijesti prepuni su praznina".⁹ Povijest se nazivala divovskom slagalicom kojoj nedostaju mnogi dijelovi. No, glavni problem ne sastoji se od postojanja tih praznina. Naša slika o Grčkoj u petom stoljeću prije naše ere nepotpuna je, ne toliko zbog slučajnog gubljenja mnogih njezinih djelića, nego stoga što je riječ o slici koju je oblikovala mala skupina ljudi u gradu Ateni. Nama je prilično poznato kako je Grčka u petom stoljeću izgledala jednom atenskom građaninu; no, vrlo malo znamo kako je izgledala Spartancu ili Korinćaninu ili Tebancu – a da ne spominjemo Perzijanca ili roba ili nekog drugog stanovnika Atene koji nije bio punopravni građanin. Naša je slika unaprijed odabrana

i određena, ne toliko slučajem, koliko ljudima koji su, svjesno ili nesvjesno nadahnuti određenim gledištima, odlučili sačuvati od zaborava činjenice koje su podržavale ta gledišta. Na isti način, kada čitam u suvremenoj povijesti srednjeg vijeka da su srednjovjekovni ljudi pridavali veliki značaj religiji, pitam se kako to znamo i je li to istina. Ono što je nama poznato kao činjenice o srednjovjekovnoj povijesti gotovo su u potpunosti odabrale za nas generacije kroničara koji su bili profesionalno zaokupljeni teorijom i praksom religije. Stoga su je smatrali nadasve važnom i bilježili sve u vezi s time, a malo što drugo. Sliku duboko religioznog ruskog seljaka uništila je revolucija iz 1917. godine. Slika o duboko religioznom srednjovjekovnom čovjeku, bila istinita ili ne, neuništiva je jer su gotovo sve poznate činjenice o njoj odabrali ljudi koji su u to vjerovali i željeli da drugi vjeruju, dok je masa ostalih činjenica u kojima bi se mogli naći dokazi za suprotnu tvrdnju nepovratno izgubljena. Mrtva ruka iščezlih generacija povjesničara, pisara i kroničara nepovratno je odredila model prošlosti. "Povijest koju mi čitamo", piše profesor Barraclough, i sâm školovani medievist, "premda se temelji na činjenicama, strogo govoreći nije činjenična, već se sastoji od niza preuzetih sudova".¹⁰

Razmotrimo sada drugačiju, ali jednako važnu teškoću s kojom se susreće povjesničar modernog doba. Povjesničar antike ili srednjeg vijeka možda je zahvalan na postupnom procesu prosijavanja koji mu je tijekom godina stavio na raspolaganje zbirku povijesnih činjenica pogodnu za baratanje. Prema riječima Lyttona Stracheyila, u njegovom zajedljivom stilu, "neznanje je osnovni preduvjet za povjesničara, neznanje koje pojednostavljuje i pojašnjava, koje odabire i izostavlja".¹¹ Katkad sam u iskušenju da zavidim kolegama koji su se upustili u proučavanje antičke i srednjovjekovne povijesti na njihovoj iznimnoj kompetenciji. Tada se tješim razmišljanjem da su oni toliko kompetentni jer malo znaju o svojem području istraživanja. Povjesničar modernog doba ne uživa niti jednu prednost koju nudi takav oblik neznanja. On mora sam usavršiti to neophodno neznanje – pogotovo što se više približava proučavanju vlastitog razdoblja. Pred njim je dvostruki zadatak otkrivanja nekoliko značajnih činjenica i njihova pretvaranja u povijesne činjenice

te odbacivanja mnogih nevažnih činjenica kao nepovijesnih. Upravo ovo protivno je devetnaestostoljetnoj herezi koja je shvaćala povijest kao kompilaciju maksimalnog broja neoborivih i objektivnih činjenica. Svatko tko podlegne ovoj herezi morat će ili dići ruke od povijesti kao uzaludnog posla i prihvatiti se filatelije ili nekog drugog oblika antikvarizma, ili završiti u ludnici. Upravo je ova hereza tijekom prošlih stotinu godina imala poguban utjecaj na djelovanje povjesničara modernog doba u Njemačkoj, Velikoj Britaniji i u Sjedinjenim Državama, tako da je nastao golem i nepregledan broj suhoparnih djela punih činjenica i krajnje specijaliziranih monografija tobožnjih povjesničara koji sve više znaju o sve manje toga, gubeći se bez traga u oceanu činjenica. Pretpostavljam da je upravo ova hereza – a ne navodni sukob između liberala i katoličkih lojalista – frustrirala Actona kao povjesničara. U jednom od ranijih eseja rekao je za svoga učitelja Döllingera: “On ne želi pisati na temelju nepotpune građe, a za njega je svaka građa uvijek nepotpuna”.¹² Ovdje je Acton izrekao proročansku presudu samome sebi i tom neobičnom fenomenu kod povjesničara kojeg mnogi smatraju jednim od najcjjenjenijih voditelja Katedre za modernu povijest ovog sveučilišta – a koji nije napisao nijednu povijesnu knjigu. Acton je napisao vlastiti epitaf u uvodu prvog izdanja *Cambridge Modern History*, objavljenoj nedugo nakon njegove smrti, gdje se žalio na zahtjeve koje se postavljaju pred povjesničara “prijeteci ga pretvoriti iz književnika u enciklopedijskog kompilatora”.¹³ Nešto je krenulo u pogrešnom smjeru. Ono što je krenulo u pogrešnom smjeru jest vjerovanje u neumorno i beskrajno prikupljanje čvrstih činjenica kao povijesnog temelja, vjerovanje da činjenice govore same za sebe i da ih nikad ne možemo imati previše, vjerovanje koje je tada bilo tako neupitno da su samo malobrojni povjesničari smatrali potrebnim – a neki to i danas smatraju nepotrebnim – upitati se “Što je povijest?”.

Devetnaestostoljetni fetišizam činjenica bio je upotpunjen i opravdavan fetišizmom dokumenata. Dokumenti su bili Zavjetni kovčeg u hramu činjenica. Ponizni povjesničar pristupao im je pognute glave i govorio o njima sa strahopoštovanjem. Ako nešto otkriješ u dokumentima, onda je to tako. Ali, kad malo bolje razmi-

slimo, što nam ti dokumenti – dekreti, ugovori, popisi dohodaka, parlamentarni izvještaji, službena korespondencija, privatna pisma i dnevnici – govore? Nijedan dokument ne može nam reći više od onoga što je autor dokumenta mislio – da se dogodilo, da se trebalo ili moglo dogoditi ili možda samo ono što je htio da drugi misle da je on sâm mislio, ili čak samo ono što je smatrao da sâm misli. Ništa od svega ovoga nema smisla dok povjesničar nije počeo raditi na građi i tumačiti je. Činjenice koje je pronašao ili nije pronašao u dokumentima povjesničar prije korištenja prvo mora obraditi: način na koji ih koristi, ako tako mogu reći, jest proces obrade.

Dopustite mi da to što govorim ilustriram primjerom koji dobro poznajem. Kada je 1929. godine umro Gustav Stresemann, ministar vanjskih poslova Vajmarske Republike, ostavio je golemu zbirku – 300 kutija punih dokumenata – službenih, poluslužbenih i privatnih, koji se uglavnom odnose na šestogodišnji mandat u Ministarstvu vanjskih poslova. Njegovi prijatelji i rodbina su, sasvim razumljivo, smatrali da tako velikom čovjeku treba odati dužno štovanje. Njegov odani tajnik Bernhard primio se posla; u roku od tri godine izašle su tri velike knjige odabranih dokumenta iz 300 kutija, svaka od njih na 600 stranica, s impresivnim naslovom *Stresemanns Vermächtnis* [*Stresemannova oporuka*]. U normalnim okolnostima dokumenti bi trunuli u nekom podrumu ili na tavanu i zauvijek nestali; ili bi ih možda, stotinu godina kasnije, pronašao neki znatiželjni povjesničar i usporedio s Bernhardovim tekstom. Ono što se dogodilo bilo je puno dramatičnije. Dokumenti su 1945. godine završili u rukama britanskih i američkih vlasti koje su ih snimile i stavile na raspolaganje znanstvenicima u državnim arhivima u Londonu i Washingtonu (Public Record Office i National Archives). I tako, ako imamo dovoljno strpljenja i znatiželje, možemo točno vidjeti što je Bernhard napravio. Ono što je učinio nije ništa neuobičajeno ili iznenađujuće. U trenutku Stresemannove smrti, činilo se da je njegova zapadna politika okrunjena nizom uspjeha – Locarno, prijem Njemačke u Ligu naroda, Dawsov i Jungov plan i američki zajmovi, povlačenje savezničke okupacijske vojske iz Porajnja. Sve ovo činilo se važnim i uspješnim dijelom Stresemannove vanjske politike; stoga ne čudi i nije neprirodno što

je taj dio bio prenaplašen u Bernhardovom odabiru dokumenata. S druge strane, činilo se da Stresemannova istočna politika i njegovi odnosi sa Sovjetskim Savezom ne pokazuju naročite rezultate. Budući da velik broj dokumenata o pregovorima koji su dali trivijalne rezultate nije bio zanimljiv, niti je dodavao Stresemannovu ugledu, proces odabira dokumenta mogao je biti stroži. U stvari, Stresemann je posvećivao daleko postojaniju i ozbiljniju pažnju odnosima sa Sovjetskim Savezom, što je bio daleko značajniji dio njegove vanjske politike u cjelini nego što bi čitatelj Bernhardovog djela pomislio. Unatoč tome, Bernhardove knjige su bolje od mnogih drugih zbirki dokumenta na koje se prosječni povjesničar bezuvjetno oslanja.

Ovo nije kraj moje priče. Nedugo nakon izlaska Bernhardovih knjiga Hitler je došao na vlast. U Njemačkoj je Stresemannovo ime potisnuto u zaborav, a knjige su povučene iz prodaje; mnogi su primjerci, možda većina, bili uništeni. Danas je knjiga *Stresemanns Vermächtnis* izuzetno rijetka. No, na Zapadu Stresemannov ugled nije bio poljuljan. Engleski izdavač je 1935. godine donio skraćeni prijevod Bernhardovih knjiga – odabir Bernhardova odabira; izbačena je možda trećina originalnog djela. Sutton, cijenjeni prevoditelj s njemačkog, obavio je svoj posao kompetentno i dobro. Engleska verzija, objasnio je u predgovoru, “ponešto je skraćena, ali je iz nje izbačen samo određeni dio za koji se smatralo, da nije toliko značajan... i nije toliko zanimljiv za engleske čitatelje i studente”.¹⁴ I to je sasvim razumljivo. No, posljedica toga jest da je Stresemannova istočna politika, već samo donekle zastupljena u Bernhardovom djelu, sada postala još manje vidljiva, a Sovjetski Savez se u Suttonovoj knjizi pojavljuje tek kao povremeni i prilično nepoželjni uljez u Stresemannovoj predominantno zapadnoj vanjskoj politici. Ipak se sa sigurnošću može reći da za sve u zapadnom svijetu, osim za nekolicinu stručnjaka, Sutton, a ne Bernhard – a još manje sami dokumenti – predstavlja autentični Stresemannov glas. Da su u kojem slučaju dokumenti nestali u bombardiranju 1945. godine, i da su nestale sve Bernhardove knjige, Suttonova autentičnost i autoritet nikada ne bi bili dovedeni u pitanje. Mnoge tiskane zbirke dokumenata koje mnogi povjesničari sa zahvalnošću

prihvataju u nedostatku originala, ne stoje na mnogo sigurnijim temeljima.

Želio bih ići korak dalje u razmatranju ove priče. Zaboravimo na Bernharda i Suttona i budimo zahvalni što možemo, ako želimo, konzultirati autentične dokumente jednog od vodećih sudionika u nekim važnim događajima novije europske povijesti. Što nam ti dokumenti govore? Između ostalog oni sadrže zapise o nekih stotinjak Stresemannovih razgovora sa sovjetskim ambasadorom u Berlinu i dvadesetak razgovora s Čičerinom. Ovi zapisi imaju jednu zajedničku crtu. Oni prikazuju Stresemanna kao dominantnog sudionika u razgovorima i pokazuju njegove argumente kao dobro sročene i uvjerljive, dok su argumenti njegovog sugovornika oskudni, konfuzni i neuvjerljivi. Ovo je zajednička karakteristika svih zapisa diplomatskih razgovora. Dokumenti nam ne govore što se dogodilo, nego samo ono što je Stresemann mislio da se dogodilo ili ono što je htio da drugi misle ili možda što je sâm htio misliti da se dogodilo. Proces odabira dokumenta započeo je sâm Stresemann, a ne Sutton ili Bernhard. Kad bismo kojim slučajem posjedovali Čičerinove zapise istih razgovora, saznali bismo samo Čičerinove misli, a ono što se uistinu dogodilo još uvijek treba rekonstruirati povjesničar. Naravno, činjenice i dokumenti vrlo su važni za povjesničara. No, od njih ne bi trebalo raditi fetiše. Oni sami ne čine povijest, niti sami po sebi daju gotov odgovor na ono zamorno pitanje "Što je povijest?".

Sada bih htio nekoliko riječi posvetiti pitanju zašto su povjesničari devetnaestog stoljeća većinom bili indiferentni prema filozofiji povijesti. Termin je iskovao Voltaire i otada se različito upotrebljavao; ja ću se njime poslužiti, ako ću ga uopće i koristiti, kako bih odgovorio na pitanje "Što je povijest?". Za intelektualce Zapadne Europe devetnaesto je stoljeće bilo ugodno razdoblje koje je zračilo samouvjerenošću i optimizmom. Činjenice su ih uglavnom zadovoljavale, a sklonost postavljanju neugodnih pitanja bila je razmjerno rijetka. Ranke je pobožno vjerovao da će se božanska providnost pobrinuti za smisao povijesti, ako se on pobrine za činjenice; Burckhardt je s većom dozom modernog cinizma primijetio da "još nismo upoznati s namjerama božanske providnosti". Profesor

Butterfield primijetio je još 1931. godine, s vidljivim zadovoljstvom, kako su "povjesničari malo razmišljali o prirodi stvari, pa čak i prirodi vlastitog predmeta".¹⁵ Ipak je moj prethodnik u ovim predavanjima, dr. A. L. Rowse, bio s pravom nešto kritičniji pišući o knjizi Sir Winstona Churchilla *World Crisis* [Sujetska kriza] o Prvome svjetskom ratu. Smatrao je da je Churchillova knjiga, iako osobnošću, slikovitošću i životnošću jednaka *History of the Russian Revolution* [Povijesti Ruske revolucije] Trockog, inferiorna u jednom pogledu: "iza nje ne stoji filozofija povijesti".¹⁶ Britanski povjesničari odbili su polemizirati, ne zato što su vjerovali da povijest nema smisla, već zato što su vjerovali da je smisao implicitan i očit. Liberalni devetnaestostoljetni pogled na povijest bio je blizak ekonomskoj doktrini *laissez-faire* koja je također bila rezultat smirenog i samouvjerenog pogleda na svijet. Neka svatko radi svoj posao, a skrivena ruka upravljat će općom harmonijom. Povijesne činjenice bile su same za sebe demonstracija najuzvišenije činjenice blagotvornog i naizgled beskrajnog napretka. Bilo je to doba nevinosti, a povjesničari su hodali Edenskim vrtom bez trunke filozofije na sebi, goli i bez srama pred bogom povijesti. Otada smo upoznali Grijehe i iskusili Pad; oni povjesničari koji se danas pokušavaju osloboditi filozofije povijesti, tek se trude, bezuspješno i bojažljivo, kao članovi neke nudističke kolonije, stvoriti vlastiti Edenski vrt u svojem predgrađu. Danas se neugodna pitanja više ne mogu izbjegavati.

Proteklih pedesetak godina velika se pozornost pridavala pitanju "Što je povijest?". Upravo iz Njemačke, zemlje koja je toliko doprinijela okončanju lagodne vladavine devetnaestostoljetnog liberalizma, potekla su u 1880-im i 1890-im godinama prva osporavanja doktrine primata i autonomije povijesnih činjenica. O filozofima koji su uputili ta osporavanja danas se malo zna, izuzev njihovih imena: Dilthey je jedini kojemu je nedavno odano zakašnjelo priznanje u Velikoj Britaniji. Prije kraja stoljeća, u ovoj su zemlji prosperitet i samopouzdanje još bili prejaki da bi se posvetila bilo kakva pozornost hereticima koji su napadali kult činjenica. No, početkom novog stoljeća baklja je predana Italiji, gdje je Croce počeo predlagati filozofiju povijesti koja je očito mnogo dugovala njemačkim učiteljima. Cjelokupna povijest je "suvremena povijest", izjavio je

Croce,¹⁷ misleći time da se povijest primarno sastoji od promatranja prošlosti kroz oči sadašnjosti i u svjetlu sadašnjih problema. Glavna zadaća povjesničara nije bilježenje, već vrednovanje; jer, ako on ne vrednuje, kako ćemo znati što je vrijedno zapisivanja? Američki povjesničar Carl Backer ustvrdio je 1910. godine, u namjerno provokativnom stilu, da “povijesne činjenice ne postoje ni za jednog povjesničara, dok ih sam ne stvori”.¹⁸ Ovakvi izazovi su se u početku slabo zamjećivali. Tek je nakon 1920. godine Croce počeo stjecati zamjetnu popularnost u Francuskoj i Velikoj Britaniji. Do toga vjerojatno nije došlo zbog toga što je Croce bio oštroumniji mislilac ili bolji stilist od njemačkih prethodnika, već zato što su se nakon Prvoga svjetskog rata činjenice počele smiješiti manje blagonaklono nego u godinama prije 1914., čime smo postali otvoreniji filozofiji koja im je nastojala umanjiti ugled. Croce je imao važan utjecaj na oksfordskog filozofa i povjesničara Collingwooda, jedinog britanskog mislioca u prošlom stoljeću koji je dao ozbiljan obol filozofiji povijesti. Collingwood nije doživio izdavanje sistematizirane rasprave koju je planirao, no njegovi objavljeni i neobjavljeni radovi o toj temi sakupljeni su nakon njegove smrti te izašli u knjizi pod naslovom *The Idea of History* (1945.).

Collingwoodovi stavovi mogu se sažeti na sljedeći način. Filozofija povijesti ne bavi se “prošlošću kao takvom” niti “mišljenjem povjesničara o njoj kao takvoj” već s “dvijema stvarima koje su u uzajamnom odnosu”. (Ova tvrdnja upućuje na dva aktualna značenja riječi “povijest” – na istraživanje koje obavlja povjesničar i na niz prošlih događaja koje istražuje). “Prošlost koju povjesničar istražuje nije mrtva prošlost, već je to prošlost koja na neki način još živi u sadašnjosti”. No, prošli čin je mrtav, tj. on je beznačajan povjesničaru ako ne razumije misao koja stoji iza njega. Stoga je “cjelokupna povijest ustvari povijest ideja” i “rekonstruiranje u povjesničarevu umu one misli čiju povijest proučava”. Rekonstrukcija prošlosti u povjesničarevom umu ovisi o empirijskim dokazima. No, to nije samo po sebi empirijski proces i ne sastoji se od običnog nabiranja činjenica. Naprotiv, proces rekonstrukcije ovisi o odabiru i interpretaciji činjenica: to je, svakako, ono što ih čini povijesnim činjenicama. “Povijest”, kaže profesor Oakeshott, koji se u

ovom pitanju slaže s Collingwoodom, "jest povjesničarevo iskustvo. Nju ne 'stvара' nitko osim povjesničara: pisati povijest jedini je način njezina nastanka".¹⁹

Ova pronicljiva kritika, iako traži ozbiljno ograđivanje, donosi na svjetlo dana neke zanemarene istine.

Prvo, povijesne činjenice nikad ne dolaze do nas "čiste", jer one ne postoje, niti mogu postojati, u čistoj formi: one su uvijek odraz svijesti onoga koji ih zapisuje. Iz toga proizlazi da prilikom čitanja nekog historiografskog teksta našom glavnom preokupacijom ne bi trebale biti činjenice koje to djelo sadrži već povjesničar koji ga je napisao. Dopustite mi da za primjer uzmem velikog povjesničara kojem su ova predavanja i posvećena. G. M. Trevelyan, kao što sâm govori u svojoj autobiografiji, "odgojen je u kući s pomalo prenaplašenom vigovskom tradicijom",²⁰ pa se nadam da me ne bi demantirao ako bih ga opisao kao posljednjeg, no ne i najbeznačajnijeg, među velikim liberalnim engleskim povjesničarima vigovske tradicije. Ne prati bez razloga svoje podrijetlo preko velikog vigovskog povjesničara Georgea Otta Trevelyana do sebe, bez sumnje najznačajnijeg od svih vigovskih povjesničara. Trevelyanovo najbolje i najzrelije djelo, *England under Queen Anne* [*Engleska u doba kraljice Ane*], pisano je u okviru takve tradicije te će čitatelj shvatiti njegovo puno značenje i smisao tek uzimajući u obzir tu tradiciju. Uostalom, autor ne dopušta čitatelju nikakvu nedoumicu o tome. Ukoliko primijenite taktiku poznavatelja detektivskih priča i prvo pročitate kraj, na zadnje ćete dvije stranice treće knjige naći najbolji meni poznati zaključak onoga što se danas naziva vigovskom interpretacijom povijesti. Vidjet ćete da Trevelyan pokušava istražiti podrijetlo i razvoj vigovske tradicije, te pritom otvoreno i pošteno smjestiti njezine početke u godine nakon smrti njezinog osnivača, Vilima III. Premda ovo nije jedina moguća interpretacija događaja iz razdoblja vladavine kraljice Ane, ipak je to vrijedna, a u Trevelyanovim rukama i korisna interpretacija. No, kako bismo mogli u potpunosti procijeniti njezine vrijednosti, neophodno je shvatiti postupke povjesničara. Ako se, prema Collingwoodovim riječima, povjesničar mora uživjeti u um svojih *dramatis personae*, onda se i čitatelj mora uživjeti u um povjesničara. Proučite povjesničara prije

nego proučite činjenice. Na kraju krajeva to i nije toliko zahtjevno. To je ono što čini svaki inteligentniji student kada dobije zadatak da pročita djelo velikog znanstvenika Jonesa s koledža St Jude's. Odlazi do svog prijatelja u St Jude's kako bi ga pitao kakva je osoba taj Jones i kakve mušice ima u glavi. Kada čitate povijesno djelo, uvijek oslušujete zujanje tih mušica. Ako ništa ne možete čuti, onda ste ili potpuno gluhi ili je vaš povjesničar strašno dosadan. Činjenice u stvari uopće nisu poput riba na ribarskom štandu. One su poput riba koje plivaju u golemom i katkad nepristupačnom oceanu; ono što povjesničar ulovi ovisi dijelom o slučajnosti, no većinom o mjestu na kojem je odlučio pecati i o ribičkom štapu koji će upotrijebiti – oba faktora uvjetovana su, naravno, i vrstom ribe koju želi uloviti. Uglavnom, povjesničar će dobiti onakve činjenice kakve želi. Povijest znači interpretaciju. U stvari, ako obrnem tezu Sir Georgea naglavačke i povijest definiram kao "tvrdu jezgru interpretacija okruženu mesnatim dijelom dvojbjenih činjenica", moja će izjava bez sumnje biti jednostrana i pogrešna, ali nimalo više, usudujem se reći, od izvorne tvrdnje.

Druga stvar od velikog značaja za povjesničara jest njegova potreba imaginativnog razumijevanja umova ljudi koje proučava, zbog načina razmišljanja koji stoji u pozadini njihovih postupaka: kažem "imaginativno razumijevanje", a ne "simpatija" jer bi simpatija podrazumijevala suglasnost mišljenja. Povjesničari devetnaestog stoljeća slabo su se bavili proučavanjem srednjovjekovne povijesti jer ih je previše odbijalo praznovjerje srednjeg vijeka i barbarstvo koje je to razdoblje nadahnulo, pa uopće nisu imali imaginativno razumijevanje za srednjovjekovne ljude. Uzmimo Burckhardtovu kritičku opasku o Tridesetogodišnjem ratu: "Skandalozno je za vjeru, bila ona katolička ili protestantska, postaviti svoje spasenje iznad integriteta nacije."²¹ Za liberalnog povjesničara devetnaestog stoljeća, odgojenog u uvjerenju da je opravdano i hvalevrijedno ubijati u obrani vlastite zemlje, a izopačeno i pogrešno ubijati u obrani svoje vjere, bilo je izuzetno teško uživjeti se u način razmišljanja ljudi koji su se borili u Tridesetogodišnjem ratu. Ovaj je problem posebno vidljiv na području kojim se trenutno bavim. Velik dio onoga što je napisano u proteklom desetljeću u zemljama

engleskog govornog područja o Sovjetskom Savezu i u Sovjetskom Savezu o zemljama engleskog govornog područja, obezvrijeđeno je nesposobnošću postizanja čak i elementarne razine imaginativnog razumijevanja načina na koji razmišlja druga strana. Tako su riječi i postupci druge strane uvijek prikazivani kao zlonamjerni, besmisleni ili licemjerni. Povijest se ne može pisati ukoliko povjesničar ne ostvari barem nekakav kontakt s načinom razmišljanja onih o kojima piše.

Treći je zaključak da prošlost možemo promatrati i razumjeti samo očima sadašnjosti. Povjesničar pripada vlastitom vremenu i vezan je za njega uvjetovanošću ljudskog postojanja. Same riječi koje koristi – primjerice demokracija, carstvo, rat, revolucija – imaju sadašnje značenje od kojeg ih ne može odvojiti. Povjesničari antičkog razdoblja običavaju se koristiti riječima poput *polis* i *plebs* u izvornom značenju da pokažu kako nisu upali u ovu zamku. No, to im ne pomaže. Oni također žive u sadašnjosti i ne mogu se prebaciti u prošlost uporabom rijetkih i zastarjelih riječi, kao što ne bi bili nimalo bolji povjesničari grčke i rimske povijesti ako bi svoja predavanja držali odjeveni u hlamidu ili togu. Nazivi kojima su uspješni francuski povjesničari opisivali parišku svjetinu koja je odigrala tako važnu ulogu u Francuskoj revoluciji – *les sans-culottes*, *le peuple*, *la canaille*, *les bras-nus* – predstavljaju za onoga koji poznaje pravila igre iskaz političke pripadnosti i određene interpretacije događaja. Povjesničar ipak mora birati: uporaba jezika zabranjuje mu neutralnost. No, ovdje se ne radi samo o riječima. Promjena u ravnoteži snaga u Europi u proteklih stotinu godina utjecala je na promjenu stava britanskih povjesničara o Fridriku Velikom. Promjena u ravnoteži snaga unutar kršćanstva, između katoličanstva i protestantizma, snažno je utjecala na promjenu stava prema osobama poput Loyole, Luthera i Cromwella. Potrebno je tek površno poznavanje radova francuskih povjesničara na temu Francuske revolucije u proteklih četrdesetak godina, da bi se uočio veliki utjecaj Ruske revolucije 1917. godine. Povjesničar ne pripada prošlosti već sadašnjosti. Profesor Trevor-Roper ističe da bi povjesničar “morao voljeti prošlost”.²² Ovaj je savjet dvojben. Ljubav prema prošlosti može biti i izražavanje nostalgичnog romantizma starih ljudi i osta-

rjelih društava, pokazatelj gubitka vjere i interesa za sadašnjost ili budućnost.²³ Da odgovorim frazom na frazu, više bih volio povijest koja govori o oslobađanju od "mrtve ruke prošlosti". Zadatak povjesničara nije voljeti prošlost, niti se od nje emancipirati, već ovladati njome i shvatiti je kao ključ za razumijevanje sadašnjosti.

No, ako je ovo bio uvid u ono što bih nazvao Collingwoodovim viđenjem povijesti, vrijeme je da razmotrimo i opasnosti koje se iza njega kriju. Naglašavanje uloge povjesničara u stvaranju povijesti vodi, ukoliko se do kraja ustraje na logičnim zaključcima, osporavanju bilo kakve objektivne povijesti: povijest je ono što napiše povjesničar. Čini se da je Collingwood u jednom trenutku, u neobjavljenoj bilješci koju je citirao njegov urednik, došao do sljedećeg zaključka:

Sveti Augustin promatrao je povijest s gledišta ranog kršćanstva; Tillamon s gledišta Francuza iz sedamnaestog stoljeća; Gibbon s gledišta Engleza osamnaestog stoljeća; Mommsen s gledišta Nijemca devetnaestog stoljeća. Nema smisla pitati se koje je gledište ispravno. Svako od tih gledišta bilo je jedino moguće za osobu koja ga je zastupala.²⁴

Ovo se svodi na potpuni skepticizam, poput Froudeove opaske o povijesti kao "dječjoj kutiji sa slovima od kojih možemo sastaviti riječ koju želimo".²⁵ Reagirajući na povijest po principu "izreži i zalijepi", na stav o povijesti kao pukoj kompilaciji činjenica, Collingwood se u svojem odgovoru opasno približio tretiranju povijesti kao proizvoda ljudskog uma. To nas vraća na zaključak na koji je aludirao Sir George Clark u odlomku koji sam ranije citirao da "ne postoji objektivna povijesna istina". Umjesto teorije po kojoj povijest nema smisla, nudi nam se teorija o neograničenom broju značenja, od kojih ni jedno nije vrednije od drugog – što se na kraju svodi na isto. Druga teorija podjednako je neodrživa kao i prva. Ako neka planina ima drugačiji oblik kad se promatra iz različitih kutova, to ne podrazumijeva da ona objektivno nema nikakav oblik ili da ih ima bezbroj. Iako je interpretacija neophodan dio utvrđivanja povijesnih činjenica, iako nijedna nije u potpunosti objektivna,

to ne podrazumijeva da su sve podjednako vrijedne i da povijesne činjenice u načelu nisu podložne objektivnoj interpretaciji. Kasnije ću još jednom razmotriti što točno znači objektivnost u povijesti.

No, iz Collingwoodovih pretpostavki vreba puno veća opasnost. Ako povjesničar neko povijesno razdoblje nužno promatra iz svojeg vremena i proučava probleme prošlosti kao ključ za probleme sadašnjosti, neće li gledati činjenice na posve pragmatičan način i pritom ustrajati da je kriterij za ispravnu interpretaciju uvjetovan njezinom prikladnošću za neku današnju namjenu. Prema toj hipotezi, povijesne činjenice ne znače ništa, a interpretacija znači sve. Nietzsche je već osmislio načelo: "Netočnost nekog mišljenja ne znači za nas nikakav prigovor protiv njega... Pitanje je koliko on doprinosi održanju i očuvanju života, očuvanju, a možda i stvaranju vrste".²⁶ Američki pragmatičari slijedili su, doduše ne toliko otvoreno i iskreno, isti put. Svako znanje ima određenu svrhu. Vrijednost nekog znanja ovisi o mogućnosti njegove uporabe. No, čak i tamo gdje se nije zastupala takva teorija, praksa često nije bila manje zabrinjavajuća. Na području mojih istraživanja često sam se susretao s brojnim primjerima ekstravagantnih interpretacija koje se bezobzirno odnose prema činjenicama, nimalo ne mareći za opasnost takvih postupaka. Stoga ne iznenađuje što pomno čitanje nekih ekstremnijih proizvoda sovjetske i antisovjetskih historio-grafskih škola katkad u nama budi određenu nostalgiju za varljivim devetnaestostoljetnim utočištem činjenične historiografije.

Kako, dakle, sredinom dvadesetog stoljeća, možemo definirati obvezu povjesničara prema činjenicama? Vjerujem da sam proteklih godina proveo dovoljan broj sati u traženju i pomnom čitanju dokumenata te ispunio svoje povijesne tekstove činjenicama valjano potkrijepljenim bilješkama, kako bih izbjegao sumnje za nonšalantno baratanje dokumentima i činjenicama. Povjesničareva dužnost poštivanja činjenica ne iscrpljuje se spoznajom njihove točnosti. On se mora potruditi da pribavi sve poznate ili dostupne činjenice koje su na ovaj ili onaj način relevantne za temu koju proučava i za interpretaciju koju predlaže. Ukoliko želi prikazati Engleza viktorijanskog doba kao moralno i racionalno biće, ne smije zaboraviti što se dogodilo na Stalybridge Wakesu 1850. godine. No ovo opet

ne znači da treba eliminirati interpretaciju koja je pokretačka snaga povijesti. Laici – ili, bolje rečeno, prijatelji koji ne pripadaju znanstvenim krugovima ili kolege iz drugih znanstvenih disciplina – kad me pitaju kako povjesničar pristupa svom poslu kada piše povijest. Čini se da je uobičajena predodžba da povjesničar dijeli svoj posao na dvije jasno odvojene faze ili razdoblja. Prvo, provodi dugo pripremno razdoblje pomno čitajući svoje izvore i ispunjavajući svoju bilježnicu činjenicama. Kada je s tim završio, stavlja na stranu izvore i uzima svoju bilježnicu te počinje pisati knjigu od početka do kraja. Za mene je ovo neuvjerljiva i neprihvatljiva slika. Osobno, čim pomno pročitam nekoliko kapitalnih izvora, nagon postaje prejak i započinem pisati – ne nužno na početku, već negdje, bilo gdje. Prema tome, pisanje i čitanje odvijaju se usporedno. Napisani tekst se često dopunjava, skraćuje, preoblikuje i izbacuje dok još čitam. Pisanje vodi, usmjerava i obogaćuje čitanje: što više pišem to sam sigurniji u ono što tražim i bolje razumijem važnost i značaj onoga što sam pronašao. Neki povjesničari vjerojatno obavljaju sve preliminarnu radnju u svojoj glavi, bez uporabe olovke, papira ili pisane mašine, kao što neki ljudi igraju šah u mislima, bez potrebe za pločom i šahovskim figurama: ovo je talent kojemu zavidim, no s kojim se ne mogu nadmetati. Ipak, uvjeren sam da se kod svakog pravog povjesničara oba procesa koje ekonomisti nazivaju *input* i *output* odvijaju istodobno i u praksi su dijelovi jednog procesa. Ako ih pokušate razdvojiti ili jednom od njih dati prioritet, zapast ćete u jednu od dvije hereze. Ili ćete pisati povijest po principu “izreži i zalijepi”, bez ikakvog značaja i važnosti; ili ćete pisati propagandu ili povijesnu fikciju i upotrebljavati činjenice iz prošlosti tek kao ukras za nešto što s poviješću nema nikakve veze.

Naše istraživanje povjesničarevog odnosa prema povijesnim činjenicama dovodi nas, dakle, u naizgled neugodnu situaciju da oprezno plovimo između Scile neodržive teorije povijesti kao objektivne kompilacije činjenica, kao neopravdane dominacije činjenica nad interpretacijom, i Haribde podjednako neodržive teorije o povijesti kao subjektivnom proizvodu povjesničareva uma koji utvrđuje povijesne činjenice i ovladava njima kroz proces interpretacije; između stava o povijesti s gravitacijskim središtem u prošlosti

samoubojstvo kako bi pokazao svoju potpunu slobodu. Samoubojstvo je jedini potpuno slobodan čin dostupan pojedincu; svaki drugi čin na neki način uključuje njegovo sudjelovanje u društvu.²⁹

Antropolozi obično govore da je primitivan čovjek manje samostalan i potpunije oblikovan od društva nego civilizirani čovjek. Ovo mišljenje sadrži elemente istine. Jednostavnija društva su uniformiranija jer trebaju i osiguravaju znatno manje različitih individualnih vještina i zanimanja nego kompleksnija i složenija društva. Imajući to na umu, pojačana individualizacija je nužan rezultat modernog razvijenog društva i u potpunosti prožima sve njegove aktivnosti od vrha do dna. Ipak, bila bi ozbiljna pogreška postaviti antitezu između procesa individualizacije i procesa jačanja društvene snage i kohezije. Razvoj društva i pojedinca je uzajaman i međusobno uvjetovan. U stvari, ono što mi smatramo složenim i naprednim društvom jest društvo u kojem je međusobna ovisnost između pojedinaca poprimila naprednije i složenije oblike. Bilo bi opasno pretpostaviti da je moć moderne nacionalne zajednice u oblikovanju karaktera i misli njezinih pojedinih članova i u nastajanju određenog stupnja konformizma i uniformiranosti manja nego u primitivnoj plemenskoj zajednici. Stara predodžba nacionalnog karaktera temeljenog na biološkim razlikama odavno je odbačena; ipak je teško poreći postojanje razlika u nacionalnom karakteru koje proizlaze iz različitog nacionalnog nasljeđa i načina obrazovanja u nekom društvu. Taj varljivi entitet "ljudske prirode" toliko je varirao od zemlje do zemlje, iz stoljeća u stoljeće, da je teško ne smatrati ga povijesnim fenomenom koji je oblikovan dominantnim društvenim uvjetima i konvencijama. Postoje mnoge razlike između, recimo, Amerikanaca, Rusa i Indijaca. No neke od tih razlika, možda i najvažnije, oblikuju se kao različiti stavovi o društvenim odnosima koji vladaju među pojedincima. Drugim riječima, te se razlike očituju u načinu na koji bi se društvo trebalo ustrojiti, tako da bi proučavanje razlika između američkog, ruskog i indijskog društva u cjelini moglo postati jedan od najboljih načina proučavanja razlika između pojedinih pripadnika tih društava. Društvo oblikuje i civiliziranog i primitivnog čovjeka u istoj mjeri u kojoj oni utječu na društvo. Jaje ne možete dobiti bez kokoši, kao ni kokoš bez jajeta.

Ne bi bilo potrebno zadržavati se na ovim očiglednim istinama da nam one nisu bile zamagljene tijekom jednog značajnog i iznimnog povijesnog razdoblja iz kojeg je zapadni svijet tek počeo izlaziti. Kult individualizma jedan je od najraširenijih suvremenih povijesnih mitova. Prema poznatom opisu iz Burckhardtove *Civilizacije renesanse u Italiji*, koji se nalazi u drugom dijelu naslovljenom "Razvoj pojedinca", kult pojedinca počeo se razvijati u renesansi. U to je vrijeme čovjek, koji je dotad imao "svijest o sebi samo kao o pripadniku rase, naroda, stranke, obitelji ili korporacije", konačno "postao duhovna individua koja se tako i doživljava". Kasnije se ovaj kult povezao s usponom kapitalizma i protestantizma, s počecima industrijske revolucije i s doktrinom *laissez-faire*. Prava čovjeka i građanina proglašena Francuskom revolucijom jesu prava pojedinca. Individualizam je bio temelj za filozofiju utilitarizma u devetnaestom stoljeću. U svojem eseju *On Compromise* [*O kompromisu*], tipičnom djelu viktorijanskog liberalizma, Morley je nazvao individualizam i utilitarizam "religijom ljudske sreće i blagostanja". "Žilavi individualizam" bio je glavna ideja ljudskog napretka. Sve ovo možda je trezvena i valjana analiza određene povijesne epohe. No ovdje želim pokazati da je povećana individualizacija koja je pratila razvoj modernog svijeta bila normalan proces u razvoju civilizacije. Društvena revolucija dovela je nove društvene grupe na vlast. Kao i uvijek, djelovala je preko pojedinaca kojima je nudila otvorene mogućnosti individualnog razvoja, a kako su u ranoj fazi kapitalizma sredstva proizvodnje i raspodjele bila većinom u rukama pojedinaca, ideologija novog društvenog poretka snažno je naglašavala ulogu individualne inicijative. Čitav taj proces bio je, međutim, društveni proces koji je predstavljao specifičan stupanj povijesnog razvoja i ne može se objasniti kao pojedinačna pobuna protiv društva ili emancipacija pojedinca od društvenih stega.

Mnogi znakovi upućuju da je čak i na Zapadu, koji je bio žarište takvog razvoja i takve ideologije, ovo povijesno razdoblje na zaslasku. Ovdje nije potrebno inzistirati na razvoju onoga što nazivamo masovnom demokracijom ili na postupnoj zamjeni pretežno individualnih oblika ekonomske proizvodnje i organizacije masovnim. No, ideologija koja je proistekla iz ovog dugotrajnog i plodnog raz-

doblja još je uvijek dominantna snaga u Zapadnoj Europi i zemljama engleskog govornog područja. Kada apstraktno govorimo o tenzijama između slobode i jednakosti ili između individualne slobode i društvene pravde, često zaboravljamo da se borba ne vodi između apstraktnih ideja. Ovdje nije riječ o sukobu između pojedinaca kao takvih i društva kao takvog, već između grupa pojedinaca u društvu, pri čemu svaka grupa nastoji nametnuti socijalnu politiku koja je za nju poželjna i spriječiti nepoželjnu. Individualizam, ako ga ne shvatimo kao veliki društveni pokret već kao umjetnu suprotnost između pojedinaca i društva, danas je postao slogan interesne grupe i, uslijed svog kontroverznog karaktera, prepreka našem razumijevanju prilika u svijetu. Nemam ništa protiv kulta individualizma kao protesta protiv perverznog tretiranja pojedinca kao sredstva, a društva i države kao cilja. No, nećemo zaista razumjeti niti prošlost niti sadašnjost ako pokušamo baratati s konceptom apstraktnog pojedinca koji stoji izvan društva.

To me konačno dovodi do ključnog razloga ove duge digresije. Zdravorazumski pogled tretira povijest kao nešto što su pojedinci napisali o pojedincima. To su gledište preuzeli i razvili povjesničari devetnaestog stoljeća i u svojoj biti nije pogrešno. No, danas se čini suviše pojednostavljenim i neprikladnim: moramo zagrepsti dublje ispod površine. Povjesničarevo znanje nije isključivo njegovo individualno vlasništvo: vjerojatno su u njegovu prikupljanju sudjelovali pripadnici mnogih naraštaja i iz mnogih zemalja. Ljudi čije postupke proučava povjesničar nisu bili izolirani pojedinci koji djeluju u vakuumu: oni su djelovali u kontekstu i pod utjecajem nekog prošlog društva. U svojem posljednjem predavanju opisao sam povijest kao proces interakcije, kao dijalog između povjesničara u sadašnjosti i činjenica u prošlosti. Sada želim istražiti relativni značaj individualnih i društvenih elemenata na obje strane iste jednadžbe. U kojoj su mjeri povjesničari izdvojeni pojedinci, a koliko su proizvod svog društva i vremena? U kojoj mjeri povijesne činjenice predstavljaju činjenice o izdvojenim pojedincima, a u kojoj su mjeri društvene činjenice?

Povjesničar je, dakle, individualno ljudsko biće. Kao i drugi pojedinci, on je ujedno društveni fenomen, istovremeno i proizvod

i svjesni ili nesvjesni glasnogovornik društva kojemu pripada; u tom svojstvu pristupa povijesnim činjenicama. Mi katkad govorimo o povijesnom tijeku kao o "aktivnom procesu". Ta je metafora sasvim prikladna pod uvjetom da povjesničara ne dovede u napast razmišljati o sebi kao o orlu koji nadzire zbivanje s neke usamljene stijene ili uglednoj osobi u stavu vojničkog pozdrava. Daleko od toga! Povjesničar je samo jedan od nejasnih likova koji se vuku na drugom kraju te povorke. I dok povorka krivuda duž puta, skrećući čas desno, čas lijevo, katkad dostižući sama sebe, relativni položaj različitih dijelova povorke stalno se mijenja. Stoga se može reći, primjerice, da smo danas bliži srednjem vijeku nego što su to stoljeće ranije bili naši pradjedovi ili da nam je Cezarovo doba bliže od Danteova. Novi vidici, novi kutovi gledanja, stalno se javljaju dok se povorka – a s njom i povjesničar – kreće dalje. Povjesničar je dio povijesti. Mjesto koje zauzima u ovoj povorci određuje njegov kut gledanja na prošlost.

Ova opće poznata istina nije ništa manje valjana ako je razdoblje kojim se povjesničar bavi udaljeno od njegova vremena. U vrijeme dok sam studirao antičku povijest, klasična djela iz tog područje bila su – a vjerojatno su i danas – Groteova *Povijest Grčke* i Mommsenova *Povijest Rima*. Grote, prosvijećeni radikal i bankar, pisao je 1840-ih, jasno izražavajući težnje mlade i politički napredne britanske srednje klase preko idealizirane slike atenske demokracije. U njoj se Periklo poistovjećuje s benthamskim reformatorom³⁰, a Atena stvara svoje carstvo u stanju odsustva duha. Vjerojatno ne bismo previše dali mašti na volju ako bismo sugerirali da je Groteovo zanemarivanje problema ropstva u Ateni odražavalo nesposobnost grupe kojoj je sâm pripadao da se suoči s problemom nove engleske tvorničke radničke klase. Mommsen je bio njemački liberal, razočaran rasulom i poniženjima koja su uslijedila nakon njemačke revolucije 1848.-1849. godine. Pisao je u pedesetim godinama 19. stoljeća, u desetljeću u kojem je rođen naziv i pojami *Realpolitik*. Mommsen je bio nadahnut potrebom za pojavom snažne ličnosti koja bi raščistila svu zbrku nastalu neuspjehom njemačkog naroda u ostvarivanju njegovih političkih težnji; stoga nećemo moći u potpunosti razumjeti stvarnu vrijednost njegova djela ako ne shva-

timo da je njegova poznata idealizacija Cezara zapravo proizvod te žudnje za velikom ličnošću koja bi spasila Njemačku od propasti. Moramo također shvatiti da je lik odvjetnika-političara Cicerona, tog jalovog brbljavca i prevrtljivog zatezala, nastao iz rasprava koje su se vodile u frankfurtskoj crkvi sv. Pavla 1848. godine. Zaista ne bih smatrao paradoksalnim kad bi netko rekao da nam Groteova *Povijest Grčke* i danas može isto toliko reći o stavovima engleskih radikalnih filozofa 1840-ih kao i o atenskoj demokraciji u petom stoljeću prije Krista, ili da svatko tko želi razumjeti kako je 1848. godina utjecala na njemačke liberalne treba pročitati Mommsenovu *Povijest Rima* kao jedan od udžbenika. To ne umanjuje njihovu vrijednost kao velikih historiografskih djela. Nemam strpljenja za modu koju je promovirao Bury u svojem nastupnom predavanju, pretvarajući se da Mommsenova veličina ne počiva na njegovu djelu *Povijest Rima* već na njegovoj zbirci natpisa i djelu o rimskom ustavnom pravu: to bi značilo reducirati povijest na sastavljanje kompilacija. Velika historiografska djela nastaju u onim trenucima kada je povjesničareva predodžba o prošlosti osvjetljena njegovim uvidom u probleme sadašnjosti. Često se izražavalo čuđenje što Mommsen nije nastavio svoja djela nakon pada Republike. Za to mu nije nedostajalo ni vremena, ni mogućnosti, ni znanja. No, kada je Mommsen pisao svoju djelo velika se ličnost u Njemačkoj još nije pojavila. Tijekom njegove spisateljske karijere još se nije pojavila situacija u kojoj snažni čovjek preuzima vlast. Mommsena ništa nije nadahnjivalo da taj problem projicira u rimsko razdoblje; tako je povijest Carstva ostala nenapisana.

Bilo bi lako nabrajati primjere ove pojave među povjesničarima modernog doba. U svojem posljednjem predavanju odao sam počast Trevelyanovom djelu *Engleska u doba kraljice Ane* kao spomeniku vigovske tradicije u čijem je duhu autor bio odgojen. Razmotrimo sada impozantno i važno djelo autora kojeg većina nas drži najvećim britanskim povjesničarom koji se pojavio na akademskoj sceni nakon Prvoga svjetskog rata: Sir Lewisa Namiera. Namier je bio istinski konzervativac – ne tipični engleski konzervativac koji je, kada malo zagrebete ispod površine, zapravo 75-postotni liberal, već konzervativac kakvog nije bilo među britanskim povjesničarima

u više od stotinu godina. Od sredine 19. stoljeća do 1914. godine britanskim je povjesničarima bilo teško zamisliti povijesnu promjenu koja ujedno nije promjena na bolje. U 1920-ima ušli smo u razdoblje u kojem su se promjene počele vezivati uz strah za budućnost i postalo je moguće zamisliti ih kao promjene na gore – to je bilo razdoblje preporoda konzervativnog načina mišljenja. Poput Actonova liberalizma, i Namierov konzervativizam izvlačio je snagu i značaj iz svojih kontinentalnih korijena.³¹ Namier, za razliku od Fishera i Toynbeea, nije vukao korijene iz devetnaestostoljetnog liberalizma i stoga nije imao razloga osjećati neko nostalglično žaljenje za njim. Nakon što je Prvi svjetski rat i izjalovljeni mir razotkrio sav neuspjeh liberalizma, reakcija je mogla doći samo u dva oblika – socijalizma i konzervativizma. Namier se pokazao kao konzervativni povjesničar. Radio je na dva odabrana područja, a izbor svakog od njih bio je podjednako značajan. U engleskoj povijesti vratio se na posljednje razdoblje u kojem je vladajućoj klasi bilo omogućeno racionalno se nadmetati za prestiž i moć u sređenom i pretežno statičnom društvu. Netko je optužio Namiera za izbacivanje duha iz povijesti.³² Ovo možda nije najsretnija fraza, ali može se lako naslutiti što je kritičar htio reći. U razdoblju stupanja na prijestolje Đure III. politika je još bila imuna na fanatične ideje i strastvenu vjeru u napredak koje će svijetu donijeti Francuska revolucija, najavljujući stoljeće trijumfalnog liberalizma. Bez ideja, bez revolucije, bez liberalizma: Naimier je odabrao pokazati predivnu sliku stoljeća koje je još sigurno – iako ne zadugo – od svih navedenih opasnosti.

Naimierov odabir druge teme bio je podjednako značajan. Naimier je zaobišao velike revolucije modernog doba, Englesku, Francusku i Rusku – o njima ništa značajno nije napisao. Odlučio je podariti nam pronicljivu studiju europskih revolucija 1848. godine – revolucija koje nisu uspjele, koje su bile korak nazad za liberalizam diljem Europe, demonstracija ispraznosti ideja pred oružjem i demokrata suočenih s vojnicima. Unošenje ideja u tako ozbiljan posao kao što je politika isprazno je i štetno: Namier je naglasio tu pouku nazivajući ovaj ponižavajući neuspjeh “revolucijom intelektualaca”. Takav zaključak nije rezultat samo posrednog prosuđivanja: iako Namier nije napisao ništa sustavno o filozofiji povijesti,

svoje je stavove iskazao s uobičajenom jasnoćom i pronicljivošću u eseju koji je izašao prije nekoliko godina. "Što čovjek manje opterećuje svoj mozak političkim doktrinama i dogmama", napisao je, "to je bolje za njegovo razmišljanje." Nakon što je spomenuo, no ne i odbacio, prigovor da je povijest lišio duha, nastavlja:

Pojedini se politički filozofi žale na "pospano zatišje" i nedostatak suvremenih rasprava o općim smjerovima politike u ovoj zemlji; traže se praktična rješenja za konkretne probleme, dok obje stranke zaboravljaju programe i ideale. No, prema mojem mišljenju, takav stav označava veću nacionalnu zrelost i mogao bih samo poželjeti da se dugo održi, neometan djelovanjem političke filozofije.³³

Za sada ne želim ući u raspravu o ovom stavu: ostavit ću to za neko kasnije predavanje. Moja je jedina namjera rasvijetliti dvije važne istine: prvo, ne možete potpuno shvatiti i procijeniti posao povjesničara ukoliko prethodno niste shvatili gledište iz kojeg mu pristupa; drugo, i sâm stajalište također ima društvenu i povijesnu pozadinu. Nemojmo zaboraviti, kao što je Marx jednom rekao, odgajatelja se također mora odgajati; rečeno suvremenim žargonom, mozak ispirača mozga i sâm mora biti ispran. Prije nego što počne pisati povijest, povjesničar je i sâm proizvod te iste povijesti.

Povjesničari o kojima sam upravo govorio – Grote, Mommsen, Trevelyan i Namier – svaki za sebe oblikovani su, da se tako izrazim, posebnim društvenim i političkim kalupima; između njihovih ranijih i kasnijih djela ne mogu se uočiti znatnije razlike. Ipak, u djelima nekih povjesničara koji su živjeli u razdobljima učestalih promjena, reflektirali su se ne samo jedno društvo i jedan društveni poredak, već čitav niz različitih poredaka. Najbolji primjer koji poznajem jest veliki njemački povjesničar Meinecke. Njegov životni i radni vijek bio je neuobičajeno dug i obuhvatio je čitav niz revolucionarnih i sudbonosnih promjena u povijesti njegove zemlje. U stvari, postoje tri različita Meineckea; svaki od njih je glasnogovornik drugog povijesnog razdoblja i svaki nam se obraća jednim od svoja tri poznata djela. Meinecke u djelu *Weltbürgertum und Nationalstaat* [Gradani

svijeta i nacionalna država], objavljenom 1907. godine, samosvjesno vidi ostvarenje njemačkih nacionalnih ideala u Bismarckovom Reichu i – kao mnogi devetnaestostoljetni mislioci, od Mazzinija nadalje – poistovjećuje nacionalizam s najvišim oblikom univerzalizma: to je rezultat produžavanja baroknog vilhelmskog razdoblja u Bismarckovo doba. Meinecke u djelu *Die Idee der Staatsräson* [*Ideja državnog interesa*], objavljenom 1925. godine, govori podijeljenim i zbunjenim glasom o Vajmarskoj Republici: svijetu politike koji se pretvorio u arenu neriješenih sukoba između *raison d'état* i morala koji je stran politici, no koji u krajnjem slučaju ne može odnijeti prevagu nad pitanjima opstanka i sigurnosti države. Končno, Meinecke u djelu *Die Entstehung des Historismus* [*Postanak historicizma*], objavljenom 1936. godine, kada ga je nacistička bujica lišila akademskih počasti, odbacuje u krik očaja historicizam koji prihvaća načelo “sve što jest, jest istina” i nelagodno se koleba između povijesnog relativizma i nadržacionalnog apsoluta. Na kraju života ostarjeli Meinecke bio je svjedokom još katastrofalnijeg poraza svoje zemlje od onoga 1918. godine. U djelu *Die Deutsche Katastrophe* [*Njemačka katastrofa*] iz 1946. godine ponovno je podlegao vjerovanju o povijesti prepuštenoj na milost i nemilost slijepoj i neumoljivoj sudbini.³⁴ Psiholog ili biograf mogao bi biti zainteresiran za proučavanje Meineckeovog razvoja kao osobe: ono što zanima povjesničara jest način na koji Meineckeovo djelo reflektira tri – ili čak četiri – uzastopna i oštro suprotstavljena razdoblja sadašnjeg vremena u historijsku prošlost.

Uzmimo također poznatiji i bliži primjer. U vrijeme ikonoklastičkih 1930-ih, kada je Liberalna stranka izgubila značaj u britanskoj politici, profesor Butterfield napisao je knjigu *The Whig Interpretation of History* [*Vigovska interpretacija povijesti*] koja je doživjela velik i zaslužen uspjeh. To je bila iznimna knjiga u mnogo čemu, a naročito stoga što, unatoč optužbama izrečenim protiv vigovske interpretacije na više od 130 stranica, autor nije naveo nijednog vigovca osim Foxa koji nije bio povjesničar i nijednog povjesničara osim Actona koji nije bio vigovac (koliko sam ustanovio ne koristeći se indeksom).³⁵ Sve ono što je knjizi nedostajalo u detaljima i preciznosti, Butterfield je nadoknadio zajedljivim uvredama. Čita-

telju ne dopušta nikakvu sumnju u pogrešnost vigovske interpretacije koju, između ostalog, optužuje da "proučava prošlost s pozicije sadašnjosti". U tome je profesor Butterfield bio izričit i strog:

Proučavati prošlost gledajući, da tako kažem, jednim okom na sadašnjost, izvor je svih pogrešaka i izvrtanja u povijesti... To je bit onoga što nazivamo "ahistorijskim".³⁶

Nakon dvanaest godina ikonoklazam je izašao iz mode. Zemlja profesora Butterfielda uplela se u rat za koji se govorilo da se vodi u obranu ustavnih sloboda utjelovljenih u vigovskoj tradiciji, pod vodstvom velikog vođe koji se neprestano pozivao na prošlost "gledajući, da tako kažem, s jednim okom na sadašnjost". U knjižici *The Englishman and His History* [Englez i njegova povijest], objavljenoj 1944. godine, profesor Butterfield je ne samo došao do zaključka da je vigovska interpretacija povijesti zapravo "engleska" interpretacija, već i s entuzijazmom govorio o "vezi Engleza s njegovom poviješću" i o "braku sadašnjosti s prošlošću".³⁷ Skretanje pažnje na ovakve obrate u stavovima nije zlonamjerna kritika. Nije mi namjera pobijati teze prvog Butterfielda s tezama drugoga ili suočiti pijanog Butterfielda s trijeznim. Ako netko pažljivo pročita moja ranija djela napisana prije, tijekom i poslije rata, potpuno sam svjestan da neće imati problema uvjeriti me u kontradiktornosti i nedosljednosti koje su barem onoliko očite kao ove što sam ih otkrio kod drugih. Uistinu, nisam uvjeren da bih trebao zavidjeti povjesničaru koji bi iskreno mogao tvrditi da je proživio presudne događaje u posljednjih pedesetak godina bez nekih radikalnih promjena u svojim stajalištima. Nakana mi je tek ukazati u kojoj je mjeri djelo povjesničara ogledalo društva u kojem djeluje. Nisu samo događaji u stalnoj mijeni, već se s njima mijenja i povjesničar. Kad uzmete u ruke neko povijesno djelo, nije dovoljno pogledati samo ime autora na naslovnoj stranici. Pogledajte također datum objavljivanja ili nastanka – to katkad još više govori o djelu. Ako je filozof u pravu kad kaže da ne možemo dvaput kročiti u istu rijeku, možda je iz istog razloga podjednako točno da isti povjesničar ne može napisati dvije jednake knjige.

Ako se na trenutak udaljimo od pojedinog povjesničara na ono što se može nazvati općim trendovima u historiografiji, još je uočljivije u kojoj je mjeri povjesničar proizvod društva u kojem živi. U devetnaestom stoljeću, gotovo svi britanski povjesničari gledali su na tijek povijesti kao na demonstraciju načela napretka. Za njih je povijest bila puna značenja sve dok se činilo da nam ide na ruku; no, kada je krenula drugim smjerom, vjerovanje u smisao povijesti postalo je herezom. Nakon Prvoga svjetskog rata Toynbee je očajnički pokušao zamijeniti linearni pogled na povijest cikličkom teorijom – karakterističnom ideologijom društva u opadanju.³⁸ Nakon Toynebeeova neuspjeha britanski povjesničari su se uglavnom zadovoljili priznavanjem poraza, ističući da u povijesti uopće ne postoji opći obrazac. Jedna banalna Fisherova primjedba u tom kontekstu³⁹ postigla je gotovo podjednaku popularnost kao i Rankeov aforizam u prošlom stoljeću. Ako mi netko kaže da je promjena raspoloženja među britanskim povjesničarima u posljednjih trideset godina rezultat dubokog individualnog promišljanja i iscrpljujućeg noćnog rada u vlastitim sobičima, neću osporavati tu činjenicu. Ipak ću i dalje to individualno razmišljanje i naporni rad smatrati društvenom pojavom, istovremeno proizvodom i izrazom duboke promjene u karakteru i izgledu našeg društva nakon 1914. godine. Ne postoji bolji pokazatelj karaktera nekog društva od historiografije koju to društvo piše ili ne uspijeva napisati. Nizozemski povjesničar Geyl pokazuje u svojoj iznimnoj monografiji, prevedenoj na engleski jezik pod naslovom *Napoleon For and Against* [*Napoleon. Za i protiv*], u kojoj su mjeri različite prosudbe francuskih povjesničara o Napoleonu tijekom devetnaestog stoljeća odražavale promjenljive i međusobno sukobljene modele francuskog političkog života i misli. Mišljenje povjesničara, kao i drugih ljudskih bića, oblikuje se u prostornom i vremenskom okruženju. Acton je u potpunosti prepoznao ovu istinu, tražeći izlaz iz nje u samoj povijesti:

*Povijest [napisao je] mora biti naša izbaviteljica, ne samo od prekomjernog utjecaja prošlih vremena, već i od prekomjernog utjecaja našeg vlastitog doba, od tiranije okoline i pritiska zraka koji udišemo.*⁴⁰

Ovakva ocjena uloge povijesti može se činiti previše optimističnom. Ipak se usuđujem vjerovati da je povjesničar koji je svjestan svojeg položaja ujedno i sposobniji načiniti odmak i shvatiti bitne razlike između vlastitog društva i društava u drugim vremenima i drugim zemljama, od onog povjesničara koji na sav glas ističe da je pojedinac, a ne društvena pojava. Čovjekova sposobnost uzdizanja iznad vlastite društvene i povijesne situacije uvjetovana je njegovom osjetljivošću u prepoznavanju stupnja svoje uključenosti u nju.

U svojem prvom predavanju rekao sam: Prije proučavanja povijesnog djela, proučite povjesničara. Tome bih dodao: Prije proučavanja povjesničara, proučite njegovu povijesnu i društvenu okolinu. Povjesničar kao pojedinac je ujedno i proizvod povijesti i društva; student povijesti mora naučiti promatrati ga u tom dvostrukom svjetlu.

Ostavimo sada povjesničara i uzmimo u obzir drugu stranu moje jednadžbe – povijesne činjenice – u svjetlu istog problema. Je li objekt povjesničareva istraživanja ponašanje pojedinaca ili djelovanje društvenih snaga? Ovdje koračam po već dobro istraženom području. Prije nekoliko godina Sir Isaiah Berlin objavio je sjajan i popularan esej *Historical Inevitability* [*Povijesna nužnost*] – čijoj ću se osnovnoj tezi vratiti kasnije u svojim predavanjima – pod geslom koje je uzeo iz djela gospodina T. S. Eliota *Vast impersonal forces* [*Neizmjerne bezlične sile*]. U čitavom eseju ismijava ljude koji radije vjeruju u “neizmjerne bezlične sile”, nego u pojedince kao odlučujuće povijesne čimbenike. Ono što zovem historiografskom teorijom o “lošem kralju Ivanu” – gledište prema kojem je u povijesti značajan jedino karakter i ponašanje pojedinaca – ima vrlo dugo podrijetlo. Težnja da se individualni genij proglasi pokretačkom snagom povijesti karakteristična je za primitivni stupanj povijesne svijesti. Stari Grci voljeli su nazivati dostignuća iz prošlosti imenima junaka koji su navodno za njih bili zaslužni. Tako su svoje epove pripisivali bardu zvanom Homer, a zakone i institucije Likurgu ili Solonu. Ista se sklonost pojavljuje i u renesansi, u vremenu ponovnog oživljavanja interesa za klasično razdoblje, kada je biograf-moralist Plutarh bio popularniji i utjecajniji od antičkih povjesničara. Naročito u našoj zemlji učili smo ovu teoriju od malih nogu; danas

bismo vjerojatno bili spremni priznati da u njoj postoji nešto djetinjasto ili barem naivno. Ova teorija mogla je djelovati uvjerljivo u razdoblju kada je društvo bilo jednostavnije i kada se činilo da javne poslove vodi šaćica poznatih pojedinaca. Ona se zasigurno ne uklapa u današnje složenije društvo. Odgovor na tu rastuću složenost bilo je rođenje sociologije kao nove znanosti u devetnaestom stoljeću. No stare se navike teško gube. Na početku našeg stoljeća [20. stoljeća, op. prev.] još je uvijek vrijedilo načelo o "povijesti kao biografiji velikih ličnosti". Prije samo desetak godina uvaženi američki povjesničar optužio je svoje kolege, možda ne sasvim ozbiljno, za "masovno ubojstvo velikih povijesnih ličnosti" jer ih se tretira kao "marionete društvenih i ekonomskih snaga".⁴¹ Iako su ovisnici o ovoj teoriji danas ponešto stidljivi, ipak sam nakon duže potrage pronašao izvrstan suvremeni primjer u predgovoru jedne od knjiga gospođice Wedgwood:

Ponašanje ljudi kao pojedinaca [piše ona] za mene je zanimljivije od njihova ponašanja kao grupe ili klase. Povijest se može podjednako pisati s tog stanovišta kao i s nekog drugog: time nije ni više ni manje varljiva... Ova knjiga... je pokušaj da se shvati kako su se ti ljudi osjećali i zašto su, po vlastitoj procjeni, postupali tako kako su postupali.⁴²

Ovo je mišljenje veoma jasno, a budući da je gospođica Wedgwood popularna književnica, vjerujem da mnogi ljudi misle kao i ona. Primjerice, dr. Rowse govori da se elizabetanski sustav slomio zato što ga Jakov I. nije mogao razumjeti te da je engleska revolucija u sedamnaestom stoljeću bila "slučajni" događaj koji treba pripisati gluposti prvih dvaju kraljeva iz dinastije Stuart.⁴³ Čak je i Sir James Neale, ozbiljniji povjesničar od dr. Rowsea, katkad revniji u iskazivanju divljenja prema kraljici Elizabeti nego u objašnjavanju onoga što je tjadorska monarhija uistinu značila. Sir Isaiah Berlin, u eseju koji sam upravo citirao, strašno je zabrinut mogućnošću da će povjesničari možda propustiti razotkriti Džingis-kana i Hitlera kao loše ljude.⁴⁴ Teorija o "lošem kralju Ivanu" i "dobroj kraljici Bess" sve je raširenija što se bližimo modernom dobu. Lakše je nazvati

komunizam "misaonim izdankom Marxova mozga" (ovaj sam biser uzeo iz jedne burzovne okružnice) nego analizirati njegovo podrijetlo i karakter, pripisati boljševičku revoluciju gluposti Nikole II. ili njemačkom zlatu nego proučiti njezine duboke društvene korijene ili objašnjavati dva svjetska rata u 20. stoljeću kao posljedicu osobne pokvarenosti Vilima II. i Hitlera nego kao rezultat sloma u sistemu međunarodnih odnosa.

Izjava gospođice Wedgwood sastoji se od dvije tvrdnje. Prva je tvrdnja da se ponašanje ljudi kao pojedinaca razlikuje od njihova ponašanja kao pripadnika grupe ili klase te da povjesničar može slobodno odlučiti čemu će dati prednost. Druga je tvrdnja da se proučavanje ponašanja ljudi kao pojedinaca sastoji od proučavanja svjesnih motiva njihovih radnji.

Nakon svega što sam već rekao nije potrebno dodatno raspravljati o prvoj tvrdnji. Ovdje nije riječ o tome da je gledanje na čovjeka kao pojedinca više ili manje pogrešno od sagledavanja čovjeka kao pripadnika grupe; zapravo je sam pokušaj razlikovanja između ovih dvaju gledišta pogrešan. Pojedinaac je prema definiciji član društva, i to vjerojatno više od jednog društva – nazovimo to i grupom, klasom, plemenom, nacijom ili kako već želite. Prvi biolozi zadovoljavali su se klasificiranjem ptica, zvijeri i riba u kavezima, akvarijima, vitrinama i nisu nastojali proučavati živa bića u odnosu prema njihovom okolišu. Moguće je da društvene znanosti još nisu u potpunosti izašle iz ovog primitivnog stupnja razvoja. Neki ljudi razlikuju psihologiju kao znanost o pojedincu i sociologiju kao znanost o društvu; sâm termin "psihologijski" označava gledište prema kojem se svi društveni problemi mogu u konačnici svesti na analizu ponašanja pojedinca. No, psiholog koji ne prouči društvenu okolinu tog pojedinca neće daleko dogurati.⁴⁵ Primamljivo je razlikovati biografiju koja govori o čovjeku kao pojedincu i historiografsko djelo koje govori o čovjeku kao dijelu cjeline i pritom sugerirati da dobra biografija podrazumijeva lošu povijest. "Ništa ne uzrokuje više pogrešaka i nepravdi u čovjekovom pogledu na povijest", napisao je jednom Acton, "kao interes koji u nama bude pojedinačni likovi".⁴⁶ No, i ova je razlika nerealna pa se ne bih želio skrivati iza viktorijske uzrečice koju je G. M. Young stavio na naslovnicu

svoje knjige *Victorian England* [Viktorijanska Engleska]: "Sluge govore o narodu, dok otmjeni ljudi raspravljaju o konkretnim stvarima".⁴⁷ Pojedine biografije značajan su doprinos historiografiji: na mojem području istraživanja izvanredan su primjer biografije Isaaca Deutschera o Staljinu i Trockom. Druge biografije pripadaju književnosti, poput povijesnih novela. "Za Lyttona Stracheya", piše profesor Trevor-Roper, "povijesni problemi bili su oduvijek samo problemi ponašanja i ekscentričnosti pojedinca... Nikada nije pokušao dati odgovor na povijesne, političke i društvene probleme, niti je o njima postavljao pitanja".⁴⁸ Nitko nije dužan pisati ili čitati povijesna djela; izvrsne knjige mogu se pisati o prošlosti, a da nisu historiografska djela. No, smatram da nam konvencije dopuštaju – kao što i predlažem u ovim predavanjima – rezervirati riječ "povijest" za proces istraživanja prošlosti čovjeka u društvu.

Druga tvrdnja, prema kojoj povijest istražuje zašto su pojedinci "prema vlastitoj procjeni postupali onako kako su postupali", odmah se čini krajnje neobičnom; pretpostavljam da gospođica Wedgwood, kao i drugi razumni ljudi, ne prakticira ono što propovijeda. Ako to zaista radi, onda sigurno piše veoma čudnu povijest. Danas svatko zna da ljudska bića ne djeluju uvijek, čak ni po navici, na temelju motiva o kojima su potpuno svjesni ili koje su spremni priznati; isključiti uvid u nesvjesne ili nepriznate motive znači pristupati vlastitom poslu držeći jedno oko namjerno zatvorenim. No, prema nekima, povjesničari bi baš to trebali činiti. Poanta svega jest sljedeća: Sve dok se zadovoljavate tvrdnjom da je loša vladavina kralja Ivana rezultat njegove pohlepe, gluposti ili ambicije da izigrava tiranina, ostajete u okvirima individualnih osobina koje su razumljive i djeci u vrtiću. No, kad jednom izjavite da je kralj Ivan bio nesvjesno oruđe određenih interesnih skupina protivnih jačanju moći feudalnih baruna, ne samo da uvodite kompliciraniji i sofisticiraniji pogled na njegovu pokvarenost, već i sugerirate da povijesni događaji nisu određeni samo svjesnim akcijama pojedinaca nego i stranim i svemoćnim silama koje upravljaju njihovom nesvjesnom voljom. To je, naravno, besmislica. Što se mene tiče, ne vjerujem u Božansku providnost, Svjetski duh, Manifestaciju sudbine, Povijest s velikim P ili neke druge apstrakcije za koje se katkad pretpostavlja

da upravljaju slijedom događaja; bez dodatnih kvalifikacija podržao bih Marxovu primjedbu:

*Povijest ništa ne čini, ne posjeduje nikakvo neizmjereno bogatstvo, ne vodi nikakve bitke. Čovjek je taj, stvarni i živi čovjek, koji čini sve, koji posjeduje i ratuje.*⁴⁹

Dvije opaske koje moram dati o ovom pitanju nemaju nikakve veze s nekim apstraktnim pogledom na povijest i temelje se na posve empirijskom opažanju.

Prva govori da je povijest u velikoj mjeri stvar brojeva. Carlyle je odgovoran za onu nesretnu tvrdnju da je "povijest biografija velikih ličnosti". Poslušajmo ga u svoj njegovoj rječitosti i u njegovom najboljem povijesnom djelu:

*Glad, bijeda i stravično izrabljivanje bili su težak teret za dvadeset i pet milijuna duša: to je bila pokretačka snaga Francuske revolucije, a ne povrijeđena taština i sukobljena mišljenja raznih filozofa, bogatih trgovaca, provincijskog plemstva; tako će biti u svim sličnim revolucijama i u svim zemljama.*⁵⁰

Ili, kako je rekao Lenjin: "Politika započinje tamo gdje su mase; ne tamo gdje su tisuće, već tamo gdje su milijuni, počinje ozbiljna politika".⁵¹ Milijuni o kojima govore Carlyle i Lenjin odnose se na milijune pojedinaca; u njima nema ničeg bezličnog. U raspravama o ovom pitanju katkad se miješa anonimnost s bezličnošću. Ljudi ne prestaju biti ljudima, ni pojedinci pojedincima, samo zato što ne znamo njihova imena. "Neizmjerne i bezlične sile" gospodina Eliota jesu pojedinci koje Claredon, odvažniji i iskreniji konzervativac, naziva "bezimenim prljavcima".⁵² Ti su bezimeni milijuni pojedinci koji su djelovali manje-više nesvjesno, zajedno čineći društvenu snagu. Povjesničar se neće u uobičajenim okolnostima upoznati sa svakim nezadovoljnim seljakom ili nezadovoljnim selom. No, milijuni nezadovoljnih seljaka u tisućama sela predstavljaju faktor koji nijedan povjesničar neće ignorirati. Povjesničara ne zanima zašto se Jones ne može ženiti sve dok ti isti razlozi ne sprječavaju tisuće

drugih pojedinaca iz Jonesove generacije, uzrokujući pritom ozbiljan pad u stopi sklopljenih brakova: tada oni mogu biti povijesno važni. Isto tako, ne treba nas uznemirivati trivijalna činjenica da takve pokrete započinje manjina. Svi uspješni pokreti imaju nekolicinu vođa i mnoštvo sljedbenika: no to ne znači da mnoštvo nije od presudne važnosti za uspjeh pokreta. U povijesti su brojevi važni.

Moja je druga opservacija čak i bolje potkrijepljena. Autori koji pripadaju raznim filozofskim školama slažu se da postupci pojedinih ljudskih bića često imaju posljedice koje ni oni ni drugi pojedinci nisu očekivali ni željeli. Kršćani vjeruju da je pojedinac koji postupa u skladu s vlastitim, često sebičnim, interesima, zapravo nesvjesni izvršitelj Božje volje. Mandevilleova izreka "osobni poroci – javna dobit" je jedna od prvih i namjerno paradoksalnih formulacija tog otkrića. Skrivena ruka Adama Smitha i Hegelovo "lukavstvo uma" – sile koje upravljaju pojedincima u svrhu ostvarenja njihovih ciljeva, dok pojedinci vjeruju da ispunjavaju vlastite želje – toliko su poznati primjeri da ih ne treba citirati. "U društvenoj produkciji sredstava za proizvodnju", napisao je Marx u predgovoru svoje knjige *Kritika političke ekonomije*, "ljudska bića ulaze u određene i nužne odnose koji ne ovise o njihovoj volji". "Čovjek svjesno živi za sebe", napisao je Tolstoj u svojoj knjizi *Rat i mir*, slijedeći misli Adama Smitha, "ali je i nesvjesni instrument u postizanju povijesnih i univerzalnih ciljeva čovječanstva"⁵³. Na kraju, da zaokružimo ovu podugačku antologiju, evo i profesora Butterfielda: "Postoji nešto u prirodi povijesnih događaja što skreće tijek povijesti u pravcu koji nitko nije želio".⁵⁴ Poslije 1914., nakon stotinjak godina manjih lokalnih ratova, dogodila su se dva velika rata. Ne bi bilo uvjerljivo objašnjavati ove fenomene ustrajavajući na tome da je u prvoj polovici 20. stoljeća više pojedinaca željelo rat, ili tek manjina željela mir, nego u posljednje tri četvrtine 19. stoljeća. Teško je vjerovati da je bilo tko htio ili priželjkivao veliku ekonomsku krizu tridesetih godina. Do nje je, bez sumnje, ipak došlo, zbog postupaka pojedinaca koji su svjesno slijedili neke potpuno različite ciljeve. Dijagnoza o nesuglasju između namjera pojedinaca i rezultata njihovih postupaka ne mora uvijek čekati povjesničara koji piše s vremenskim odmakom. "On ne želi ući u rat",

pisao je Lodge o Woodrowu Wilsonu u ožujku 1917. godine, "ali mislim da će ga događaji na to prisiliti".⁵⁵ Protivno je svim dokazima predlagati da se povijest može pisati na temelju "objašnjavanja ljudskih namjera"⁵⁶ ili na temelju izvješća sudionika o njihovim vlastitim motivima, u kojima opisuju zašto su "prema vlastitoj procjeni, postupali onako kako su postupali". Povijesne činjenice su zaista činjenice o pojedincima, no ne o izoliranim postupcima pojedinaca, niti o stvarnim ili zamišljenim motivima za koje oni misle da su ih potaknuli na djelovanje. One su činjenice o međusobnim odnosima pojedinaca u društvu i o društvenim snagama, što na temelju pojedinačnih ljudskih postupaka rezultira ishodom koji je često različit, a katkad i protivan, onome što su željeli postići.

Jedna od ozbiljnijih pogrešaka Collingwoodova stava o povijesti, o kojem sam raspravljao u svojem posljednjem predavanju, jest procjena da je misao u pozadini nekog čina kojeg povjesničar istražuje misao individualnog sudionika. To je pogrešna pretpostavka. Povjesničar je dužan istražiti ono što leži iza samog čina; svjesna misao ili motivi pojedinca mogu se u tom pogledu pokazati posve nevažnima.

Ovdje bih trebao nešto reći o ulozi buntovnika i disidenata u povijesti. Stvoriti popularnu sliku o buntovniku u otporu protiv društva znači ponovno uspostaviti lažnu antitezu između društva i pojedinca. Ni jedno društvo nije posve homogeno. Svako je društvo arena socijalnih konflikata, a oni pojedinci koji se sukobljavaju s postojećim vlastima nisu u manjoj mjeri proizvod i odraz društva od onih koji tu vlast podržavaju. Rikard II. i Katarina Velika predstavljali su snažnu društvenu snagu u Engleskoj u četrnaestom stoljeću, odnosno u Rusiji u osamnaestom stoljeću: no, to isto tako vrijedi i za Wata Tylera i Pugačova, vođe velikih seljačkih pobuna. I monarsi i pobunjenici podjednako su proizvod specifičnih prilika svojeg razdoblja i svoje zemlje. Opisati Wata Taylora i Pugačova kao pojedince u sukobu s društvom jest varljiva simplifikacija. Da su oni bili samo to, povjesničar ne bi za njih nikad doznao. Svoju ulogu u povijesti duguju svojim brojnim sljedbenicima i značajni su samo kao društvena pojava. Uzmimo primjer istaknutog pobunjenika i pojedinca na sofisticiranijoj razini. Malo je ljudi reagiralo

nasilnije i radikalnije od Nietzschea protiv društva i zemlje u kojoj žive. Ipak, Nietzsche je bio izravan proizvod europskog ili, preciznije, njemačkog društva – pojava koja se nije mogla dogoditi u Kini ili Peruu. U razdoblju nakon Nietzscheove smrti postalo je mnogo jasnije, nego u njegov vlastitom vremenu, koliko su bile jake europske, a pogotovo njemačke, društvene snage čiji je odraz bio. Tako je Nietzsche postao mnogo značajnija figura za buduće naraštaje nego za vlastitu generaciju.

Uloga buntovnika u povijesti u određenoj je mjeri slična ulozi velikih ličnosti. Povijesna teorija o velikim ličnostima – posebno primjer škole o dobroj kraljici Bess – izašla je posljednjih godina iz mode, iako katkad još pokazuje svoje ružno lice. Urednik serije popularnih povijesnih udžbenika objavljenih nakon Drugoga svjetskog rata, pozvao je svoje autore da “pristupe značajnim povijesnim temama kroz biografije velikih ličnosti”. Gospodin A. J. P. Taylor poručio nam je u jednom od svojih manje važnih eseja da se “povijest moderne Europe može ispričati kroz živote triju velikana: Napoleona, Bismarcka i Lenjina”,⁵⁷ iako se u svojim ozbiljnijim radovima nije latio takvog nepromišljena projekta. Kakva je uloga velikih ličnosti u povijesti? Veliki čovjek je pojedinac, ali je kao istaknuti pojedinac ujedno i društvena pojava od iznimnog značaja. “Očigledna je istina”, primijetio je Gibbon, “da vremena moraju odgovarati nastanku iznimnih osoba, kao i da bi danas genij Cromwella i Retza mogao ostati neprimijećen”.⁵⁸ Marx je u djelu *Osamnaesti brumaire Luja Bonaparte* dijagnosticirao suprotni fenomen: “Klasni je rat u Francuskoj stvorio okolnosti i odnose koji su omogućili neuljuđenom mediokriteru da se šepuri u junačkom ruhu.” Da se kojim slučajem Bismarck rodio u osamnaestom stoljeću – apsurdna je to hipoteza jer tada ne bi bio Bismarck – ne bi ujedinio Njemačku i možda uopće ne bi bio veliki čovjek. S druge strane, mislim da ne treba, poput Tolstoja, ni omalovažavati velike ljude, nazivajući ih “oznakama koje daju nazive događajima”. Naravno, katkad kult velike ličnosti može imati zlokobne implikacije. Nietzscheov nadčovjek odbojan je lik. Zbog toga nije nužno prisjetiti se Hitlerova slučaja ili strašnih posljedica “kulta ličnosti” u Sovjetskom Savezu. Nije mi namjera umanjiti veličinu velikih

ličnosti, niti bih se želio pridružiti tezi prema kojoj su “veliki ljudi u pravilu zli ljudi”. Htio bih samo obeshrabriti gledište prema kojem se veliki ljudi smještaju izvan povijesti, namećući joj svoju veličinu poput “lutka iz kutije koji se čudesno pojavljuju iz nepoznatog kako bi prekinuo stvarni kontinuitet povijesti”.⁵⁹ Ni danas nisam siguran da bismo mogli nadmašiti Hegelov klasični opis:

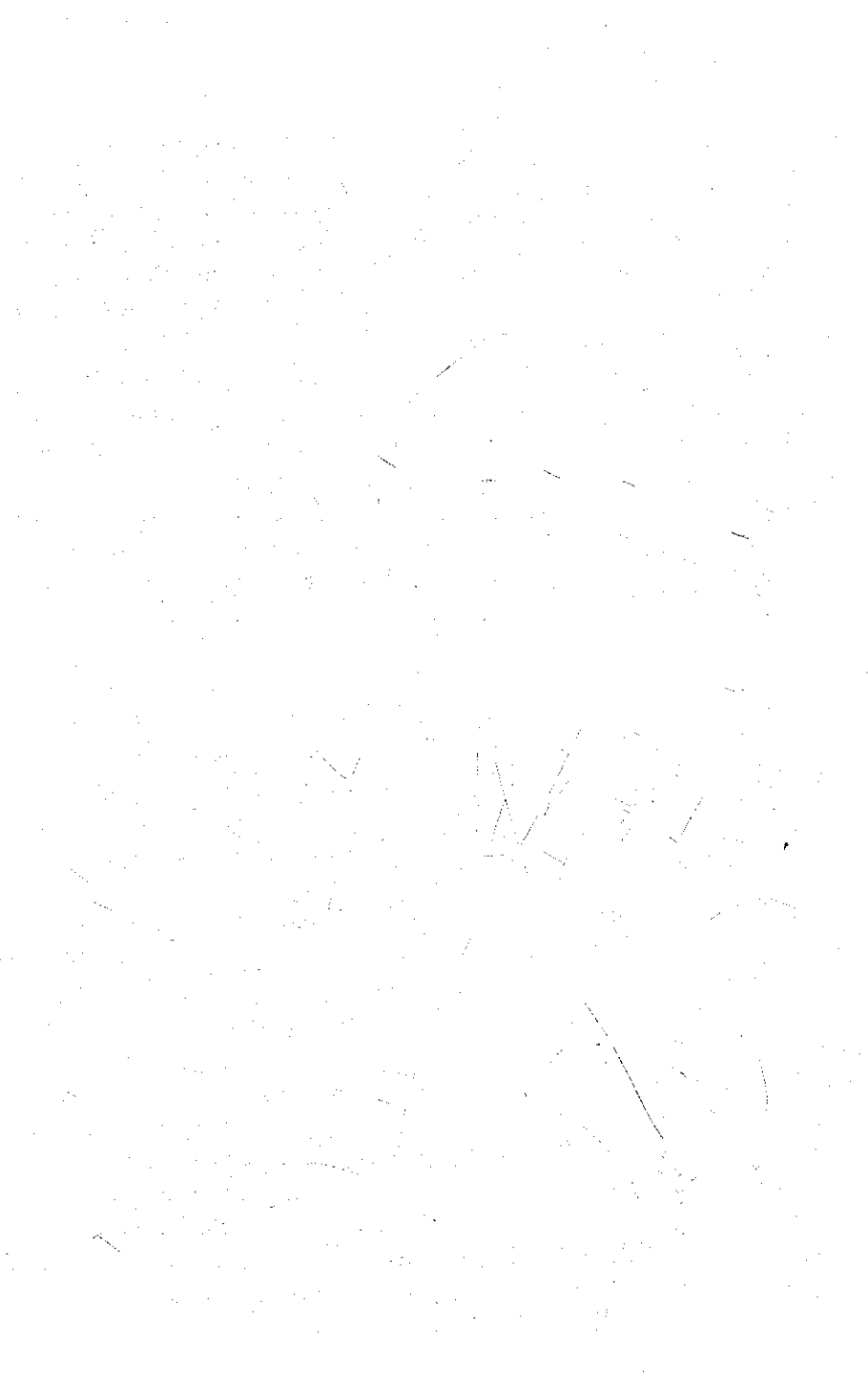
*Veliki čovjek nekog doba je onaj koji je u stanju izraziti riječima volju svoga vremena, pripočeti suvremenima koja je to volja i ostvariti je. Ono što čini jest srce i bit njegova vremena; on aktualizira svoje doba.*⁶⁰

Dr. Leavis misli slično kad kaže da su veliki autori “značajni u kategorijama ljudske svijesti koju promiču”.⁶¹ Veliki čovjek je uvijek predstavnik bilo postojećih sila, ili sila čijem stvaranju pomaže, dovodeći u pitanje postojeći autoritet. Možda bi trebalo priznati veći stupanj kreativnosti velikim ljudima koji su, poput Cromwella ili Lenjina, sudjelovali u oblikovanju sila koje su ih uzdigle do veličine, nego onima koji su, poput Napoleona i Bismarcka, došli do moći nošeni snagom već postojećih sila. Ne smijemo zaboraviti ni one velike ljude koji su bili toliko ispred svojeg vremena da su njihovu veličinu priznale tek naredne generacije. Čini mi se bitnim prepoznati velikog čovjeka kao iznimnog pojedinca koji je istovremeno proizvod i uzročnik povijesnog procesa, predstavnik i kreator društvenih snaga koje mijenjaju izgled svijeta i način razmišljanja ljudi.

Povijest je, u oba smisla te riječi – to jest, i kao istraživanje koje provodi povjesničar i kao činjenice iz prošlosti koje istražuje – društveni proces u kojem pojedinci sudjeluju kao društvena bića; imaginarna antiteza između društva i pojedinca nije drugo do varka koja nam odvraća pažnju i zbunjuje misli. Recipročni proces interakcije između povjesničara i njegovih činjenica, ono što sam nazvao dijalogom između sadašnjosti i prošlosti, jest dijalog koji se ne vodi između apstraktnih i izoliranih pojedinaca, nego između sadašnjeg i prošlog društva. Povijest je, prema Burckhardtovim riječima, “zapis o onome što jedno doba smatra vrijednim bilježenja o nekom dru-

gom dobu".⁶² Za nas je prošlost razumljiva jedino u svjetlu sadašnjosti; možemo je u potpunosti razumjeti samo u svjetlu prošlosti. Osposobiti čovjeka da razumije prošlo društvo i poveća razumijevanje današnjeg društva, dvostruki je zadatak povijesti.

NAPOMENE

¹ *The Cambridge Modern History: Its Origin, Authorship and Production*, 1907, str. 10-12.

² *The Cambridge Modern History*, I (1957), str. XXIV-XXV.

³ Acton, *Lectures on Modern History*, 1906, str. 318.

⁴ Citirano u *Listener*, 19. 6. 1952., str. 992.

⁵ *M. Manilii Astronomicon: Liber Primus*, 2. izd., 1937., str. 87.

⁶ T. Parsons and E. Shils, *Towards a General Theory of Action*, 3. izd., 1954., str. 167.

⁷ Lord George Sanger, *Seventy Years a Showman*, 2 izd., 1926., str. 188.-189.

⁸ Dr. Kitson Clark, *The Making of Victorian England*, 1962.

⁹ J. B. Bury, *Selected Essays*, 1930., str. 52.

¹⁰ G. Barraclough, *History in a Changing World*, 1955., str. 14.

¹¹ Lytton Strachey, u Predgovoru za djelo *Eminent Victorians*.

¹² Citirano iz G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, str. 385; Acton je za Döllingera kasnije rekao kako mu je "bilo dano formirati vlastitu filozofiju povijesti temeljenu na najobimnijoj indukciji koja je ikome bila dostupna" (*History of Freedom and Other Essays*, 1907., str. 435).

¹³ *Cambridge Modern History*, I (1902.), str. 4.

¹⁴ Gustav Stresemann, *His Diaries, Letters and Papers*, I (1935.), Editor's Note.

¹⁵ H. Butterfield, *The Wing Interpretation of History*, 1931, str. 67.

¹⁶ A. L. Rowse, *The End of an Epoch*, 1947., str. 282.-283.

¹⁷ Kontekst u kojem je izrečen ovaj čuveni aforizam je sljedeći: "Praktične potrebe koje stoje u pozadini svakog povijesnog suda daju cjelokupnoj povijesti karakter "suvremene povijesti" jer, ma koliko nam se događaj činio vremenski dalek, povijest u stvari govori o sadašnjim potrebama i sadašnjoj situaciji u kojoj ti događaji još uvijek imaju odjeka" (B. Croce, *History as the Story of Liberty*, engl. prijevod, 1941., str. 19).

¹⁸ *Atlantic Monthly*, listopad 1910, str. 528.

¹⁹ M. Oekeshott, *Experience and Its Modes*, 1933., str. 99.

20 G. M. Trevelyan, *An Autobiography*, 1949., str. 11.

21 J. Burckhardt, *Judgements on History and Historians*, 1959., str. 179.

22 Uvod u J. Burckhardt, *Judgements on History and Historians*, 1959., str.

17.

23 U usporedbi s Nitzscheovim viđenjem povijesti: "Starosti pripada staračko gledanje unatrag i svođenje računa, traženje utjehe u prošlim sjećanjima, u povijesnoj kulturi" (*Thoughts Out of Season*, engl. prijevod, 1909, II, str. 65-66).

24 R. Collingwood, *The Idea of History*, 1946., str. XII.

25 A. Froude, *Short Studies on Great Subjects*, I (1894.), str. 21.

26 *Beyond Good and Evil*, pogl. I.

27 *Devotions upon Emergent Occasions*, br. XVII.

28 J. S. Mill, *A System of Logic*, VII, 1.

29 Durkheim je u svojoj dobro poznatoj studiji o suicidu osmislio riječ *anomie* kao oznaku stanja osobe koja je izolirana od društva – stanje koje posebno pogoduje nastanku emocionalnih poremećaja i suicida; istodobno dokazuje da suicid nije ni u kojem slučaju nezavisan od društvenih okolnosti.

30 Jeremy Bentham (1748.–1832.), britanski filozof koji je vjerovao da se djelovanje ljudi i vlada treba temeljiti na onome što će donijeti sreću najvećem broju ljudi (op. ur.).

31 Možda je vrijedno spomenuti da je jedini drugi značajni konzervativni britanski autor u međuratnom razdoblju, gospodin T. S. Eliot, također uživao u prednostima nebritanskog podrijetla; nitko tko je odgojen u Velikoj Britaniji prije 1914. godine nije mogao u potpunosti izbjeći inhibirajućim utjecajima liberalne tradicije.

32 Izvorna kritika u anonimnom članku u *Times Literary Supplementu* od 28. 10. 1953. pod naslovom "The Namier View of History" glasi: "Darwin je bio optužen zbog toga jer je svemir lišio duha, a Sir Lewis je bio Darwin političke povijesti – i to u mnogo pogleda".

33 L. Namier, *Personalities and Powers*, 1955., str. 5, 7.

34 Dužan sam zahvaliti dr. W. Starku na izvrsnoj analizi Meineckeovog razvojnog puta u njegovom uvodu engleskog prijevoda knjige *Die Idee der Staatsräson* objavljenoj 1957. godine pod naslovom *Machiavellism*; pritom dr. Stark možda previše ističe nadržacionalni element u Meineckeovom trećem razdoblju.

35 H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, 1931; na 67. stranici autor priznaje "zdrav skepticizam" koji ima prema "rasuđivanjima lišenim veze sa stvarnošću".

36 H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, 1931, str. 11, 31-32.

37 H. Butterfield, *The Englishman and His History*, 1944., str. 2, 4-5.

38 Marko Aurelije se u sutonu Rimskog carstva tješio razmišljanjem "kako sve stvari koje se sada događaju već su se dogodile u prošlosti i dogodit će se u

budućnosti" (*To Himself*, X, str. 27); kako je dobro poznato, Toynbee je navedenu ideju preuzeo iz Spenglerova djela *Propast Zapada*.

³⁹ Predgovor za knjigu *A History of Europe*, datiran 4. prosinca 1934. godine.

⁴⁰ Acton, *Lectures on Modern History*, 1906., str. 33.

⁴¹ *American Historical Review*, LVI, br. 1, siječanj 1951., str. 270.

⁴² C. V. Wedgwood, *The King's Peace*, 1955., str. 17.

⁴³ A. L. Rowse, *The England of Elizabeth*, 1950, str. 261–262, 382. Pravedno je spomenuti da je gospodin Rowse u svom ranijem eseju osudio "povjesničare koji misle da Burboni nisu uspjeli obnoviti monarhiju u Francuskoj nakon 1870. samo zbog privrženosti Henrika V. maloj bijeloj zastavi" (*The End of an Epoch*, 1949, str. 275); možda takva osobna objašnjenja čuva za englesku povijest.

⁴⁴ I. Berlin, *Historical Inevitability*, 1954., str. 42.

⁴⁵ Modernim psiholozima se i dalje zamjera zbog ove greške: Psiholozi kao grupa nisu promatrali pojedinca kao jedinku *unutar* funkcionalnog društvenog sistema već su ga radije zamišljali kao konkretno ljudsko biće koje tek naknadno pristupa stvaranju društvenih sistema. Tako nisu uspjeli adekvatno procijeniti u kojoj su mjeri njihove kategorije apstraktne (profesor Talcott Parsons u uvodu knjige Maxa Webera, *The Theory of Social and Economic Organization*, 1947., str. 27). Također vidjeti napomene o Freudu u ovoj knjizi.

⁴⁶ *Home and Foreign Review*, siječanj 1863., str. 219.

⁴⁷ Ovu je ideju razradio Herbert Spencer svojim najsvečanijim stilom u djelu *The Study of Sociology*, poglavlje 2: "Ako želite grubo procijeniti nečiji mentalni doseg, ne možete to bolje učiniti od promatranja količine generalizacija o osobama o kojim govori – u kojoj mjeri su neke jednostavne istine o pojedincima zamije-njene istinama apstrahiranim iz brojnih iskustava o ljudima i stvarima. Kad na taj način ispitajte razne ljude, otkrit ćete samo nekolicinu koja se ne zadovoljava isključivo biografskim pristupom međuljudskim odnosima."

⁴⁸ H. R. Trevor-Roper, *Historical Essays*, 1957., str. 281.

⁴⁹ Marx - Engels, *Gesamtausgabe*, I, III, str. 625.

⁵⁰ *History of the French Revolution*, III, III, pogl. 1.

⁵¹ Lenin, *Selected Works*, VII, str. 295

⁵² Clarendon, *A Brief View & Survey of the Dangerous & Pernicious Errors to Church & State in Mr Hobbes' Book Leviathan*, 1676, str. 320.

⁵³ Lav N. Tolstoj, *Rat i mir*, gl. IX, pogl. 1.

⁵⁴ H. Butterfield, *The Englishman and His History*, 1944., str. 103.

⁵⁵ Citirano u B. W. Tuchman, *The Zimmerman Telegram*, N. Y., 1958., str. 180.

⁵⁶ Ova fraza citirana je prema djelu I. Berlina, *Historical Inevitability* (1954), str. 7, gdje se, kako se čini, preporučuje takav način pisanja povijesti.

- 57 A. J. Taylor, *From Napoleon to Stalin*, 1950., str. 74.
- 58 Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, pogl. LXX.
- 59 V. G. Childe, *History*, 1947., str. 43.
- 60 *Philosophy of Right* (engl. prijevod), 1942., str. 295.
- 61 F. R. Leavis, *The Great Tradition*, 1948, str. 2.
- 62 J. Burckhardt, *Judgements on History and on Historians*, 1959., str. 158.
- 63 B. Russell, *Portraits from Memory*, 1958., str. 20.
- 64 Bradley je već 1874. razlikovao znanost od povijesti smatrajući da se znanost bavi bezvremenim i "trajnim" (F. H. Bradley, *Collected Essays*, 1935, I, str. 36).
- 65 *Thoughts and Details on Scarcity*, 1795., u: *The Works of Edmund Burke*, 1846, IV, str. 270; Burke je zaključio da nije "u nadležnosti vlade kao vlade, ni bogatih kao bogatih, zadovoljavati najnužnije potrebe siromašnih koje je Božanska providnost našla za shodno da im privremeno uskrati".
- 66 M. R. Cohen, E. Nagel, *Intruduction to Logic and Scinetific Method*, 1934., str. 596.
- 67 Sir Charles Ellis u: *Trinity Rewiew*, Cambridge, Lent Term, 1960., str. 14.
- 68 Marx - Engels: *Gesamtausgabe*, I, VI, str. 79.
- 69 W. Sombart, *The Quintessence of Capitalism* (engl. prijevod), 1915., str. 354.
- 70 G. Sorel, *Matériaux d'une théorie du prolétariat*, 1919, str. 7.
- 71 Dr J. Ziman u: *The Listener*, 18. 8. 1960.
- 72 *Poetics* (engl. prijevod), pogl. IX.
- 73 R. G. Collingwood, *Historical Imagination*, 1935, str. 5.
- 74 *Leviathan*, I, IV.
- 75 *Declane and Fall of the Roman Empire*, pogl. 20., pogl. 1.
- 76 *History of the French Revolution*, II., V, pogl. 9; III, I, pogl. 1.
- 77 J. Burckhardt, *Judgments on History and Historians*, 1959., str. 34.
- 78 *Cambridge Modern History*, II (1958.), str. 20.
- 79 Marx - Engels, *Sočinenija* (rusko izdanje), XV, str. 378. Pismo iz kojeg je odlomak citiran objavljeno je 1877. u ruskom časopisu *Otečestveneje Zapiski*. Čini se da profesor Popper povezuje Marxa s onim što on naziva "glavnom pogreškom historicizma", vjerovanja prema kojem se povijesne tendencije ili trendovi "mogu neposredno izvoditi samo iz općih zakona" (*The Poverty of Historicism*, 1957, str. 128.-129): ovo je upravo ono što je Marx zanijekao.
- 80 Ovo je, čini se, stav profesora Poppera (*The Open Society*, 2. izd., 1952, II, str. 322). Na nesreću, on daje i primjer takvog sociološkog zakona: "Gdje god je sloboda misli i sloboda priopćavanja djelotvorno zaštićena legalnim institucijama i institucijama koje osiguravaju javnost rasprave, tamo će doći do znanstvenog napretka". Popper je ovo napisao 1942. ili 1943. godine, očigledno inspiriran vjero-

vanjem da će zapadne demokracije, zahvaljujući svojim institucijama, predstavljati avangardu znanstvenog napretka – uvjerenje koje je osporio ili ozbiljno poljuljao razvoj prilika u Sovjetskom Savezu. Daleko od toga da bude zakon, ovo čak nije bila ni valjana generalizacija.

81 K. Mannheim, *Ideology and Utopia* (engl. prijevod), 1936., str. 228.

82 *Cours de philosophie positive*, I, str. 51.

83 K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, 1936., str. 130.

84 Ovaj sam argument detaljno obrazložio u djelu *The Bolshevik Revolution, 1917.-1923.*, I, (1950.), str. 42.

85 M. C. D'Arcy, *The Sense of History: Secular and Sacred*, 1959, str. 164. Prije njega ovo je uočio Polibije: "Gdje god je moguće otkriti uzroke nekom zbivanju, ne bi trebalo pribjegavati bogovima" (citirano iz K. von Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*, N. Y., 1954, str. 390).

86 Rosebery, *Napoleon: The Last Phase*, str. 364.

87 Acton, *Historical Essays and Studies*, 1907., str. 505.

88 *Survey of International Affairs*, 1935, II, 3.

89 I. Berlin, *Historical Inevitability*, str. 76-77. Gledište Sir Isaiaha podsjeća na stavove kršnog devetnaestostoljetnog konzervativnog pravnika Fitzjamesa Stephena: "Krivično pravo proizlazi iz načela po kojem je moralno opravdano mrziti zločinca... Veoma je poželjno da zločinci budu omraženi, da kazne koje im se dosuđuju budu tako odmjerene da izražavaju tu mržnju i da je opravdavaju u onoj mjeri kojom se javno iskazivanje i izražavanje zdravih i prirodnih osjećaja može opravdati i poticati." (*A History of the Criminal Law of England*, 1883, II, str. 81-82, navedeno u djelu L. Radzinowicz, *Sir James Fitzjames Stephen*, 1957, str. 30). Ovakvi stavovi više nisu široko prihvaćeni među kriminolozima, no ja ih osporavam zato što, kakvu god vrijednost imali u drugim područjima, nisu primjereni za povijesne prosudbe.

90 D. Knowles, *The Historian and Character*, 1955., str. 4-5, 12, 19.

91 B. Croce, *History as the Story of Liberty* (engl. prijevod), 1941., str. 47.

92 *Peuples et civilisation*, sv. XIV: *Napoléon*, str. 58.

93 Citirano iz *From Max Weber: Essays in Sociology*, 1947, str. 58.

94 Boswell, *Life of Doctor Johnson*, 1776 (Everyman izd. II, str. 20). Autoru se mora odati priznanje na iskrenosti; Burckhardt (*Judgments on History and Historians*, str. 85) proljeva suze nad "tihim vapajima" žrtava napretka "koji, u pravilu, nisu željeli ništa više od *parta tueri*", no sam šuti o vapajima žrtava *ancient régimesa*, koji, u pravilu, nisu imali ništa za sačuvati.

95 Pismo Danielsonu od 24. 2. 1893., u: *Karl Marx – Friedrich Engels: Correspondence 1846.-1895.* (1934.), str. 510.

96 C. P. Snow, *The Two Cultures and the Scientific Revolution*, 1959., str. 4-8.

97 F. M. Cornford, *Thucydides Mythistoricus*, passim.

98 *De l'esprit des lois*, Predgovor i pogl. I.

BILJEŠKA O AUTORU

Edward Hallet Carr (1892.-1982.), britanski diplomat i povjesničar. Nakon završetka studija klasičnih jezika na Trinity Colledgeu u Cambridgeu 1916. godine dvadeset je godina bio službenik britanskog Ministarstva vanjskih poslova. Od 1936. profesor je međunarodnih odnosa na Velškom sveučilištu (University of Wales) u Aberystwythu, a tijekom Drugoga svjetskog rata radio je i kao pomoćni urednik *The Timesa*. Nakon rata bio je profesor Balliol i Trinity Colledgea u Oxfordu sve do smrti 1982. godine. Autor niza knjiga o međuratnom razdoblju, poput *The Twenty Years Crisis, 1919-1939* (1939), *Conditions of Peace* (1942) i *Nationalism and After* (1945), te o povijesti Sovjetskog Saveza: *A History of Soviet Russia* (14 svezaka u razdoblju od 1950. do 1978.) i *The Russian Revolution* (1979).

SADRŽAJ

PREDGOVOR	III
POVJESNIČAR I ČINJENICE	5
DRUŠTVO I POJEDINAC	25
POVIJEST, ZNANOST I MORAL	47
KAUZALNOST U POVIJESTI	73
POVIJEST KAO NAPREDAK	91
OBZORJE KOJE SE ŠIRI.....	113
NAPOMENE.....	135
KAZALO IMENA.....	145
BILJEŠKA O AUTORU.....	148